

ԲԱՅՅԻ

Կայծեր

Մաս 2

aegitas

Բաֆֆի Կայծեր Մաս 2

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=24431382

Կայծեր Մաս 2:

ISBN 9781772467086

Аннотация

Բաֆֆի «Կայծեր» վեպում կրթությունն ու ինքնակրթությունը կենտրոնական թեմաներն են: Վեպի հերոս Ֆարիաստն անընդհատ նեղվում է իր կրթության պակասից, որն ի վերջո լրացնում է Ասլանի հետ ճամփորդելու ու Համրի մոտ սովորելու շնորհիվ: Իսկ նրա ընկերները դրսում կրթություն ստանալու շնորհիվ լիքը լավ բաներ են անում: Կարոն հասնում է նրան, որ մի փոքրիկ գյուղ քրդերի հետ լեզու է գտնում, հետն էլ իր գիտելիքներով օգնում է, որպեսզի այդ գյուղում տնտեսությունը զարգանա: Դա բերում է այն բանին, որ մարդիկ սկսում են լավ ապրել, անգամ հրաժարվում են առողջությանը վնասակար գետնափոր տներից եւ նորմալ բնակարաններ կառուցում: Ասլանն էլ որակյալ բժիշկ է դառնում: Ճիշտ է՝ արտագաղթում է, եւ իր երեխաներն այդպես էլ հայերեն չեն խոսում (ինձ թվում է՝ այստեղ Բաֆֆին լուրջ բացթողում է ունեցել. երեխ մտքով չի անցել, թե որքան վատ է, որ Ասլանն Ամերիկայում ապրելիս իր երեխաներին հայերեն չի սովորեցրել), բայց ի վերջո ողջ ընտանիքով վերադառնում է ու իր մասնագիտությունը հայ ժողովրդին ծառայեցնում: Մարոն ինքնակրթության ու տնային

դասերի շնորհիվ գիտելիքների մեծ պաշար է ձեռք բերում ու պարտադիր ամեն առավոտ թերթ կարդում:Կերպարների մեծ մասը կրթություն է ստանում Ռրսորդ Ավոյի շնորհիվ: Հենց ինքն է, որ հասկանում է գիտելիքի կարեւորությունն ու երեք ընկերներին ուղարկում Ամերիկա սովորելու, որ ավելի ուշ զբաղվում է իր դասեր կրթությամբ, իսկ Ֆարիաստին վարակում կրթության հանդեպ սիրով: Հենց նա է, որ կայծեր է լցնում ժողովրդի մեջ, որոնք հետո պիտի կրակ դառնան: Գրքի ավարտը հուշում է՝ մի ժողովուրդ փոխելու համար նախ որակյալ կրթություն ստացած անհատներ են պետք, որոնք գործունեություն կծավալեն հենց ժողովրդի կողքին:

Содержание

U	5
F	28
Q	47
T	73
G	97
Q	113
T	128
L	143
P	167
J	180
JU	194
Конец ознакомительного фрагмента.	199

Կայծեր Մաս 2

Ա ՎԱՆ

Հասնելով Վան, մենք իջևանեցինք Այգեստան կոչված արվարձանում, որ կից է այդ քաղաքին: Մեզ ընդունեց իր տանը թաղի նշանավոր անձիքներից մեկը, որ կոչվում էր վարպետ Փանոս: Այդ պարոնը արհեստով ներկարար էր:

Տան տերը առաջին անգամից երևաց ինձ բարի և ազնիվ մարդ, բավական վայելչակազմ մարմնով և պայծառ դեմքով: Արևելքում մարմնի բարեձևությունը շատ անգամ մարդու հառաջադիմության պատճառ է դառնում: Բայց վարպետ Փանոսը, բացի դրանից, ուներ և ճարտար լեզու և, որպես երևում էր, բավական փորձված ու խելացի մեկն էր: Երևի այդ էր պատճառը, որ չնայելով նրա երիտասարդությանը, նա ընտրված էր թաղական խորհրդի անդամ, ուր ծերությունը և սպիտակ մորուքը ավելի մեծ նշանակություն ունեին, քան խելքը:

Բոլորովին մութն էր, երբ հասանք Այգեստան:

Ասլանը սկսել էր այժմ, որպես ասում են, ինձ փոքր ի շատե մարդու տեղ դնել: Երբ մտանք վարպետ Փանոսի

հյորանոցը, նա իսկույն ինձ ծանոթացրեց տան տիրոջ հետ, ավելացնելով, թե իր մանկության ընկերներից մեկն եմ եղել և այժմ նրա լավ բարեկամն եմ: Վարպետը իր սուր և թափանցող աչքերով ոտքից ցզլուխ չափեց ինձ, հետո խիստ մտերմաբար հայտնեց իր ուրախությունը ինձ տեսնելու համար:

Որպես երևում էր, վարպետը նախածանոթ էր Ասլանի հետ և իր տան մեջ հենց այն գիշեր սպասում էր նրան: Նա գիտեր և այն, թե որտեղից էր գալիս Ասլանը, այդ պատճառով, երբ նստեցինք, նա մի առանձին խորհրդավոր եղանակով հարցրեց.

– Ինչո՞ւ այդքան երկար տևեց քո ուխտագնացությունը...

– Այդպես պատահեց... – պատասխանեց Ասլանը նույն եղանակով:

– Հուսով եմ, որ սուրբ աստվածամայրը կատարած պետք է լինի քո ցանկությունը...

– Նա իր ուխտավորներին անմասն չէ թողնում իր շնորհներից...

– Ուրախ եմ... – ասաց վարպետը, ոլորելով աջ կողմի ընչացքը, որ նշան էր նրա սրտի առանձին բավականության: – Ուրեմն վատ չէր լինի, եթե խմեինք մի-մի բաժակ օղի ձեր հաջողության համար:

– Վատ չէր լինի, – ասաց Ասլանը, – միայն ոչ առանց նախաճաշելիքի: Մենք բավական սոված ենք:

– Այդ ինքնըստինքյան հասկանալի է, – ասաց վարպետը ժպտալով և դուրս գնաց ընթրիք պատվիրելու:

Ասլանը ձգվեցավ օթոցի վրա և, բարձի փոխարեն ձախ ձեռքը նեցուկ տալով գլխին, նայում էր առաստաղին, որի մերկ գերանները, հնությունից դեղնելով, ստացել էին մուգ – ծիրանի գույն, իսկ ճանճերը նրանց վրա դրել էին միլիոնավոր սև բծեր: Նա ընկղմված էր մտածությունների մեջ: Առանց մտածությունների չէի և ես: Գալով այդ քաղաքը, թեև ծիծաղելի է, բայց պետք է խոստովանվիմ, որ իմ ամենամեծ բաղձանքներից մեկն այն էր, որ տեսնեմ Վանա հոշակավոր կատուները: Մի՞թե այդ տան մեջ կատու չկա, մտածում էի ես, և աչքերս անհամբերությամբ թափառում էին այս կողմ ու այն կողմ: Չզիտեմ այստեղ ինչ հոգեբանական մի գաղտնիք կա, որ շատ անգամ մարդ հանկարծ տեսնում է միևնույն առարկան, որի վրա մի րոպե առաջ անգիտակցաբար մտածում էր: Ահա հանդիսավոր կերպով ներս մտավ իմ նազելին, բոլորովին սպիտակ, որպես ձյուն, երկայն, մետաքսի նման փափուկ մազերով և թավիշյա բրդոտ թաթիկներով: Նա լուռ անցավ սենյակի միջով, նախ մոտեցավ ինձ և մի առանձին քնքշությամբ գանգրահեր գլուխը և թավամազ պոչը քսեց իմ երեսին, հետո գնաց բարևելու Ասլանին: Շնորհալի կերպով մոռնալով, մի քանի պտույտներ կատարեց Ասլանի շուրջը և ապա նստեց նրա մոտ: Կարծես, այդ խելացի անասունն էլ էր հասկանում, թե մեզանից որն էր ավելի հարգանքի արժանի: Ասլանը սկսեց փայփայել նրա գեղեցիկ դլուխը, մեջքն ու ազին: Առաջին անգամ մի զարմանալի երևույթ գրավեց իմ ուշադրությանը: Որքան Ասլանը ձեռքով շփում

Էր նրա գլուխն ու մեջքը, այնքան արագ նրա երկար մազերը ճրրիսկճրրիսկում էին և դուրս էին արձակում կրակի ամբողջ փոշի:

– Այդ ի՞նչ է, – հարցրի ես:

– Կայծեր են... – պատասխանեց նա և սկսեց բացատրել նրանց դուրս ցայտելու բնական պատճառները, թե որպես շփումից առաջ է գալիս կրակը:

Բացի կատվից, տանեցիներից ուրիշ ոչ ոք չհայտնվեցավ: Երեխաները, երևի, քնած էին. նրանց ձայնն անգամ չէր լսվում: Իսկ կանայք այդ կողմերում օտար տղամարդի աչքին երևնալու սովորություն չունեին:

Այգեստանը արժանի էր իր կոչմանը: Քաղաքի այդ գեղեցիկ արվարձանը ծառախիտ այգիների բավական ընդարձակ տարածություն է, բաժանված լայն փողոցներով, որոնց աջ և ձախ կողմերում հոսում են առվակներ, հովանավորված ուտենի և բարդի ծառերով: Դրսից տները չեն երևում. ոչ մի լուսամուտ բացված չէ փողոցի վրա, բացի գլխավոր դռնից, որ ներս է տանում դեպի բնակարանը, որ ետևի կողմից միայն նայում է դեպի այգին կամ պարտեզը: Ամեն մի տուն կենտրոնացված է իր մեջ, ապրում է իր նեղ առանձնական կյանքով: Վարպետ Փանոսի տունը նույնպես այդ ձևն ուներ:

Սենյակը, որ որոշված էր մեզ համար, տան երկրորդ հարկումն էր գտնվում: Բավական կոկիկ մի սենյակ էր այդ, երևի միայն հյուրերի համար էր պատրաստված: Տան մեջ որքան գեղեցիկ իրեղեններ կային, իբրև

գարդարանք, բոլորը դրված էին այստեղ: Պատուհանների մեջ շարած էին գանազան տեսակ շինական և պարսկական ամաններ, ամենահին ժամանակներից մնացած, որոնց շատերը այժմ գործածությունից ընկել էին: Նրանց թվում կային պղնձյա թասեր, աշտանակներ, ավսեններ և մեծ բոլորակ սինիներ, բոլորը գեղեցիկ քանդակներով: Կային և բազմաթիվ նարգիլեններ ու չիբուխներ՝ երկայն ծխաքարշներով՝ հասմիկի փայտից կամ Շիրազի կեռասենուց պատրաստված: Երևում էր, որ այստեղ սովորություն կար այնքան թվով չիբուխներ ու նարգիլեններ պահել իր տանը, ինչ թվով պատահած ժամանակը հյուրեր կուներնային: Երևում էին և զենքեր: Պատերից քարշ էին ընկած գանազան տեսակ պատերազմական գործիքներ, սկսյալ հնադարյան երկաթյա տապարներից, վահաններից, սաղավարտներից և գրահներից մինչև նոր ժամանակների երկայն նիզակները, դարաբիհանները, ատրճանակները և հրացանները: Դրանց թվում պատերից քարշ էին ընկած տեղային գանազան նվագարաններ՝ սազ, սանթուր, չոնգուր, սրինգ, դափ, թմբուկ և այլն: Երևում էր, որ տանտերը ածել ևս գիտեր, կամ դրանք պահվում էին հյուրերի համար: Այդ բոլոր գարդարանքները լրացնում էին մի քանի պատկերներ, որոնք, ինչպես թվում էր ինձ, հին դարերի գործ պետք է լինեին: Արդյոք ու՞մ պատկերներն էին, ես հասկանալ չկարողացա, շատ հավանական էր, որ թաղավորների, իշխանների պատկերներ լինեին, գոնե այդպես էին ցույց տալիս նրանց թե՛ զգեստավորությունը և թե՛ զենքերը, որոնք

բոլորը հին ժամանակներին էին պատկանում: Այստեղ ու այնտեղ փունջերով դրած էին շորացրած ծաղիկներ, որոնց մեջ իր գեղեցկությամբ առաջին տեղը բռնում էր անթառամ ծաղիկը: Վասպուրականի լեռների ծաղիկները չորանալուց հետո ևս պահպանում են իրանց գեղեցկությունը: Ես թողնում եմ ուրիշ մանր-մունր զարդարանքները, որոնց բոլորից երևում էր, որ վարպետ Փանոսը ոչ միայն լավ արհեստավոր էր, այլև կրթված ճաշակի տեր մարդ էր և իրան շրջապատել գիտեր հազվագյուտ առարկաներով: Մենյակի պատերը ծեփված էին սպիտակ գաջով, որի վրա երևում էին պարսկական ճաշակով նկարված գանազան տեսարաններ: Մի տեղ պատկերացրած էր վագրի որսորդության հանդես. մի երիտասարդ, փղի վրա նստած, երկայն նիզակը ձեռքում բռնած, կռվում էր ամեհի գազանի հետ. շները շրջապատել էին նրան, բայց ոչ մեկը չէր համարձակվում մոտենալ. վագրը իր առջևի ճիրաններով պատերազմում էր փղի գորավոր կնճիթի հետ. երիտասարդը իր նիզակի ծայրը սրել էր նրա կողքը: Մի այլ տեղ կատարվում էր սալամի հանդես. Արևելքի թագավորներից մեկը, շողշողուն գոհարներով զարդարված, նստած էր փառավոր գահի վրա. հարյուրավոր գլուխներ խոնարհված էին նրա առջև. արքունիքի հոետորը, գահի մոտ կանգնած, ձեռքը ոգևորությամբ բարձրացրած, ճառախոսում էր, գովաբանելով արքայի ողորմածությունը և չկատարած սխրագործությունները: Մի տեղ ուժից ընկած. ծերունի մահմեդական էֆենդին, թիկն տված թավիշյա

մութաքաներին, պատկաժ էր փափուկ օթոցի վրա. նարգիլի է օճապտույտ ծխաքարշը թույլ կերպով մխում էր նրա բերնում. երկու մանկահասակ կանայք փայփայում էին նրա մեկնած ոտները, երրորդը արմավենու տերևից կազմված հովհարով գովացնում էր գառամյալ դեմքը: Մի այլ տեղ չորս սևամորթ ստրուկներ, կիսամերկ, բոբիկ ոտներով, թևքերի վրա տանում էին մի շքեղ պատգարակ, որի մեջ նստած էր նրանց տերը, նախշուն, ոսկենկար զգեստներով: Վերջին երկու պատկերները բոլորից ավելի գրավեցին իմ ուշադրությունը:

Ինձ պատահել էր տեսնել Պարսկաստանի հարուստ հայերի տներում նկարներով զարդարված սենյակներ, բայց նրանց նկարները ոչինչ միտք չունեին, պատկերացնում էին ծաղիկներ, ափսեների մեջ դրած պտուղներ, պարտեզներ և սիրուն կանանց դեմքեր: Իսկ այստեղ, վարպետ Փանոսի հյուրանոցում պատկերների մեջ ես իմաստ էի տեսնում, կարծես նրանք դիտմամբ պատվիրված լինեին:

Սենյակի հատակը թեև գուրկ էր տախտակամածից, բայց նրա փոխարեն ծածկված էր եղեգնյա փսիաթներով, որոնց վրա տարածել էին գեղեցիկ պարսկական գորգեր և կապերտներ: Վերջինները տեղային տնային արհեստի արդյունք էին: Անկողինները, ծալած, փաթաթած, առանձին-առանձին դրած էին պատերի մոտ: Նրանց թիվը ցույց էր տալիս, թե վարպետ Փանոսը ո՛րքան հարուստ պատրաստություններ ուներ իր հյուրերի համար, որոնք նրա տնից միշտ անպակաս էին լինում: Ես ոչ մի վանեցու

տանը եվրոպական կարասիք չտեսա, իսկ այստեղ կար մի գրասեղան և մի քանի աթոռներ, թեև նրանց վրա չէին նստում:

Մենյակի լուսամուտների առջև կար պատշգամբի նման մի բան, հովանավարված տանձի ու ծիրանի ծառերով: Խաղողի որթը ներքևից վեր էր բարձրացել և, փաթաթվելով պատշգամբի սյուներին, տալիս էր նրան կանաչագարդ հովանոցի կերպարանք: Մենյակում օդը բավական հեղձուցիչ էր: Ես, Ասլանին միայնակ թողնելով, դուրս եկա պատշգամբի վրա: Սկսեցի նայել դեպի այգին: Ծառերը ընկղնված էին գիշերային մթության մեջ. ոչ մի տերև չէր շարժվում: Ամեն ինչ լուռ էր, միայն անհանգիստ ճպուռը իմ մերձակայքում եղանակում էր իր միակերպ, տաղտկալի երգը:

Ներքևում, բակի մեջ, կրակ էր վառվում: Վարպետի համարյա բոլոր ընտանիքը պտտվում էր կրակի շուրջը: Այնտեղ, ամառնային օջախի վրա, մեզ համար կերակուր էին պատրաստում: Ամառը այգեստանցին եփում է, ուտում է և պառկում է բաց օդի ներքո: Ես տեսնում էի, թե ինչպես տափակ կտուրների վրա նստած էին հարևանները և ընթրիք էին վայելում: Նրանց սեղանը լուսավորված էր մի տեսակ արևելյան օտարոտի լամպայով, որը շինված էր փայտից և բարձր վանդակի ձև ուներ, և որի մեջ թռչունի փոխարեն՝ վառվում էր մի ճրագ: Վանդակի վրա հազգրած էին բարակ կտավից սպիտակ շապիկ, որ պահպանում էր ճրագը քամու հոսանքից:

Մովորությունները համարյա միևնույնն էին, ինչ որ տեսել էի մեր կողմերում: Ընթրիք էին անում կտուրների վրա. սեղանների շուրջը բոլորել էին միայն տղամարդիկ, իսկ կանայք ոտքի վրա սպասավորում էին, սպասելով, որ տղամարդիկ վերջացնեն, հետո իրանք ևս մի բան ուտեն: Աղջիկները նույն կտուրների վրա անկողիներ էին պատրաստում, իսկ մայրերը ճոճում էին անքուն զավակների օրորոցները: Ա՛խ, ո՛րքան քաղցր էր կտուրային այդ բացօթյա կյանքը... ո՛րքան անմոռանալի հիշատակներով կապված էր նա իմ սրտի հետ... Դեպի բարձր նայում ես, քեզ հովանավորում է պարզ, աստղազարդ երկինքը, իսկ քո շուրջը տիրում է անսահման, ազատ տարածություն, խնկարկված հազարավոր բուսականների անուշահոտությամբ:

Մի քանի կտուրներից երգի ձայն էր լսվում, երգում էին ըստ մեծի մասին հոգևոր երգեր: Աշխարհիկ երգեր շատ չունի այդ ժողովուրդը, և ինչ էլ որ ունի, խիստ տխուր են և մելամաղձոտ: Դա ամենապարզ հատկանիշն է հուսահատ ինքնուրացության, երբ մարդու միտքը, հոգին, բավականություն չգտնելով աշխարհային վայելչությունների մեջ և գուրկ լինելով նրա ուրախություններից, ձգտում է դեպի հոգևորը, դեպի երկնայինը: Տեղ-տեղ ածում էին չոնգուրների վրա: Այդ ձայները խիստ թախծալի եղանակով հնչում էին գիշերային լռության մեջ, որպես վշտալի սրտի դառն մրմունջներ: Վանեցու սեղանի երգն անգամ խառն է լինում արտասուքի

հետ...

Երկար լսում էի ես: Երբեմն գիշերային խաղաղությունը վրդովվում էր խառնաշփոթ աղաղակներով: Աղմուկը հետզհետե սաստկանում էր: Ահա լսելի եղավ հրացանի խուլ նետում, և իսկույն տիրեց խորին լռություն...

– Էլի կատաղե՛լ են անգգամները, – ասաց վարպետը՝ շտապով իմ մոտից անցնելով: – Առավոտյան կամ մի երկու սպանվածներ կունենանք, կամ մի քանի վիրավորվածներ...

Այնտեղ սպանում էին, իսկ այստեղ հոգևոր երգեր էին երգում:

Բայց մեր հյուրընկալը, որպես երևում էր, միայն աղոթքով բավականացող մարդիկներից չէր: Նա մտավ սենյակը, դրեց Ասլանի մոտ մի շիշ օղի և ափսեի մեջ խորոված տարելիս և, խլելով սենյակի պատից քարշ ընկած գենքերից մեկը, կրկին շտապով դուրս եկավ:

– Ո՞ր եք գնում, – հարցրեց Ասլանը:

– Մեր թաղում աղմուկ կա, գնում են տեսնելու՝ ի՛նչ է պատահել, – պատասխանեց նա և, մի բան մտաբերելով, կանգ առեց շենքի վրա: – Ձեր անունով նամակներ են ստացված, – ասաց նա, հանելով ծոցից մի սովոր կապոց և ձգելով Ասլանի մոտ:

Նա վազելով ցած իջավ սանդուղքներից:

Ասլանը լռությամբ վեր առեց նամակների ծրարները, մոտեցավ ճրագին և սկսեց ուշադրությամբ կարդալ: Ես հեռու նստած, հետազոտում էի նրա դեմքի փոփոխակի արտահայտությունները: Նրա սիրտը խռովության մեջ էր:

Այն հեգ և խաղաղ աչքերը վառվում էին բարկության բոցով: Նա, որ այնքան զգույշ էր, կարծես մոռացավ ին ներկայությունը և նամակներից մեկը, դեռ չվերջացրած, նետեց հատակի վրա և ձեռքը հուսահատական կերպով տարավ դեպի ճակատը, բռնեց աչքերը: Ի՞նչ էր պատահել: Նրա դողդոջուն շրթունքները մեքենաբար արտասանեցին միայն մի բառ՝ «թշվառակա՛ն»... Մի մեծ անհաջողություն միայն կարող էր Ասլանին այդ աստիճան գայրացնել: Նա կրկին վեր առեց չավարտված նամակը և շարունակեց կարդալ: Հետո բռնեց ճրագի վրա, և բարակ թուղթը մի վայրկյանում մոխիր դարձավ: Նա սկսեց կարդալ մնացած նամակները: Այժմ նրա դեմքը փոքր-ինչ խաղաղ էր: Բայց ճակատի վրա տակավին նշմարվում էին կնճիռներ: Երբեմն նամակը ցած էր գնում և իր հիշողության տետրակի մեջ ինչ-որ գրում էր, երբեմն մատների վրա թվեր էր հաշվում: Բայց ինձ զարմացրեց մի բան, երբ նա նամակներից մեկի վրա քսեց մի հեղուկ, և իսկույն առաջվա տողերի մեջտեղում հայտնվեցան նոր տողեր՝ բաց-կանաչագույն տառերով: Ո՞րտեղ էին թաքնված այդ տառերը: Ես չհամարձակվեցա հարցնել, երբ նկատեցի, որ նա դեռ ոչ բոլորովին հանգստացած էր:

Նամակները կարդալուց հետո նա բոլորը այրեց: Այժմ միայն ուշադրություն դարձրեց իր մոտ դրած տառեխների և օղիի շիշի վրա:

– Վանա տառե՛խ... որքան ընտանիքներ ապրում են միայն այդ փոքրիկ ձկներով, – բացականչեց նա և սկսեց

ուտել: – Դու չե՞ս սիրում, – դարձավ դեպի ինձ:

Ես ախորժակ չունեի մի բան ուտելու: Ճանապարհի հոգնածությունից սաստիկ շարդված էի: Հանգիստ և երկարատև քունը միայն կարող էր փոքր ի շատե կազդուրել ինձ: Բայց Ասլանի հոգը չէր. այդ երկաթի մարդը չգիտեր, թե ի՞նչ է հանգստությունը: Նա անհամբերությամբ սպասում էր վարպետին: Շատ չանցավ, վերադարձավ նա և, տարած գենքը իր տեղը դնելով, մի քանի անգամ անցուդարձ արեց սենյակի մեջ, ինքն իրան կրկնելով.

– Անտանելի՛ է... անտանելի՛ է... մինչև ե՞րբ... համբերություններս հատավ...

– Ի՞նչպես վերջացավ ձեր արշավանքը, – հարցրեց Ասլանը ժպտելով:

– Մինչև իմ հասնելը՝ ամեն ինչ վերջացած էր, քրդերը իրանց գործը կատարել էին... – պատասխանեց նա՝ լեղակի կարասների մեջ կապույտ գույն ստացած ձեռքերը տրորելով և միևնույն խոսքերը կրկնելով: – Համբերություններս հատավ... Էլ համբերություն չմնաց... մինչև ե՞րբ...

Ասլանի մեղմ ժպիտը ծիծաղի փոխվեցավ:

– «Համբերությունը կյանք է», այդ խրատը ավանդեցին մեզ մեր պապերը, – ասաց նա, հեզնական կերպով նայելով վարպետի վրա:

– Այո՛, բայց ամեն համբերություն իր չափն ու սահմանն ունի, – պատասխանեց նա, շարունակելով կապույտ ձեռքերը տրորել: – Իսկ մեր համբերությունը անզգա դիակների համբերություն է, և ավելի ոչինչ:

Ասլանը այժմ լուրջ դեմք ընդունեց:

– Պատմեցեք, բանը ինչու՞մն է, – հարցրեց նա:

– Իսկապես շատ սովորական մի դեպք, որի նմանը համարյա ամեն օր, ամեն գիշեր պատահում է, – պատասխանեց վարպետը, նստելով Ասլանի մոտ:

– Այգիներից միրգ էին գողանում: Թուրք կամ քուրդ գյուղացիները, երբ քաղաքը բան են բերում վաճառելու, գիշերը, դեպի իրանց գյուղերը վերադառնալու ժամանակ, սովորություն ունեն կողոպտելու հայերի այգիները: Դա պետք է մի առանձին բարություն համարել, երբ բավականանում են միայն պտուղներ գողանալով, բայց այդ անիրավները կտրատում են և ծառերը: Տեսնում ես, ցերեկով լուռ ու մունջ անցնում են այգիների մոտից, նայում են ծառերի վրա, նկատում են, որ այսինչ նորահաս կեռասենին, այնինչ գեղեցիկ տանձենին կարող է ծառայել իրանց կոտրած գութանը կամ արորը նորոգելու, իսկույն նշան են դնում, և, գիշերը մտնելով այգին, կտրում են և տանում: Տիրոջ տարիներով խնամած ու հասցրած ծառը ոչնչանում է, այգին այլանդակվում է: Իսկ ո՛րքան ցավ է պատճառում այդ դժբախտությունը խեղճ այգեգործին: Ես տեսել եմ ընտանիքներ, որոնք օրերով նստած իրանց սիրելի ծառերի կտրած բների մոտ, լաց են եղել, սուգ են կատարել, որպես սպանված որդու գերեզմանի վրա:

Պատահած անցքը, որքան վարպետի համար վրդովեցուցիչ էր, նույնքան Ասլանը սառն կերպով վերաբերվեցավ: Այդ երկրում կարգից դուրս բան չէր, որ

մեկը աշխատասեր է, ծառեր է տնկում, այգի է մշակամ, պտուղներ է հասցնում, իսկ մյուսը ծույլ է, անկիրթ է. սովորել է միայն բռնությամբ հափշտակել առաջինի աշխատության արդյունքը:

– Փոխանակ իրանք լաց լինելու, լավ չէ՞ր լինի, որ կտրողներին լացացնեին, – ընդհատեց Ալանը վարպետի խոսքը:

– Լավ կլիներ, – պատասխանեց վարպետը խորին կերպով հոգոց հանելով: – Բայց այդ դժվար է... շատ դժվար է... նրանց կողմումն է վայրենի ուժը... նրանց կողմումն է անպատիժ բարբարոսությունը... Մեր ձեռքերը կապել են, իսկ նրանցը՝ բաց թողել... Մեր ձեռքում մի փայտի կտոր անգամ չեն թողել, իսկ նրանք սուր են կրում... Մենք գրկված ենք անձնապաշտպանության ամեն միջոցներից: Եթե այգեատերը մի ամենափոքր ընդդիմադրություն ցույց տա և թույլ չտա, որ իր ծառը կտրեն, հավատացած եղեք, որ մյուս գիշերը կմտնեն նրա տունը և նրա պարանոցը կկտրեն: Եվ այս տեսակ չարագործները կմնան անպատիժ, որովհետև այստեղ հայի գլուխը մի սոխի գլխի չափ արժեք չունի:

– Եթե ամեն հայ իր սենյակում այդպես գենքեր ունենար, էլ նրա գլուխը չէին կտրի սոխի նման, – նկատեց Ասլանը:

– Այո՛, եթե ունենա՛ր... – պատասխանեց վարպետը վրդովված ձայնով: – Բայց հայը երբ երկու դուրուշ ունի, միշտ մտածում է այդ բանի վրա, թե ի՞նչ գնեն ու ի՞նչ ծախեն, որ երկուսը երեք դարձնեն: Նա այլևս ուրիշ բանի վրա չէ մտածում: Եվ կառավարությունը սովորել է նրան

միշտ այդպես տեսնել, և երբ նրա ձեռքում մի գնձ է նկատում, իսկույն խլում է՝ ասելով, «այդ քո գործը չէ, դու գնա քո արշինով պարապի՛ր»... Եվ հայր մնում է, որպես մի անպաշտպան որս քրդի և տաճկի ձեռքում: Նրա հունձքի արտերը այրում են, նրա այգիները կտրատում են, և տերը կանգնած, ձեռքերը փակած, միայն բաց աչքերով նայում է ու ա՛խ քաշում...

– Մի՛թե այդ աստիճան անարդար է կառավարությունը, – հարցրի ես:

– Ի՛նչ կառավարություն: Այստեղ կառավարություն չկա, այստեղ կան միայն կեղեքիչ և ինքնակամ կառավարիչներ, որոնք միևնույն բարբաբոսություններն են գործ դնում: Լսեցեք, ես ձեզ կպատմեմ մի փաստ, որից կարել է հասկանալ, թե ինչ պտուղներ են մեր կառավարիչները: Մեր քաղաքը վաղուց անտի զինվորանոց չուներ: Ջինվորներին սովորաբար բաժանում էին շրջակա գյուղերի հայոց տներում, և ամեն մի ընտանիք պարտավոր էր մի քանի զինվորներ պահել: Կարող եք երևակայել, թե ի՞նչ բան է անկարգ բաշիբոզուկը հայ ընտանիքի մեջ: Նա իրան կատարյալ տան տեր է համարում և թույլ է տալիս ամեն տեսակ կամայականություն: Գյուղացիները, չկարողանալով համբերել, դիմեցին նահանգապետ փաշային, խոստացան, թե իրանց ծախքով պատրաստ են քաղաքի մոտ մի զինվորանոց կառուցել, միայն թե ազատվեն իրանց անկարգ հյուրերից: Փաշան ընդունեց: Հավաքվեցան, խորհեցին, հաշվեցին շենքի ծախսերը, և բաժանելով իրանց

մեջ, վճարեցին ամբողջ գումարը: Փողերի մեծ մասը դրա ու նրա կոկորդն անցավ, և վերջը շենքի բոլոր փայտեղենները դարձյալ գյուղացիների այգիներից կտրեցին:

– Ձրի՞:

– Այո՛, ձրի: Եվ մեծ անգթությունը նրանումն էր, որ տապարը ծառի տիրոջ ձեռքը տալով և նրա գլխին ծեծելով, հենց իրան՝ տիրոջն էին ստիպում կտրել իր սիրելի ծառը, որպես դանակը հոր ձեռքը տալով՝ ստիպում են կտրել սիրելի որդու պարանոցը:

– Ապա ի՞նչ էին շինում ձեր քաղաքի սրբազան առաջնորդը և ձեր էֆենդի աղաները: Ինչո՞ւ ժողովրդի այդ պատվելի ներկայացուցիչները չբողոքեցին:

– Հենց այդ էֆենդի աղաներն էին կտրել տվողները, որովհետև նրանց գլխավորները կապալով հանձն էին առել շենքը կառուցանելու: Իսկ սրբազան առաջնորդը նրանց բարեկամն է...

– Հիմա ի՞նչ եք կարծում, ո՞վ է մեղավորը:

– Իհարկե, մերոնք, մեր ժողովրդի ներկայացուցիչները, որ ավելի վնասակար են, քան թե թուրքը ու քուրդը:

Ասլանը և վարպետը դեռ երկար խոսում էին: Ես արդեն սկսել էի ձանձրանալ. եթե չամաչեի՝ կպառկեի ու կքնեի: Աչքերս դժվարությամբ էին բացվում, գլուխս այնքան ծանրացել էր, կարծես արճիճով լցված լինեի: Ի՞նչ մի առանձին բավականություն են գտնում այդ տեսակ վիճաբանությունների մեջ, մտածում էի ես, միշտ միևույն խոսքերը, միշտ միևնույն դատողությունները. մեկը

հարստահարված է, մյուսը հարստահարող է, մեկը հալածված է, մյուսը հալածող է, ի՞նչ պետք է անել, որ նեղյալների դրությունն ավելի բարվոքվի, ի՞նչպես պետք է թեթևացնել ճնշվածների ծանր բեռը և այլն: Կարծես դրանք այն մեծ աստվածորդու աշակերտները լինեին, որ հրավեր կարդաց նեղված մարդկության՝ ասելով, «Եկա՛յք առ իս ամենայն նեղեալք և ծանրաբեռնեալք, և ես հանգուցից գճեց»:

Ընթրիքի սեղանը վերջապես աղատեց ինձ նրանց խոսակցություններից. վիճաբանության թելը ընդհատվեցավ: Վարպետի տան սպասավորները նրա գործարանի աշակերտներն էին: Ներս մտան մի խումբ գանազան հասակի պատանիներ, յուրաքանչյուրը ձեռքում մի բան բերելով. մեկը աղ, մյուսը հաց, երրորդը գինի, չորրորդը կերակուրներ, մի խոսքով, ինչ որ պատրաստված էր, բոլորը միանգամից դրվեցավ սեղանի վրա: Նրանց տեսնելով, ես բոլորովին սթափվեցա, այլևս չէի նիրհում, մանավանդ երբ նկատեցի, որ այդ չարաճճիները մի առանձին հեզությունք էին նայում իմ վրա: Մեկը նրանցից մինչև անգամ դիտմամբ կոխեց իմ ոտքը: Բայց ես ավելի պատճառներ անեի նրանց վրա ծիծաղելու: Բոլորի ձեռքերը, սկսած մատներից մինչև արմունկները, կապույտ գույն ունեին, կապույտ գույնով ներկված էին և նրանց երեսներն ու քթերը: Չեշտ բան չէր ներկարարի աշակերտ լինել և չթաթախվել ներկերի մեջ: Բայց ե՞ս... ե՞ս ում աշակրտն էի... իմ ձեռքերն ի՞նչ գույնով պիտի ներկվեին... Այդ հարցերը իմ գլխում ծագելու

Ժամանակ ես ամբողջ մարմնով դողում էի...

Ընթրիքից հետո ես խնդրեցի վարպետից, որ ինձ մի տեղ ցույց տային քնելու: Նա իսկույն հրամայեց աշակերտներից մեկին, և նա ինձ համար անկողին պատրաստեց միևնույն սենյակում, ուր մեզ ընդունել էին: Տնային բարեկեցության գլխավոր հատկանիշներից մեկը երևում է անկողնի մաքրությունից: Ես այն տեսակ անկողին չէի տեսել իմ կյանքում: Գլուխս փափուկ բարձի վրա դնելը և աչքերս փակվելը՝ միևնույն բույնում կատարվեցան:

Գիշերվա կեսին ես գարթեցա. սաստիկ ծարավ էի: Վանա աղի տատեխը ուտելը հեշտ բան չէ, այն ևս գիշերը: Բայց մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ տեսա, որ Ասլանը դեռ քնած չէր: Նա նստած էր աշտանակի հանդեպ, որի վրա վառվում էր յուղային ճրագը: Ինչ-որ գրում էր:

– Այդ ի՞նչ ես գրում, – հարցրի նրանից:

– Նամակներ, – պատասխանեց նա: – Վաղը առավոտյան մեր թղթատարը մեկնելու է...

Արդյոք դեպի ո՞ր կողմը, արդյոք ո՞ւմ պետք է նամակ տանե, – այդ մասին նա ոչինչ չխոսեց:

– Եթե որսորդին գրելու լինես, իմ կողմից ողջունիր, – խնդրեցի նրանից:

– Լավ, – ասաց նա և շարունակեց իր գործը:

Ես նկատեցի, նա չէ ուզում, որ ես նրան խանգարեմ: Լուռ կացա: Քունը փախավ իմ աչքերից: Անկողնիս մեջ պառկած, մի առանձին ապշությանը նայում էի Ասլանի վրա: Նա երևում էր ինձ որպես մի մարմնացած գործունեություն:

Բայց ի՞նչ նպատակի համար էր գործում այդ անխոնջ, մշտապտույտ ուժը, ես հասկանալ չէի կարողանում: Փետուրյա գրիչը երբեմն թղթի վրա սլանում էր, որպես նրա սրաթռիչ միտքը, իսկ երբեմն նա շարժվում էր դանդաղ, շրջանկատ կերպով, որպես հեռատես գգուշություն: Եթե ես վեր առնեի այն նամակներից մեկը, անտարակույս, կարդալ չալիտի կարողանայի, թեև նրանք գրված էին հայոց տառերով և հայերեն լեզվով: Գրելու այդ ձևը ես հետո սովորեցի, դա պայմանական մի ձև է, որ միայն նամակի գրողին և ստացողին է հայտնի:

Ասվանը գրում էր: Ես շարունակում էի նայել նրա վրա, և միևնույն ժամանակ զանազան մտածություններ զբաղեցնում էին իմ անփորձ գլուխը: Այդ մտածություններն այնքան խառն, այնքան անկապ էին, որ անկարելի էր նրանցից մի որոշ եզրակացություն դուրս բերել: Իմ երևակայության մեջ, որպես անրջական տեսիլքներ, պատկերանում և դարձյալ աներևութանում էին այն փոփոխությունները, թե ո՛րքան անգամ և ո՛րպիսի տարբեր կերպարանքներով այդ խորհրդավոր երիտասարդը հայտնվել էր ինձ: Երբեմն տեսնում էի նրան արաբական մինարեթում, այն ամայի, մշտալուռ ավերակների մեջ, իր ավազակային խմբով, բոլորված բոցավառ փայտակույտի շուրջը, անքուն սպասում էին, որ գիշերային խավարը թանձրանա, որ ճանապարհների անցուդարձը դադարի, որ մարդիկ հանգստանան խաղաղ քնով, իսկ իրենք կատարեն մի խավար գործ... Երբեմն տեսնում էի նրան

նույն արեղայական կերպարանով, որպես երևաց ինձ «Կաթնաղբյուրի» ձորում: Հանդարտ, չափավոր քայլերով անցավ նա իմ մոտից և իբրև մի խաբուսիկ ուրվական, անհայտացավ ժայռերի մեջ: Կարծես և այժմ լսում էի նրա այն տխուր, անապատական երգը, որ դուրս կոչեց պատավ կախարդին փոքրիկ Հյուբբիի հետ տերևախիտ թուփերի միջից: Երբեմն տեսնում էի նրան վանեցի մանրավաճառի հագուստով, եզիդիների իշխանի վրանում: Գեղեցիկ Թուրթին, վրանի վարագույրի ետևից, սիրաբորբոք արքերով նայում էր նրա վրա, առանց հասկանալու, որ այդ անգութ, խստաբարո երիտասարդի սրտում կնոջ սիրո համար տեղ չէր մնացել: Երբեմն տեսնում էի նրան «Գժի» տանը, կարծես և այդ րոպեում, ներկայանում էր ինձ այն գայրացած դեմքը, թե որպիսի խորին վրդովմունքով լսում էր նա բարեսիրտ քահանայի տխուր պատմությունները՝ հոգևոր առաջնորդի անկարգությունների մասին: Իսկ այժմ տեսնում էի նրան մի օտարոտի արհեստավորի տանը: Այստեղ նա բժիշկ էր, եվրոպական բարձր ուսում ստացած բժիշկ և ինձ հրամայել էր թաքցնել իր հայությունը: Ինչո՞ւ էր նա փախչում հայ անունից, ինչո՞ւ էր նա այդպես տեղերի և հանգամանքների համեմատ անդադար կերպարանափոխ լինում: Ահա այդ գաղտնիքը երկար զբաղեցնում էր իմ միտքը, և ես մի որոշ եզրակացության հասնել չէի կարողանում:

Մի բան, որ ավելի պարզ կերպով նկատում էի, սկսյալ այն օրից, որ ճանապարհորդում էի Ասլանի հետ՝ այն

Էր, որ նրա խորհրդավոր տեսակցությունները, ամեն տեղ
և ամեն դեպքում, այնպիսի անձինքների հետ էին լինում,
որոնք բողոքում էին երկրի ընդհանուր անկարգության
դեմ: Եվ այդ տարբեր, գանազան ցեղերին պատկանող
անձինքների մեջ կարծես թե տարածված էր մի գաղտնի
թել, որ կապում էր բոլորի սրտերը, բոլորի կամքերը
մինչև այն հետ: Բայց ո՞ւմ ձեռքումն էր գտնվում այդ թելի
ծայրը, ո՞վ էր դարձնում բոլորի կամքերը դեպի մի որոշ
նպատակ, այդ գաղտնիքը և մինչև այսօր մնաց ինձ
համար անհայտ: Կարոն, Ասլանը, Որսորդը և նրանց բոլոր
համախոհները մի-մի գործիքներ էին, որ բաղկացնում էին
մի բավականին բաղադրյալ մեքենայի կազմվածքը: Բայց
այն ի՞նչ գորություն էր, որ պտտեցնում էր այդ մեքենան և
նրան ընթացք և ուղղություն էր տալիս: Դ-ա, որպես ինձ թվում
էր, այն գերագույն տիրապետող ոգին էր, որ ինքը գոյություն
ունի անհայտության մեջ, որ իրան պահում է անմատչելի,
իսկ իր հզոր, աներևույթ ձեռքով կառավարում է մարդկանց
սրտերը, մարդկանց մտքերը և նրանց ուղղություն է տալիս...

Ասլանը վերջացրել էր նամակները. նա այժմ սկսել
էր կնքել ծրարները: Ճրագի լույսը խիստ աղոտ կերպով
լուսավորում էր նրա գուլնաթափ դեմքը: Նա հագած
ունեի մի տեսակ գիշերային խալաթ, և սենյակում տիրող
տոթի պատճառով կոճակները թողել էր արձակ: Շապկի
կիսաբաց օձիքից երբեմն երևում էր նրա մերկ կուրծքը:
Այն լայն, գորավոր կուրծքի վրան նշմարում էի ես մի
ընդարձակ սալի, որը, շատ հավանական էր, ստացվել

Էր հրացան գործիքից: Ես մի առանձին ուշադրությամբ նայում էի այն նշանի վրա: Չգիտեմ, ինչո՞ւ վերքը, սպին միշտ իմ մեջ հետաքրքրություն էր զարթեցնում: Երևի նրա համար, որ նա պարունակում էր իր մեջ մարդու կյանքի մի նշանավոր արկածի հիշատակները: Գուցե այդ էր պատճառը, երբ նա ծրարները կողպեց պահարանի մեջ, որ առավոտյան հանձնե թղթատարին, և երբ մտավ իր համար պատրաստած անկողինը, ես մտածեցի գոհացնել իմ հետաքրքրությունը: Բայց Ասլանը տարօրինակ բնավորություններից մեկն էր: Երբեմն նա այնքան քաղցր էր, որ կարծես թե շրթունքներից մեղր էր կաթում, իսկ երբեմն այն աստիճան ժանտ էր, որ կկարծեիր, թե աչքերից, երեսից լեղի էր թափում: Այդ ըոպեններում լավ էր շխտսել նրա հետ: Բայց ես համբերել չկարողացա և համարձակվեցա հարցնել, թե այն ի՞նչ վերքի նշան է, որ երևում է նրա կուրծքի վրա:

– Ինչո՞ւ ես հարցնում, – մաղձոտ կերպով կտրեց իմ խոսքը:

– Այնպես... ուզում եմ իմանալ...

– Դրանից ի՞նչ օգուտ քեզ:

Ես լուռ կացա: Նա նկատեց, որ ես վշտացա, ավելի մեղմ կերպով ասաց ինձ.

– Ոչ ոք իրավունք չունի ուրիշի գաղտնիքների մեջ մտնել: Եթե դու հարցնեիր, թե ի՞նչպես է կազմված իմ կուրծքը, ո՞ր կողմումն է գտնվում իմ սիրտը և ի՞նչ պաշտոն է կատարում, կամ ո՞րպես են դասավորված իմ թոքերը,

ես բոլորը կբացատրեի քեզ, որովհետև դրանից մի բան կսովորեիր: Բայց գիտենալ իմ կործքի վրա մի ծվատած տեղի պատմությունը, դա, կարծեմ, մի առանձին օգուտ չի բերի քեզ:

Ես ավելի վիրավորվեցա, ասելով.

– Դու միշտ համարել ես ինձ մի երեխա, մի հիմար և տգետ երեխա, որի հետ, բացի կատակներից, ուրիշ բան չէ կարելի խոսել:

– Ես կատակ չեմ անում: Բայց դու այնքան խելացի էլ չես, որքան կարծում ես...

Բ

ՓԱՆՈՍԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԸ

Գիշերը անցուցի անհանգիստ, տենդային դրության մեջ: Առավոտյան զարթեցա խիստ ուշ: Ասլանը սենյակում չէր, չէր երևում և վարպետ Փանոսը: Ես ինձ բավական թույլ էի զգում. մարմինս կոտրատվում էր, իսկ գլխիս մեջ տիրում էր մի տեսակ թմրություն, մի տեսակ մառախուղ: Գիշերվա բոլոր անցքերը երևում էին ինձ ինչպես մի երազ: Կոկորդիս մեջ ցավ էի զգում և, նայելով հայելու մեջ, տեսնում էի պարանոցիս վրա բաց-կապտագույն բծեր: Շապիկս բուրում էր դեղորայքի հոտով: Երևում էր, գիշերը Ասլանը իմ վրա գործ էր դրել բժշկական միջոցներ:

Վարպետի գործարանի փոքրիկ աշակերտներից մեկը ջուր բերեց, լվացվեցա, հագնվեցա և դուրս եկա պատշգամբի վրա:

Այստեղից բացվեցան իմ առջև հրաշալի տեսարաններ. երևում էին շրջակա լեռները իրանց գեղեցիկ հովիտներով, երևում էր քաղաքը իր կրկնակի պարիսպներով ու աշտարակներով, երևում էին քաղաքի բարձր սյունաձև մինարեթները և հայոց եկեղեցիների գմբեթները, երևում էր միջնաբերդը իր ահռելի, հսկայական կերպարանքով, երևում էր ծովը իր մանիշակագույն հարթ տարածությամբ: Իմ սիրտը տրոփում էր անհամբերությունից, թե երբ

պետք է մոտից, շատ մոտից տեսնեմ այդ բոլորը: Գիշերով հասած լինելով Այգեստան՝ ես դեռ ոչինչ չէի տեսել: Իրավ, գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ էր քաղաքի այդ ծառագարդ արվարձանը: Այգիների ծառերը, ծանրաբեռնված գույնզգույն պտուղներով, առավոտյան լուսով ավելի սքանչելի էին երևում, քան թե գիշերը: Արեգակը հսկում էր վերևից: Այժմ նրա լույսի երկյուղից գիշերային գողերը դադարել էին կողոպտելուց: Այժմ հերթը հասել էր ցերեկվա գողերին: Ահա ճնճղուկների ահագին երանը խառնածայն աղմուկով իջավ ծիրանի ծառի վրա: Նրա տերևախիտ ճյուղերը թեքվեցան այդ փոքրիկ ավազակների ծանրության ներքո: Ճլվլում են, ոստոստում են և ուրախ, հաղթական աղաղակներով կոցահարում են իրանց քաղցր, հյութալի ավարը: Հեռվից ճոնչում է այգեպանի ճոճանակը, և չարածճի խումբը միանգամից թողնում է ծառը: Ինչ գանազանություն քրդերի և այդ անմեղ արարածների մեջ: Երկուսն էլ ապրում են ուրիշի վաստակով: Բայց ճնճղուկներն ավելի բարեխիղճ են, դրանք գոնե չեն ոչնչացնում ծառերը: Այդ համեմատությունն էի անում, երբ վերադարձավ Ասլանը: Նրան տեսնելով, ես մտա սենյակը:

– Ես չկամեցա քեզ զարթեցնել, լավ է, որ վեր ես կացել, – սասց նա բժշկի եղանակով, որ մի անձանոթ հիվանդի մոտ այցելություն է գործում: – Մոտ եկ, տեսնեմ:

Ես մոտեցա: Նա սկսեց քննել իմ կոկորդը:

– Փոքր-ինչ ուռուցք է գոյացել, բայց շուտով կանցնի,

– ասաց նա, տալով ինձ մի ինչ-որ հեղուկ և մի օժանելիք, և պատվիրելով, որ առաջինով ներսից ողողեմ կոկորդս, իսկ երկրորդը՝ դրսից քսեմ:

– Այդ քաղաքում բժշկությունը նախ իմ վրա փորձիր, – նկատեցի ես ծիծաղելով:

– Ո՛չ, այս բուստիս մի հիվանդի մոտից եմ գալիս, պատասխանեց նա իր սովորական սառնությամբ, – բայց խեղճը հագիվ թե կապրի:

Նա վեր առեց իր եվրոպական լայնեզր գլխարկը և հեռացավ՝ պատվիրելով ինձ հանգիստ մնալ և տնից դուրս չգալ: Ես մնացի սենյակի մեջ միայնակ:

Երևում էր, որ վարպետ Փանոսը տանը չէր, եթե ոչ՝ նա կգար ինձ տեսնելու: Որդու փոխարեն եկավ մայրը: Դա այն ճարպիկ, լեզվանի և աչքաբաց կանանցից մեկն էր, որ իր ընդունակություններով սքողում է, մոռացության է տալիս տղամարդի անունը, և ամբողջ գավակները հասարակության մեջ ճանաչվում են միայն մոր անունով: Նրան կոչում էին Սանամ, և վարպետ Փանոսը մոր անունով կոչվում էր Սանամի տղա:

Նա մոտեցավ ինձ այս խոսքերով.

Լսեցի հիվանդ ես, որդի, ո՞ր տեղդ է ցավում, որդի, ասում են, կոկորդդ ուտել է. տուրք տիրամայրը փարատություն տա: Ես հիմա կլավացնեմ, մի վախիր, հենց որ մատս դնեմ մի քիչ հուփ տամ, աստծո շնորհիվ կլավանա: Անցյալ օրը մեր հարևանի տղան էլ այսպես էր, հենց որ ձեռքս դիպավ, իսկույն լավացավ:

Պատավն էլ ուզում էր նորից խեղդել ինձ: Ես, իհարկե, քաղաքավարությանը մերժեցի նրա բժշկական հնարները, հայտնելով, որ բոլորովին առողջ եմ զգում ինձ: Բայց նա դարձյալ շհանգստացավ՝ զգուշացնելով ինձ, թե քաղաքում «կապույտ հագ» կա, շատերի կոկորդը ուռչում է, շատերը մեռնում են, և միայն չափահասներն ազատվում են այդ «պատուհասից», իսկ երեխաների մեջ մեծ կոտորած է պատճառում:

– Այսուամենայնիվ, – վերջացրեց նա իր խրատները, – զգուշությունը լավ բան է, – և խորհուրդ տվեց այցելել իր որդու գործարանը:

Ես զարմանում էի, ի՞նչ փրկակար ազդեցություն կարող էր ունենալ ներկարարի գործարանը «կապույտ հագի» կամ մի կոկորդի ուռուցքի վրա: Այդ մասին պատավը ոչինչ չբացատրեց ինձ: Իսկ ես հետևեցի նրա խրատին միայն այն մտքով, որ առիթ ունենամ տեսնելու գործարանը:

Երբ պատավի հետ ցած իջանք սանդուղքներից, բակում մեզ հանդիպեց վարպետ Փանոսի կինը: Նրա երեխաները (մինը տղա, մյուսը աղջիկ) մոր փեշիցը բռնած, տրտնջում էին և ինչ-որ ուզում էին: Ինձ տեսնելով, երկուսն էլ շնորհալի դեմք ընդունեցին: Ո՞րքան գեղեցիկ էին այդ մի գույգ հրեշտակները, կայտառ, առողջ և մաքուր: Երեխայի մաքրությունից կարելի է գաղափար կազմել և մոր մաքրասիրության մասին: Վարպետի երրորդ որդին, բոլորից մեծը, գրքերը թևի տակ առած, տանից դուրս էր գնում: Երևի գնում էր մի տեղ սովորելու: Երբ նա հեռացավ,

երկու փոքրիկները նորից սկսեցին տրտնջալ:

Նրանց մայրը մոտեցավ ինձ և գլխով լռությամբ ողջունեց: Նա թեև չխոսեց իմ հետ, բայց իմ հասակին նայելով, երեսը չծածկեց: Ճակատը զարդարված էր ոսկիներով, իսկ պարանոցը և կուրծքը՝ մարջանի խոշոր շարքերով: Այդ բոլորը մի առանձին փայլ էր տալիս նրա սիրուն, համակրական դեմքին: Ժիր տան տիկնոջ հատուկ սովորությամբ՝ նա իր բավական նուրբ գործվածներից պատրաստված զգեստների վրա հագել էր լայն, երկար, կարմիր շապիկ, որ իջնում էր մինչև ոտները: Այդ հագնում են գործի ժամանակ, որ մյուս հագուստները չկեղտոտվին:

– Ինչո՞ւ չես խոսում, – հարսին իրավունք տվեց պառավ սկեսուրը, – դա էլ քո եղբայրն է:

Հարսի բերանը դարձյալ չբացվեցավ, որովհետև քաղաքավարությունը պահանջում էր, որ ես սկսեի խոսակցությունը: Բայց ես, կին տեսած չլինելով, կանանց հետ խոսելու ամենևին շնորհք չունեի: Որո՞նում էի մի բան՝ ասելու համար: Երեխաների տրտունջը ազատեց ինձ, նյութ տվեց իմ խոսակցությանը: Ես հարցրի.

– Ինչո՞ւ են տրտնջում դրանք:

– Ուզում են եղբոր հետ գնալ:

– Կարդալո՞ւ:

– Ինչ կարդացող պտուղներ են. կգնան այնտեղ, կխաղան, եղբորն էլ կխանգարեն, վարժապետին էլ:

– Ո՞վ է վարժապետը:

– Տեր Եղիշեն:

– Նա դպրոց ունի՞:

– Ուներ, բայց փակեցին... Այժմ այնպես, իմ որդու և մի քանի բարեկամների մանուկների հետ օրեկան մի քանի ժամ պարապվում է:

Իմ խոսակցության պաշարը սպառվեցավ: Մտածեցի հարցնել երեխաների անունները:

– Ի՞նչպես է մեծի անունը:

– Հայկ:

– Փոքրի՞նը:

– Արամ:

– Իսկ այդ սիրուն աղջկա՞նը:

– Շամիրամ:

– Պատմական անուններ են, – նկատեցի ես, ինքս էլ զարմանալով եմ գյուտի վրա:

– Թագավորների անուններ են, – ավելացրեց պառավը:

– Որդիս շատ անգամ պատմում է երեխաներին այդ թագավորների գործերը, ասում է, որ ամեն մեկը պետք է գիտենա, թե ո՞վ էր իր անվան տերը:

Տիկինը, ինչպես երևում էր, շտապում էր: Առավոտ էր. տնային գործերը կոչում էին նրան: Մեր թեթև խոսակցությունը նա ավելի գործնականի փոխեց, ասելով, որ ճանապարհից ու հեռու տեղից ենք եկել, խնդրեց, որ մեր սպիտակեղենները, թե ինք և թե Ասլանինը, ուղարկեն, որ լվանալ տա, որովհետև տանը այդ օրը լվացք չէին լվանալու, և ավելացրեց, եթե կարկատելու մի բան կա, նույնպես ուղարկեն:

– Ձեր տունն է, եղբայր, – ասաց նա, – մի ամաչեք, ինչ որ պետք ունեք, կարող եք պահանջել, որպես ձեր մորից և քույրից:

Ես շնորհակալություն հայտնեցի: Նա հեռացավ: Երեխաները այժմ հանգիստ էին: Նրանք կարծես մոռացան մեծ եղբորը, և երկուսն էլ ուրախանալով վազեցին կատվի փոքրիկ ձագի ետևից, որ նույնպես վազվզում էր բակում: «Դրանք էլ են սիրում Վանա կատուներին, որոնց մազերը կայծեր են արձակում», մտածեցի ես:

Թե մեր կողմերում, թե այստեղ, հյուրի համար մի առանձին հարգանքի և մտերմության նշան է համարվում, երբ տանտերը ցույց է տալիս յուր տնային տնտեսությունը: Այդ պատճառով ես սիրով ընդունեցի պառավի առաջարկությունը, երբ նա հրավիրեց տեսնելու իրանց տնտեսությունը: Նախ տարավ ինձ մառանը: Դա մի ստորերկրյա ներքնատուն էր, որ ամառնային սաստիկ տոթի ժամանակ ևս պահպանում էր իր մեջ խիստ ախորժելի գովություն: Այստեղ, մի կողմում, կիսով չափ հատակի մեջ թաղված, մինը մյուսի մոտ շարված էին գինու կարասները:

– Այդ բոլորը մեր այգիիցն է, – ասաց պառավը անմեղ պարծենկոտությամբ: Մյուս կողմում, զանազան փոքրիկ թակույկների (տուճիկ) մեջ կարգով դրված էին յուղ, պանիր, մեղր, աղ դրած տառեխ և զանազան տեսակ թթուներ խաղողից, բոխիից և պես-պես մրգերից ու բանջարեղեններից: Ես առաջին անգամ տեսնում էի այսպիսի լիություն:

– Այդ բոլորը ո՞վ պիտի ուտե, – հարցրի ես զարմանալով:

Մենք էլ կուտենք, ուրիշներն էլ կուտեն, – պատասխանեց պառավը բարեսիրտ ծիծաղով: – Աստված խո բոլորը միայն մեզ չէ տվել. նա տվել է, որ մենք էլ շունեցողների համար բաժին հանենք:

– Գնե՞լ եք այդ ամենը:

– Ոչինչ չենք գնել: Բոլորը մեր տանիցն է. յուրը, պանիրը ստացել ենք մեր կովերից ու ոչխարներից, մեղրը մեր մեղուներից, մյուսները նույնպես մեր բերքերից ենք ստացել: Պատահում է, որ երբեմն քրդերը մեզ համար յուղ, պանիր, շորաթան ընծա են բերում, բայց մենք նրանց բերածը չենք ուտում, տալիս ենք վաճառելու:

Ես իսկույն հիշեցի, որ այդ սովորությունը Պարսկաստանի հայոց մեջ էլ կար, մանավանդ կանանց մեջ, որ «թրքագեն» է ասելով, մահմեդականների թե՛ մորթած միսը և թե՛ այլ ուտեստները պիղծ կհամարեին և չէին գործածի, ինչպես, փոխադարձապես, մահմեդականները հայերի պատրաստած ուտեստների վերաբերությամբ նույն կարծիքն ունեին:

Հետո մտանք ամբարը, որ մի ցամաք շինվածք էր, և ամեն կողմից օդը համարձակ անցուդարձ էր անում: Այստեղ ահագին, քառանկյունի փեթակները լի էին ցորենով և այլորով: Մեծ և փոքր խարարների ու ջվալների մեջ դրած էին զանազան տեսակ ընդեղեններ՝ բրինձ, ձավար, կորկոտ, մաշ, բակլա, սիսեռ, ոսպ և այլն: Դրանք պահոց օրերի համար էին:

– Բացի բրինձից, – ասաց պառավը, – մնացած բոլորը մեր մշակություններից ենք ստացել: Բրինձի մշակությունը այստեղ չի հաջողվում, և այնքան էլ ջուր չկա. ասում են, որ նա ջուր շատ է սիրում:

Պառավը երկրագործությունից նույնպես տեղեկություն ուներ:

Հետո անցանք թոնրատունը: Այստեղ հաց էին թխում, կերակուրներ էին եփում: Աղախինների և սպասավորների մի ամբողջ խումբ աշխատում էր, կարծես մի մեծ բանակ պետք է կերակրեին: Բոլորի վրա հսկում էր, բոլորին կառավարում էր վարպետի կինը: Ես գարմանում էի, թե ինչպես նրա պառավ սկեսուրը իր իրավունքները տվել էր նրան: Մեր կողմերում այս տեսակ առանձնաշնորհություններ խիստ հազիվ էին պատահում ընտանիքների մեջ: Քանի որ պառավ սկեսուրը դեռ կենդանի էր, հարսը ձայն չունեի տնային տնտեսության մեջ:

Թոնրատունը, դեպի բակի կողմը դարձրած երեսը բաց, իսկ երեք կողմից ծածկված, մի ընդարձակ սրահ էր, որ հարմարեցրած էր ամառվա կեցության համար: Այստեղից մտանք հացատունը: Կարելի է ասել, որ վարպետ Փանոսի կահ-կարասիքը և տնային հարստության մեծ մասը այստեղ էր տեղավորված: Մինը մյուսի վրա ծալած դարսած էին գեղեցիկ կապերտներ, գորգեր, սփռոցներ և նախշուն թաղիքներ: Պղնձյա մեծ և փոքր կաթսաները, սինիները, թասերը, մաքուր, նոր կլայեկած, աչք էին շլացնում: Այստեղ ևս անկողինները, իրանց բոլոր պարագաներով կապած,

կարգով դարսված էին ծալքերի վրա: Ո՞ւմ համար՝ վարպետ Փանոսի ընտանիքը շատ փոքր էր այդքանի համար: Պառավը փարատեց իմ մտատանջությունը՝ ասելով.

– Պատահել են ուրախության հացկերույթներ, կնունք ենք ունեցել կամ մկրտություն, պատահել է, որ սուզ ենք ունեցել, մեռելահաց ենք տվել. հարյուր հոգուց ավելի մեր սեղանի վրա նստած են եղել: Բայց երբեք չի պատահել, որ մի գդալ անգամ հարևանից փոխ առած լինեինք: Ամեն ինչ մեր տանը պատրաստ ունեցել ենք, և ամոթ ենք համարել ուրիշից բան խնդրել: Մարդս մեռնելուց հետո ես շատ խեղճություն կրեցի. բայց այն ժամանակ ևս իմ աշխատանքով էի ապրում: Իսկ երբ որդիս մեծացավ, աստուծո ողորմածությամբ, հոր դատարկված տունը նորից լցրեց: Հիմա շատերը, որոնք առաջ ծիծաղում էին մեզ վրա և մարդի տեղ չէին դնում, հիմա նախանձում են:

Պառավի խոսքերը, և այն բոլորը, որ ես տեսա, իմ մեջ զարթեցրին և՛ ուրախ, և՛ տխուր մտածություններ: Ուրախալի էր ինձ տեսնել հայկական մի ճոխ տուն, աստուծո բոլոր բարիքներով լի, ուր ամենքը ուրախ և գոհ վայելում էին անսպառ բախտավորություն: Իսկ նրա շուրջը բազմաթիվ ընտանիքներ հեծում էին աղքատության մեջ: Ի՞նչ էր դրա պատճառը: Ես համոզված էի, որ թողյալ արտաքին հանգամանքերը, որոնք փութացնում էին տիրող աղքատությունը, գլխավոր և բուն պատճառը պետք էր որոնել իրանց՝ աղքատների մեջ: Ես հետո առիթ ունեցա մոտից, շատ մոտից շոշափել այդ պատճառները: Այդ

դուք կտեսնեք իմ պատմության ընթացքում: Բայց ավելի համոզվեցա իմ կարծիքների մեջ, երբ տեսա վարպետ Փանոսի գործարանը:

Պատավի առաջնորդությամբ ես մտա մի երկարաձև շինվածքի մեջ, ուր գետեղված էր գործարանը: Այստեղ մինը մյուսի մոտ շարված էին ներկի կարասները: Ներկում էին ամեն գույներով, առավելապես լեղակի գույնով: Գյուղացիները բերել էին գանազան տեսակ տնային գործվածքներ, որպիսիք են՝ կտավ, շալ, բամբակյա կամ բրդյա թելեր և այլն: Հաճախորդների մեջ կային գանազան ազգերից և գանազան լեզուներից՝ հայ, թուրք, քուրդ, ասորի և ուրիշները: Վճարների հատուցումները կատարվում էին ըստ մեծի մասին երկրագործական և անասնապահական բերքերով. փողի փոխարեն տալիս էին յուղ, պանիր, ցորյան, բուրդ, մորթիք և այլն: Այդ էր պատճառը, որ գործարանատերը ստիպված էր քաղաքում մի խանութպանի հետ ընկեր լինել, որպեսզի վաճառվեն այդ մթերքները: Ունանք ոչինչ չէին վճարում:

Աշխատանքը եռ էր գալիս ժրաջան բանվորների ձեռքում: Փոքրիկ և մեծ աշակերտները, հագուստով ու մարմնով թաթախված ներկերի մեջ, վժվժում էին այս կողմ ու այն կողմ: Կապույտ լեղակը ամենի ձեռքերի և դեմքի վրա թողել էր իր թախծալի գույնը: Կապույտ էին գործարանի փայտյա սյուները, կապույտ էին առաստաղը, հատակը և կավով ծեփած պատերը, կապույտ էին երկայն փայտյա ձողերը, որոնց վրա չորացնելու համար կախ էին տված ներկված

կտավները: Կապտագույն էր և լույսը, որ ներս էր թափանցել գործարանի նեղ պատուհաններից:

Բայց իմ ուշադրությունը գրավեց մի այլ բան, գործարանի փոխվարպետը, մի երեխա գրկում բռնած, լռությամբ մոտեցավ լեղակի կարասին: Կարասը հենց նոր էին խառնել և մուգ-լրջագույն փրփուրը դեռ դիզված էր նրա բերանի վրա: Նա երեք անգամ պտտացրեց երեխային կարասի շուրջը, հետո խորհրդավոր կերպով մատը թաթախեց փրփուրի մեջ և նրանով խաչաձև օժեց երեխայի կոկորդը: Պատավ դայակը, որ կանգնած էր այնտեղ և երկյուղածությամբ նայում էր այդ գործողության վրա, ընդունեց փոխ-վարպետի ձեռքից երեխային, նրա բժշկությանը վարձատրելով մի կապտագույն արադաղով, որ բերել էր յուր հետ:

– Այդ երեխան կապույտ հագ ունի, – ասաց վարպետ Փանոսի մայրը, որ կանգնած էր իմ մոտ, և խորհուրդ տվեց, որ նույն գործողությունը և իմ կոկորդի վրա կատարել տամ:

Շատ չանցավ, սովորական ժպիտը երեսին, ներս մտավ վարպետ Փանոսը: Նրա հայտնվիլը այն ազդեցությունը չգործեց, ինչպես առհասարակ լինում է վարպետի ներկայության ժամանակ. անգործը գործի է դիմում, աղաղակները լռում են, կրկին տիրում է կարգը, ոչ, այլ կարգը պահպանված էր և նրա բացակայության ժամանակ: Նրա մեջ չէր երևում ոչ հպարտ գործարանատիրոջ խստությունը և ոչ արևելյան վարպետի կռպիտ տիրասիրությունը, այլ մի պարզ, մտերմական կապ միացնում էր ստորադրյալներին իրանց գլխավորի հետ:

Նա գործունյա մարդու հատուկ աշարջությամբ մոտեցավ կարասներին, նայեց նոր ներկած կտավներին ու շալերին, մի քանի բաներ հարցրեց, մի քանի պատվերներ տվեց և հեռացավ: Նրա մի հայացքը բավական էր գիտենալու համար, թե որտեղ ի՛նչ էր պակաս, և որտեղ ի՛նչ պետք էր անել: Հետո նա դարձավ դեպի հաճախորդները. մոտենում էր ամեն մեկին, բարևում էր, հարցնում էր նրանց առողջությունը, հետաքրքրվում էր նրանց դրությամբ, թե ի՞նչպես է հացի բերքը, առո՞ղջ են նրանց անասունները, առո՞ղջ են նրանց հայրը, մայրը, կանայք, զավակները և այլն: Բոլորի անունները գիտեր, բոլորի մասին հարցմունքներ էր անում:

Ի՛նչ որ ավելի աչքի էր զարկում, այդ էր՝ հաճախորդների չափազանց ընտանիությունը թե՛ վարպետ Փանոսի և թե՛ նրա տան հետ: Մի քուրդ մոտեցավ նրա մորը խնդրեց, որ իր անթարիի պատռված թևքը կարել տա: Մի այլ քուրդ մի գույգ կենդանի կաքավներ էր բերել վարպետի փոքրիկ երեխաների համար: Ես զարմանում էի, ի՞նչ էր պատճառը, այդ մարդը, որ գիշերը Ասլանի հետ այնքան դառնությամբ էր խոսում քուրդերի մասին, այժմ այդպես բարեկամաբար ողջագուրում էր նրանց: Մի՞թե դա մի տեսակ կեղծավորություն էր նրա կողմից, մի՞թե շահեկան նպատակները ստիպում էին նրան շողոքորթել իր հաճախորդներին: Ոչ, վարպետ Փանոսը ոչ կեղծավոր և ոչ շահասեր մարդ էր: Նա առհասարակ սիրում էր բարեկամական հարաբերություններ պահպանել ամեն

տեսակ մարդկանց հետ, մանավանդ գյուղացիների հետ:

Վարպետ Փանոսի տունը մի տեսակ հյուրանոց էր այդ ամեն կողմից եկած, խառնիճադանջ բազմության համար: Ես նրա գործարանը համեմատում էի իմ քեռին երի զինագործության գործարանի հետ: Բայց այնտեղ բոլորովին ուրիշ բան էր. այնտեղ գլխավորապես դեր էր խաղում շահը: Հաճախորդներից ոմանք, որոնք հեռու տեղերից էին եկած, իրանց գրաստները կապել էին վարպետի ախոռատանը. այնտեղ նրանց համար թե՛ սնունդ և թե՛ խնամք պակաս չէր: Գրաստների տերերը իրանք ևս գիշերում էին ախոռատանը կից առանձին բնակարանում և վարպետի խոհարանից կերակուր էին ստանում: Ոմանք իրանց գյուղերից բերած մթերքները տեղավորել էին նրա տանը. այստեղից տանում էին բազարը, վաճառում էին և փոխարենը ինչ-որ գնելիք ունեին, առնում էին ու բերում, նույնպես դնում էին նրա տանը: Կարծես այստեղ մի տեսակ մթերանոց լիներ նրանց համար: Նրանք այնքան ժամանակ հյուրասիրություն էին վայելում, մինչև գործները վերջացնում էին, հետո շնորհակալությամբ գնում էին իրանց տեղերը:

Երբ որ պատահում էր վարպետ Փանոսին գնալ քրդերի «օբաները», նա նույն հարգանքը և սիրալիք հյուրասիրությունն էր վայելում նրանց վրաններում: Օրերով, շաբաթներով, ամիսներով պահում էին իրանց մոտ, մի ընտանիքի վրանից մյուս ընտանիքի վրանն էին հրավիրում, ուտեցնում էին, խմեցնում էին, հետո զանազան պարզեններով ճանապարհ էին դնում: Մեկը ընծայում էր մի գեղեցիկ

ձի, մյուսը՝ մի թանձր թաղիք կամ կապերտ, երրորդը՝ մի քանի ոչխարներ «դավուրմայի» համար, չորրորդը՝ մի տիկ պանիր, յուղ, մեղր և այլն:

Չարմանալի էր այդ եռանդոտ և վերին աստիճանի բանիմաց մարդու բարոյական ազդեցությունը քրդերի վրա: Քրդերի զանազան ցեղերի մեջ, ուր նրա անունը հայտնի էր, ուր ճանաչում էին նրան՝ նա համարյա թե պաշտելի էր: Լինում էին կռիվներ քրդերի մեջ, թշնամություն, արյան վրեժխնդրություն, բավական էր, որ վարպետ Փանոսը հայտնվեր նրանց մեջ և մի երկու խոսք ասեր, իսկույն կտիրեր խաղաղություն: Շատ անգամ իրանք, քրդերը, փոխանակ իրանց շեյխերին դիմելու, հրավիրում էին նրան վճռելու իրանց մեջ ծագած այս և այն վեճերը: Նա այն աստիճան հեղինակություն էր վայելում, որ ամենադժվարին խնդիրներում անգամ, կարող էր մի քանի խոսքով հաշտություն կայացնել:

Վարպետ Փանոսի բարեկամությունը քրդերի հետ ոչ սակավ օգուտ էր բերում հայ գյուղացիներին: Ինձ պատմում էին այսպիսի դեպքեր. պատահում էր, որ հայ գյուղացիներից մեկի կովը, եզր կամ ոչխարները գողանում էին քրդերը. բավական էր, որ գյուղացին գիտենար, թե իր անասունները ո՛ր ցեղի մեջ են տարել կամ ո՛վ է իր գողը: Նա այլևս փաշային կամ մուֆթիին չէր դիմում զանգատվելու, ուղղակի գալիս էր վարպետ Փանոսի մոտ, հայտնում էր իր հետ պատահած անցքը: Վարպետը ուղարկում էր նրան նույն ցեղի ցեղապետի մոտ, ուր տարել էին կողոպուտը:

Գլուղացին գնում էր, ներկայանում էր ցեղապետին այսպիսի խոսքերով. «Իմ այս և այն անասունները գողացել են. ասում են, որ ձեր «Էլի» մեջն են բերել. ինձ ուղարկեց ձեր սպասին վարպետ Փանոսը, խնդրեց, որ գտնվի կողոպուտը»: Եթե, իրավ, գողացված անասունները այնտեղ էին տարված, իսկույն գտնում էին և հանձնում տիրոջը իսկ եթե տերը սխալվել էր, նրան ցույց էին տալիս կողոպուտի տեղը (քրդերի մեջ ոչ մի գողություն գաղտնի չէ մնում): Տերը հայտնվում էր ցույց տված տեղը՝ դարձյալ միևնույն խոսքերով, և ետ էր ստանում իր կորուստը:

Այդպիսի դեպքերում վարպետ Փանոսը նամակ չէր գրում, այլ ամեն հանձնարարություն կատարվում էր բերանացի պատվերներով: Բայց որպեսզի հավատային, որ ներկայացողը իսկապես նրա կողմից էր ուղարկված, նա սովորաբար տալիս էր նրա ձեռքը մի որևիցե նշան, օրինակ՝ իր դանակը, «տեր-ողորմյան», մորուքի սանդրը, վերջապես մի բան, որ տանողը ցույց էր տալիս՝ ասելով. «Այդ էլ վարպետի նշանն է»:

Երբ ճանապարհների վրա Քրդերը պատահեին մի հայ գլուղացու, բավական էր, որ նա ասեր, թե ես վարպետ Փանոսի մարդն եմ, այլևս նրան չէին դիպչի: Իհարկե, այդ բոլոր հարգանքները վայելում էր վարպետը այն ցեղերի կողմից, որոնց հետ նա բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր, իսկ թշնամի ցեղերը ոչ միայն հայերին, այլ նույնիսկ քրդերին կկողոպտեին, եթե նրանք օտար ցեղի էին պատկանում: Գողությունը,

հափշտակությունը, կողոպուտը քրդերի համար ապրուստի սովորական միջոցներից մեկն է:

Մի անգամ ես հարցրի վարպետ Փանոսից.

– Ի՞նչ միտք ունի քո այդքան բարեկամությունը քրդերի հետ, որոնց այդքան ատում ես:

Նա պատասխանեց հայկական առածով.

– «Շան հետ բարեկամացի՛ր, բայց փայտը ձեռքումդ պատրաստ պահի՛ր»...

Վարպետ Փանոսը կարդացած մարդ էր. հայոց հին գրականությունը նա բավական լավ ուսումնասիրած էր. Եղիշեից, Թոմա Արծրունուց նա ամբողջ գլուխներ անգիր գիտեր. իսկ Խորենացու հետ այնքան ծանոթ էր, որպես մի հնուտ քարոզիչ, որ գիտե, թե Ավետարանի այսինչ գլխի այնինչ համարում ինչ է ասված: Նրա մանկության օրերում հայտնի էր Ղազար վարդապետ «սքանչելագործը»: Այս տարապայման աբեղան ոչ մի վանական միաբանության հետ չհաշտվեցավ, կամ ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ միաբանությունները նրա հետ չհաշտվեցան, այն պատճառով առանձնացավ իր տանը, և մի քանի մանուկներ հավաքած իր շուրջը, սկսեց պարապել նրանց կրթությամբ: Այդ աշակերտներից մեկն էր պատանի Փանոսը և հառաջադեմ աշակերտներից: Վարժապետը նրան շատ էր սիրում և շատ անգամ խրատում էր, որ վարդապետ չդառնա: Այդ ժամանակ ուսում առնում էին միայն հոգևորական դառնալու նպատակով: Պատանի Փանոսի հայրը վաղուց մեռած

լինելով՝ նրա վարժապետը առանձին հոգ էր տանում նրա ապագայի համար, նշմարելով նրա մեջ բավական հարուստ ընդունակությաններ: Իր վարժապետի խորհրդով Փանոսը մտավ մի ներկարարի գործարան: «Ինչ որ ինձ մոտ սովորեցար, այդքանը բավական է մի արհեստավորի համար, – ասաց բարեսիրտ վարժապետը, երբ ճանապարհ դրեց նրան իր դպրոցից, – հիմա գնա արհեստ սովորի՛ր, որ քեզ հաց տա»...

Ներկարարի գործարանում Փանոսը նույն հաջողությունը ունեցավ, որպես իր վարժապետի փոքրիկ դպրոցում: Իր ընդարձակ ընդունակությունների համար այստեղ ավելի լայն ասպարեզ գտավ, և մի քանի տարուց հետո աշակերտից դարձավ փոխ-վարպետ և մի նոր փայլ տվեց իր վարպետի գործարանին: Այդ տեսնելով, վարպետը շատ անգամ առաջարկում էր նրան ընկերանալ իր հետ, բայց Փանոսը միշտ շնորհակալությամբ մերժում էր: Երբ նա փոքր ի շատե գումար ձեռք ձգեց, հիմնեց իր համար մի փոքրիկ գործարան, որը հետզհետե ընդարձակելով, այն կատարելագործությանը հասցրեց, որպես մենք տեսանք:

Միննույն տարում, երբ Փանոսը թողեց դպրոցը, նրա վարժապետի հետ պատահեց մի դժբախտություն: Նա սովորություն ուներ ամառը աշակերտներին տանել ծովեզրը լողանալու: Այդ միջոցին աշակերտներից մեկը խեղդվեցավ: Նրա ծնողները թեև բոլորովին ներողամտությամբ վերաբերվեցան դեպի անզգույշ վարժապետը, բայց կորուստը այնքան ծանր էր վարդապետի զգայուն սրտի

համար, որ նա ոչնչով չէր կարողանում մխիթարել իրան: Իր ցավերը մոռացության տալու համար նա մտածեց ընտրել մի նոր և ամենադժվարին պարապմունք, որի մեջ կյանքը ենթակա լիներ անընդհատ վտանգների, և որը ավելի քախտավորություն կպատճառեր նրան, եթե կվերջանար մահվամբ: Այդ նպատակով նա ցրեց իր աշակերտներին և անհայտացավ: Նրա մասին շատ բաներ էին պատմում. ասում էին, որ քուրդ վայրենիների մեջ հայոց տառեր և քրիստոնեություն է տարածում, հրաշքներ է գործում, լուսավորչական եկեղեցի է հիմնում և բավական հետևողներ ունի: Բայց թե ո՞րտեղ էր այդ նոր առաքյալը և ո՞ր երկրում, ոչ ոք չգիտեր, միայն խոսվում էր, թե դեռ կենդանի է:

Գ

ԱՍԼԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԸԺԻՇԿ

Եվրոպական բժշկի հայտնվելը շուտով տարածվեցավ ամբողջ քաղաքում և մինչև նահանգապետ-փաշայի ականջը հասավ: Փաշան ցանկացել էր տեսնել բժշկին: Բացի նրանից, ամեն նշանավոր և աննշան անձինքներից հրավիրվում էր նա, իսկ շատերը նրա մոտ էին գալիս: Ասլանը հանգստություն չուներ. ես նրան խիստ հագիվ անգամ էի տեսնում. պատահում էր, որ ամբողջ օրով տուն չէր վերադառնում: Վերադառնում էր գիշերը միայն, այն ժամանակ ևս, վարպետ Փանոսի հետ առանձնացած, երկար ու երկար խոսում էին: Այդ խորհրդակցությունները խլում էին նրանից գիշերային հանգստի մեծ մասը: Երբեմն նկատում էի՝ նրա մոտ գալիս էին անձանոթ անձինք, տարօրինակ հագուստներով, ինչ-որ լեզուներով խոսում էին և սովերի նման անհետանում: Ասլանը ինձ մոտ ոչինչ չէր խոսում, նրա այդ ծածկամտությունը վրդովեցնում էր ինձ. երևի նա դեռևս իմ վրա հավատ չուներ:

Վարպետ Փանոսի տունը շատ նպաստավոր էր Ասլանի համար ամեն տեսակ անձանց հետ տեսնվելու. այնտեղ ով ասեք՝ չէր մտնում. նրա գործարանի առիթով, ամեն օր, շրջակայքից բազմաթիվ մարդիկ էին գալիս ու գնում: Իսկ նրա բժշկությունը ամեն

կասկած փարատում էր. բժիշկը ամեն տեսակ անձինք իր մոտ ընդունելու իրավունք ունի: Նրա մոտ գալիս էին հիվանդներ, կամ ձևացած որպես հիվանդներ, խոսում էին իրանց հիվանդությունների մասին: Ա՛խ, ո՛րքան բազմատեսակ էին այդ հիվանդությունները, բարոյական հիվանդություն... մտավորական հիվանդություն... հոգեկան հիվանդություն... երկրի անկարգությունից առաջացած տնտեսական հիվանդություն... բողո՛ք և բողո՛ք ամեն կողմից: Ամեն ոք դեղ ու դարման էր պահանջում: Բայց կարո՞ղ էր Ասլանը և այդ հիվանդությունների բժիշկը լինել: Նրա բժշկարանի մեջ կա՞ր արդյոք մի որևիցե դարման երկրի հասարակական փտությունը և անդամալուծությունը բուժելու համար: Այդ հարցերը վճռելու համար ես այն ժամանակ ոչ բավական գիտություն ունեի և ոչ բավական զարգացում: Բայց իբրև իսկական բժիշկ, Ասլանը, իրավ որ, անգնահատելի էր:

Ասլանի դրությունը ես համեմատում էի մի շրջական կլայեկագործի հետ, որ, սովորաբար, մեծ գատիկը մոտենալու ժամանակ, թափառում է գյուղից գյուղ, ժանգոտած, փախրոտած պղնձեղենները մաքրելու և կլայեկով պատելու համար: Գյուղացիները իրանց բոլոր պղնձե ամանները թափում են նրա մոտ, որովհետև գիտեն, որ մի ամբողջ տարի նրա երեսը այլևս տեսնելու չեն: Այսպես թափում էին բժշկի մոտ քաղաքացիները իրանց հիվանդներին, մտածելով, որ նա երկար չպիտի մնա իրանց մոտ, և շտապում էին նրա ներկայությունից օգուտ քաղել:

Ասլանը, որպես գործից անվաստակելի մարդ, չէր խնայամաննին իր օգնությունը:

Կոկորդիս ցավը բոլորովին անցել էր, մի քանի օրից հետո ինձ այնքան առողջ էի զգում, որ կարող էի տնից դուրս գալ: Բայց դրսում և մանավանդ քաղաքում երևնալու համար պատշաճավոր հագուստ չունեի: Իմ հագուստը դեռ նույնն էր, ինչ որ Մարոն, սուրբ աստվածածնի ուխտագնացության ժամանակ, մի կերպով կարկատեց ինձ համար: Բայց ո՛րքան մեծ եղավ իմ ուրախությանը, երբ իմացա, որ Ասլանը վաղօրոք հոգացել էր այդ մասին, գնելով շուկայից ինձ համար ամենապատվական հագուստներ: Ես իսկույն հագնվեցա, երբ Ասլանը հայտնեց, թե դիտավորություն ունի ինձ իր հետ տանելու: Թեթև նախաճաշիկից հետո Ասլանը վեր առեց իր հետ զանազան տեսակ բժշկական դեղեր ու գործիքներ, մի մասն էլ ինձ տվեց, և մենք դուրս եկանք տնից: Նա ասաց, որ մի քանի հիվանդների այցելություն պիտի գործե: Քաղաքում դեղատուն չլինելու համար, նա ումն որ բժշկում էր, դեղերն էլ ինքն էր տալիս, աղքատներին՝ ձրի, իսկ հարուստներից փող էր ստանում:

– Դու գիտե՞ս քո դերը, Ֆարհատ, – ասաց նա, երբ դուրս եկանք փողոցը:

– Ի՞նչ դեր, – հարցրի ես, բոլորովին մոռացած լինելով այն պատվերները, որ, Վան քաղաքը մտնելուց առաջ, ճանապարհին տվել էր ինձ:

– Դու եվրոպացի բժշկի ճանապարհորդության առաջնորդն ես: Հասկացա՞ր:

– Հասկացա, – մեքենայաբար պատասխանեցի ես:

Ի՞նչ առաջնորդ կարող էի լինել ես, երբ ոչ երկրի հետ ծանոթ էի և ոչ լեզուներ գիտեի: Ես, իսկապես, նրա խուլ սովերն էի, որ անգիտակցաբար գնում էի նրա ետևից:

Ասլանը սիրում էր ոտքով ման գալ, որքան և հեռու լինեք ճանապարհը: Նա հագած ուներ մինչև ծնկները երկայն կոշիկներ, գլխին դրել էր մոխրագույն, լայնեզր, փափուկ գլխարկ, իսկ աչքերը զինված էին մուգ-ծխագույն ակնոցներով, որոնք բոլորովին անտեսանելի էին կացուցանում նրա թափանցիկ, խորախորհուրդ աչքերը, որոնք ակնոցների ամեննին պետք չունեին: Թևքի տակ կրում էր իր դեղորայքի պայուսակը, ձեռքին բռնած ուներ մի հաստ փայտ, որ ավելի մահակ էր, քան թե գավազան:

Արևը դեռ նոր էր բարձրացել: Ամառնային առավոտը մի առանձին զովություն էր ստացել Այգեստանի լայն փողոցների մեջ, որոնք աջ և ձախ կողմից զարդարված էին ահագին ուռենիների և բարդենիների շարքերով: Այդ դարևոր ծառերով հովանավորված էին փոքրիկ առվակները, որոնք հոսում էին փողոցների երկու կողմերից ևս և ջուր էին մատակարարում թե այգիներին և թե բնակիչների տները շրջապատող պարտեզներին: Նայելով այդ ծառազարդ բնակարաններին, անծանոթ մարդու գլխում իսկույն ծագում է այդ միտքը, թե ո՞րքան ուրախ և խաղաղ ապրում է այստեղ քաղաքացին:

– Հայր ապրել գիտե, – ասում էր Ասլանը, – ստրկության լծի տակ անգամ նա պահպանում է մի տեսակ

բարեկեցություն, և դրա մեջն է նրա կենդանականությունը, որ դարերի ընթացքում թեև տրորվում է ճնշման ներքո, բայց դարձյալ չէ մեռնում:

Առաջին անգամն էր, որ ես դուրս էի գալիս փողոցը, այդ պատճառով երեխայի նման ամեն մի հանդիպած առարկան հետաքրքրում էր ինձ: Ես նայում էի, թե ինչպես նորահարսները, երեսները ծածկած, կամ հասած աղջիկները, բաց երեսներով, վաղ-առավոտյան ավելում էին, մաքրում էին իրանց տան առջևը: Նրանք ճարպիկ մատներով նախ գետինը ցողում էին առվակից անցնող ջրով, որ փոշի չբարձրացնեն: Ես տեսնում էի, թե ինչպես հայ վաճառականները, ավանակների վրա հեծած, մի առանձին հոգածությամբ շտապում էին դեպի քաղաքը, իրանց խանութները բաց անելու: Ես տեսնում էի, թե ինչպես նրանք աջ ու ձախ կողմերից ողջույններ էին ընդունում և, միևնույն ժամանակ, ավանակի վրա նստած, շարունակում էին իրանց չավարտած առավոտյան աղոթքը, որպեսզի բարեհաջող առևտուր ունենան:

– Այստեղ մի հիվանդի պետք է նայել, – ասաց Ասլանը, և մենք մտանք մի տուն:

Տունը, որպես երևում էր, ժամանակով գեղեցիկ շինվածք էր ունեցել, բայց երկար տարիներ մնալով անխնամ և առանց նորոգության, համարյա ավերակ էր դարձել: Մի սենյակ միայն մնացել էր ամբողջ, ուր մենք ներս մտանք: Ես առաջին անգամ տեսնում էի աղքատությունը իր վերին աստիճանի սոսկալի պատկերի մեջ: Խոնավ, առանց սփռոցի գետնի

վրա պատկած էր մի մանկահասակ կին. հնոտի, քրքրված վերմակը հագիվ ծածկում էր նրան. բարձի փոխարեն դրած էր գլխի տակին հիվանդի նույնպես քրքրված հագուստը: Նրա մոտ, ձեռքերը հուսահատական կերպով փակած ծնկների վրա, նստած էր պառավ սկեսուրը: Մի կիսամերկ երեխա սողում էր հիվանդի անկողնի մոտ և խուլ մրմնջում էր:

Պառավը, տեսնելով մեզ, կանգնեց և լռությամբ գլուխ տվեց: Բժիշկը մոտեցավ հիվանդին:

– Այժմ լավ է, – ասաց նա, – վտանգը անցած պետք է համարել: Դեղերի այլևս պետք չկա. հարկավոր է միայն այստեղ մաքուր պահել, թարմ օդ և լույս ներս թող տալ, և ամենագլխավորը՝ հիվանդին պետք է լավ սնունդ:

– Սնո՛ւնդ... – կրկնեց պառավը, հոգվոց հանելով, – ո՞րտեղից գտնել: Կար ժամանակ, որ այս տունը լի էր աստծո ամեն բարիքներով. հարյուրավոր աղքատներ ապրում էին մեր հացով, իսկ ա՛յժմ... ձեր բարի աչքով տեսնում եք... ի՞նչ է մնացել... բոլորը ոչնչացավ... բոլորը կորավ...

Արտասուքը խեղդեց նրան և չկարողացավ շարունակել: Ասլանը դրեց պառավի ափի մեջ մի քանի ոսկի և կամենում էր դուրս գալ: Բայց նա չընդունեց, ասելով.

– Դուք մի քանի անգամ այցելություն գործեցիք իմ հիվանդին, այդքանը բավական է: Ես ձեզ վճարել չեմ կարող, բայց աղոթել ձեզ համար կարող եմ:

Երևում էր, որ պառավը աղքատության մեջ ևս

պահպանել էր տոհմային հպարտությունը: Բայց Ասլանը դարձյալ աշխատում էր համոզել, որ ընդունե ոսկիները:

– Ի՞նչու պետք է անեն, – պատասխանեց պառավը փոքրինչ հուզված ձայնով: – Դուք, պատվելի պարոն, կարծում եք, որ ես կարո՞ղ եմ այդ ոսկիները մեկին ցույց տալ, կարո՞ղ եմ դրանցով մի բան գնել:

– Ինչո՞ւ չեք կարող, – հարցրեց Ասլանը զարմանալով:

– Չեմ կարող... – կրկնեց պառավը տխուր ձայնով: – Երբ որ պարտատերերը իմ ձեռքում փող տեսնեն, իսկույն կմտածեն, որ ես պանդուխտներից փող եմ ստացել, և բոլորը կխլեն իմ ձեռքից: Այդ բավական չէ, նրանք գանգատ կանեն, կնեղացնեն ինձ, կասեն շատ ես ստացել, բեր մնացածն էլ տուր:

Ասլանը, կարծես թե, հետաքրքրվեցավ պառավի տխուր խոսքերով, որոնեց մի տեղ նստելու համար, երբ ոչինչ չգտավ, նստեց մի կողմում ընկած կոտրած սնդուկի վրա:

– Քանի՞ պանդուխտներ ունես օտարության մեջ, – հարցրեց պառավից:

– Չինգ որդի: Երկուսը Ստամբոլում չգիտեն ի՞նչ են անում, իսկ մնացածների մասին ձայն չկա, թե որտեղ են: Ծերունի հայրը գնաց որոնելու կորած որդիներին, ինքն էլ կորավ...

Պառավի կարոտ աչքերը կրկին լցվեցան արտասուքով: Ես խիստ ցավակցությամբ էի լսում նրա խոսքերը և միևնույն ժամանակ հիշում էի և իմ կորած հորը... հիշում էի և իմ վշտալի մորը... հիշում էի որք մնացած քույրերիս... հիշում էի և մեր ավերակ խրճիթը... որտեղից արտաքսեց մեր

վաշխատու պարտատերը... «Ի՞նչ է այդ... – մտածում էի ես, – մի՞թե միշտ այդպես պետք է մնա հայի վիճակը... մի՞թե նա միշտ պանդխտության մեջ պիտի տրորվի, մաշվի, մեռնի, արժանի չլինելով հայրենի հողին... մի՞թե մի ճակատագրական անեծք հալածում է նրան հայրենի երկրից»... Պառավը, իր արտասուքը սրբելով, շարունակեց.

– Այդ տունը լիքն էր երեխաներով... լիքն էր մայրերով ու հայրերով... հիմա տեսնում եք, մնացել է մի հիվանդ միայն և այս փոքրիկը, նա ցույց տվեց կիսամերկ տղային, որ այժմ խլրտվում էր մոր բարձի մոտ: – Ամենքը ոչնչացան... ամենքը կորան... նրա համար, որ աղքատությունը մահվան հետ միասին է մտնում մարդու շենքից...

Երեխան այժմ հեռացավ մոր անկողնից, սողալով մոտեցավ Ասլանին, բռնեց կոշիկներից, կանգնեց և իր փոքրիկ ձեռիկներով սկսեց խաղալ նրա ժամացույցի շղթայի հետ: Ես միշտ երևակայում էի Ասլանի մեջ քարե սիրտ, բայց նա չկարողացավ դիմանալ, երբ երեխան իր սև փայլուն աչիկներով նայելով նրա երեսին, ժպտաց և թոթովեց մի քանի խոսքեր: Դժբախտության զավակը խոսում էր... խոսում էր ավելի ազդու, քան ամեն բողոք... և, կարծես, իր անհասանելի թոթովանքով ասում լիներ. «Ինչո՞վ եմ ես մեղավոր, որ ինձ աշխարհի բերեցին... մի՞թե միայն տանջվելու համար»...

Ասլանը համբուրեց երեխային, վերկացավ և, ձգելով հիվանդի բարձի մոտ ոսկիները, իսկույն դուրս եկավ թախճալի բնակարանից:

– «Աղքատությունը մահվան հետ միասին է մտնում մարդու շենքից»... – ճանապարհին կրկնեց նա պատավի իմաստալի խոսքերը: – Դա մի անհերքելի ճշմարտություն է: Որտեղ տիրում է թշվառությունը, այնտեղ ավելի մեծ թվով գոհեր է տանում մահացությունը: Ոչ մի ժողովրդի մեջ չէ կարելի հուսալ կանոնավոր աճելություն, երբ որ նրա տնտեսական դրությունը օրինավոր պայմանների մեջ չէ դրված: Այդտեղից հասկանալի է, թե ինչո՞ւ մեր ժողովուրդը օրըստօրե սպառվում է: Այդ սպառմանը ավելի գարկ է տալիս գաղթականությունը: Տղամարդը, իր կյանքի ամենաթարմ տարիները պանդխտության մեջ մաշելով, գրկվում է գերդաստանի հայր դառնալուց, որդիք և սերունդ առաջ բերելուց: Իսկ ինչ գավակներ էլ որ թողել է տանը, աղքատության մեջ մեռնում են: Ահա, մեր աչքով տեսանք մի հոյակապ ընտանիք, որ հանգչելու մոտ է: Բայց քանի հազար այսպիսի ընտանիքներ կան այդ քաղաքում: Այդ գեղեցիկ, ծառագարդ տներում, – նա ձեռքը մեկնեց դեպի Այգեստանի տները, – բնակվում են երկու ծայրահեղություններ. ճոխություն, շռայլություն և վերին աստիճանի աղքատություն: Շռայլում են հարստահարիչ մեծատունները, իսկ հեծում են պարտքերի տակ ճնշված թշվառները...

Այդպես խոսելով գնում էինք մենք, երբ ճանապարհին հանդիպեց մեզ վարպետ Փանոսը:

– Այն հիվանդը կապրի՞, – հարցրեց նա, մոտենալով Ասլանին:

– Կապրի, եթե ուտելու մի բան ունենա, – պատասխանեց Ասլանը վրդովված ձայնով:

– Այդ մասին ես հոգացել եմ... – ասաց վարպետը հագիվ լսելի ձայնով:

Նրա խոսքը ընդհատեց մի կարճահասակ մարդ, համարյա ցնցոտիներով հագնված, ողորմելի և երկչոտ կերպարանքով, որ այդ միջոցին անցավ մեր մոտով: Վարպետը հարգանքով ողջունեց նրան և, երբ բավական հեռացավ նա, ասաց մեզ.

– Դա մեր թաղի ամենահարուստ մարդն է:

– Դա՞, այդ մուրացկա՞նը, – հարցրեց Ասլանը զարմանալով:

– Այո՛, այդ մուրացկանի նման մարդը:

– Ապա ինչո՞ւ է այնպես հագնված, կարծես բոլորովին աղքատ լինի:

Վարպետը մի առանձին տխրությանբ պատասխանեց.

– Այստեղ աղքատը խո աղքատ է, իսկ հարուստն էլ ստիպված է աղքատ ձևանալ, որովհետև նրա հարստությանը միշտ սպասում է մի վտանգ: Տեսար մի օր թուրքերը մի «շառ ու շուռ» հնարեցին և ինչ որ ունի, ձեռքիցը խլեցին:

– Ի՞նչպես կարելի է այդ, – հարցրի ես ոչ սակավ զարմանալով:

– Ինչո՞ւ չէ կարելի, երբ իրավունքն էլ թշնամու ձեռքումն է, դատաստանն էլ: Հենց այդ ընտանիքը, որի թշվառությունը մի քանի րոպե առաջ տեսաք, թող ձեզ օրինակ լինի:

Դա մեր քաղաքի ամենահարուստ և ամենապատվական ընտանիքներից մեկն էր: Մի առավոտ տանեցիք վեր են կենում և ասրասփելով տեսնում են իրանց բակումը ընկած մի թուրքի դիակ: Խեղճերին գրպարտեցին սպանության մեջ և այնքան ժամանակ բանտերում մաշեցին, մինչև ամեն հյուր ծծեցին նրանցից, և այն ժամանակ միայն բաց թողին, երբ տեսան, որ Ադամից ավելի մերկ են և Եվայից ավելի բոբիկ:

– Բայց միշտ այդպիսի գրպարտություններ չէ կարելի հնարել, – պատասխանեցի ես:

– Եթե այդպիսին չէ կարելի, դրա նմանները միշտ կարելի է: Մեկին կգրպարտեն, ասելով, թե մահմեդականի հավատն է հայիոյել, մյուսին թե՛ մահմեդականի կնոջը ծուռն աչքով է նայել, երրորդին՝ թե իր տնում գենք և վառող է պահել, չորրորդին՝ թե քաղաքադռնից ձիով է ներս մտել և այլն:

Վարպետի վերջին խոսքը դարձրեց իմ ուշադրությունը այն երևույթի վրա, որ նկատեցի առավոտյան. բոլոր հայերը էշով էին գնում բազար, ձի հեծնելը նրանց արգելված էր: Այս սովորությունը կար և Պարսկաստանում. ազնիվ անասունը՝ ձին, մահմեդականի համար էր, իսկ ստոր անասունը՝ ավանակը, քրիստոնյայի համար:

Մենք մտանք մի խուլ փողոց: Վարպետը շարունակեց.

– Այսպիսի և դրա նման վտանգները պատահում են, որպես ասացի, հարուստներին, և այդ է պատճառը, որ հարուստները աշխատում են իրանց կայքը թաքցնել և, որքան կարելի է, աղքատ ձևանալ: Բայց այդ չէ օգնում նրանց: Այդ դեպքերում մահմեդականները ավելի վարպետ

են, քան թե մեր հարուստները: Բավական է, որ մեկի համար լսում են, թե նա փող ունի, թեև նա իր փողը ամեն կերպով թաքցնում է, բայց դուրս են բերում: Ինչպես աղվեսն էլ իր որջը մտած ժամանակ չէ երևում, բայց երբ որսորդները նրա ծակի առաջ մուխ են դնում, խեղճ անասունը ինքն իրան դուրս է գալիս: Փաշայի դուռը շրջապատել են մի ամբողջ խումբորսորդներ, որոնք այսպիսի որոգայթներ են լարում: Դրանք այնպիսի ճարպիկներն են, որ սատանան պետք է նրանցից դաս առնեն:

Իմ նոր հագուստից հետո ես այժմ սկսել էի խոսակցության մեջ խառնվիլ: Ես ինձ «մարդու տեղ էի դնում»...

– Ուրեմն ոչ ոքի կայքը այստեղ ապահովված չէ՞,
– հարցրի ես վարպետից:

– Ոչ միայն կայքը, այլև նրա կյանքը, պատիվը և ամեն էնչ: Եվ այդ է պատճառը, որ հայերը այստեղ նույն միջոցներին են դիմում, ինչ որ անում էին մի ժամանակ Տաճկաստանի գանազան քաղաքների հայերը ենիչարիների դարերում: Ամեն մի ընտանիք ընտրել էր մի ենիչարի, որի պաշտպանության տակն էր մտած, որը պահպանում էր իրան ապավինած ընտանիքը մյուս ենիչարիների գազանությունից, ասելով. «դրան մի դիպեք, դա իմ գավուրն է»... Բայց այդ պաշտպանությունը շատ թանկ էր նստում ողորմելի ընտանիքին. նա դառնում էր իր պաշտպանի գերին, ստրուկը, նրա բոլոր հաճույքների կամակատարը: Նրա կայքը, մինչև անգամ ընտանիքի պատիվը գոհվում էր

իր պաշտպանի անբարոյական կրքերին... Դա մի այնպիսի հովանավորություն էր, որպես մի գայլ պաշտպանում է իր որսը մյուս գազանների հափշտակությունից, որպեսզի ինքը միայնակ վայելէ: Այժմ այստեղ միևնույն բարբարոսություններն են կատարվում: Շատ ընտանիքներ ստիպված են մտնել այս և այն նշանակություն ունեցող թուրքի կամ քրդի հովանավորության ներքո, որոնք նույն անգթությամբ են վարվում իրանց պաշտպանյալի հետ, որպես հին ժամանակների ենիչարին:

Ասլանը լռությամբ լսում էր, երևում էր, ոչ այնքան հետաքրքրվելով: Կարծես նա այդ բոլորը գիտեր, և գիտեր ավելի լավ, քան թե վարպետ Փանոսը: Բայց իմ վրդովմունքը չափ չուներ. «այդ ինչ դրություն է, մտածում էի ես, ավելի լավ չէ՞ր լինի, որ սարդիկ ամենևին գոյություն չունենային, քան թե այդպիսի անպատիվ կյանքով ապրեին»:

Մենք շարունակում էինք գնալ երկար, ծառագարդ փողոցներով: Վարպետ Փանոսը ավելացրեց.

– Ահա այդ գիշակեր խնամակալներն են, որոնք պարտքով փող են տալիս իրանց «գավուրներին», երբ նրանք օտար երկիր են գնում բախտ որոնելու, և ավելի շուտ են ճանապարհ դնում նրանց, երբ նրանց ընտանիքի մեջ կար մի սիրուն կին կամ գեղեցիկ աղջիկ: Գաղթականը ճանապարհի ծախքի կարոտ է, բացի դրանից նա պետք է շատ ու քիչ փող թողնե իր տան ապրուստի համար, այդ բոլորը նա պարտքով վոր է առնում իր խնամակալից: Նրա պարտքը սկզբում մի քանի հարյուր դուրուշ է լինում,

բայց այդ մի քանի հարյուրը տարիների ընթացքում աճում է, բազմանում է և շատ հազարներ է դառնում: Այնուհետև պարտքից ազատբելու հնար չկա: Պարտքի արմատը միշտ մնում է միևնույնը, հատուցվում է տոկոսը միայն: Իսկ այդ անիծյալ տոկոսը վճարելու համար պետք են մի քանի ուժեղ տղամարդիկ, որ Կ. Պոլսի մաքսատներում կան քարվանսարաններում համալուծյուն անեին: Ամբողջ Վանի մեջ չկա մի ընտանիք, որի մի քանի անդամները պանդխտության մեջ չլինեին: Առաջ գնում էին միայն տղամարդիկը, իսկ այժմ կանայք նույնպես սկսել են օտար երկրներում բախտ որոնել: Վանեցի կինը, որ իր տան ծածկի տակից չէր դուրս գալիս, որ նրա երեսը մի ուրիշ մարդ չտեսնե, այժմ պանդխտության մեջ վատնում է իր ավանդական համեստությունը...

Ասլանը ընդհատեց վարպետի տխուր պատմությունը, հարցնելով.

– Կարծեմ այստեղի հայերից ևս կան այնպիսիները, որոնք մահմեդական խնամակալների պաշտոն են կատարում...

– Կան, և նրանց թիվը սակավ չէ: Այդ անիրավները անունով միայն հայ են, իսկ գործով կատարյալ ենիչերի...

– Բայց ի՞նչպես է, որ նրանք չեն թաքցնում իրանց հարստությունը և փառավոր կերպով ապրում են:

– Նրանք էլ ունեն իրանց պաշտպանները, ավելի բարձրաստիճան անձիքներից, որոնց հովանավորությունը վայելելով, տկարներին խեղդում են, իսկ հզորներին տուրք

են վճարում...

Մենք անցանք մի եկեղեցու դռնից, որտեղ մինը մյուսի ետևից մտնում էին և դուրս էին գալիս երեխաներ, գրքերը թևերի տակ առած:

– Երևի այստեղ դպրոց կա, – հարցրեց Ասլանը,
– աշակերտներ են ման գալիս:

– Կա, – պատասխանեց վարպետ Փանոսը, – մեր քաղաքի առաջնակարգ դպրոցներից մեկն է. եթե ժամանակ ունեք, մտնենք, դուք գաղափար կստանաք մեր նոր սերունդի մտավոր զարգացման մասին:

Մտանք վարժարանը, որ գտնվում էր եկեղեցու բակումը: Իմ առջև իսկույն նկարվեցավ տեր Թողիկի դպրոցը իր բոլոր այլանդակությամբ: Աշակերտները այստեղ ևս ածած էին մի դասատան մեջ և խառն կերպով նստած էին հասիրների (փսիաթ) վրա: Բոլորը միասին կարդում էին, ամեն մեկից մի տեսակ ձայն էր լսվում, որովհետև որքան աշակերտներ կային, այնքան զանազան գրքեր կային նրանց ձեռքում: Ամեն մեկի տանը, եթե պապերից մնացած մի դիրք էր գտնվել, հայրը տվել էր որդու ձեռքը, ասելով. «Տար վարժապետիդ ասա, որ դրա վրա կարդացնե»... թող այն գիրքը Սաղմոս լիներ, Ժամագիրք լիներ, Կիպրիանոս լիներ, Պղնձե քաղաք լիներ, հին բժշկարան կամ երազահան լիներ, միևնույն է, բավական է, որ գիրք էր: Չանագանությունը այս վարժարանի և տեր Թողիկի դպրոցի այն էր միայն, որ ես առաջին անգամ այստեղ լսեցի, մի քանի գրքերի անուններ, որպիսիք էին

քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն
և այլն: Այդ գրքերը գրավարժության համար, որպես
ընթերցանության գրքեր, կարդում էին նույն եղանակով,
ինչպես կարդում էին Ավետարանը: Երևում էր, որ վերջին
գրքերը ունեցող աշակերտների տանը ուրիշ գրքեր չէին
գտնվել, որ ավելի հարմարը տային նրանց ձեռքը:

Վարժապետին կոչում էին Միմոն պատվելի. նա մի
ժամանակ Կ. Պոլսում սափրիչ էր եղել, և բավականին
հաստիկ ու մտուտ մարդ էր, որպես սովորաբար լինում
են սափրիչները: Նրա դեմքը, անկանոն խմելուց, ստացել
էր մի տեսակ լրջագույն-կարմրություն, որի նմանը կարելի
է տեսնել հնդկահավի գլխի վրա, իսկ երեսի կաշին
հաստանալով, բոլորովին կորցրել էր իր կոկոթունը
և նարնջի կեղևի նմանություն էր ստացել: Քթի վրա,
որը իր մեծությամբ ընդարձակ տեղ էր բռնում, երևում
էին կասկածավոր կարմիր բծեր: Այսպիսի դեմքեր շատ
ընդունակ են կեղծավորվելու, թեև քսությունը ավելի
չէ հարմարվում նրանց: Նրա հագուստը մի ծիծաղելի
խառնուրդ էր եվրոպականից և ասիականից: Գլխին դրած
ունեի տաճկի կարմիր ֆես, որի վրա քրդի ձևով փաթաթել էր
երկու «յագմա» կոչված թաշկինակներ. հագել էր վանեցու
երկայն անթարի, կողքից ճղած լայն դրոշակներով, որի վրա
հագել էր մի մուգ-դեղնագույն եվրոպական կարճ պալտո:
Կարճ պալտոն և երկայն անթարին վերևից պնդած էին շալե
հաստ գոտիով, որը մի քանի փաթոթներով պատած էր նրա
մեջքին: Նրա նեղ պանտալոնը հագիվ իջնում էր ծնկներից

մի փոքր ցած: Սրունքները բաց էին մնացած: Երևում էր, որ այդ ողորմելի պանտալոնը նա գնել էր հնոտիների բազարից, այդ պատճառով նրա համար չափազանց կարճ էր: Դասատան մեջ նա հագած ուներ մի տեսակ հողաթափներ, որոնք երեք մատի հաստությամբ փայտյա տակեր ունեին, և շարժվելու ժամանակ այդ տախտակները խիստ օտարոտի ձայներ էին հանում աղյուսով պատած հատակի վրա: Միակ առարկան, որ ցույց էր տալիս, թե նա գրի ու կարդալու մարդ է, էր նրա ահագին թանաքամանը, որ փորի վրա խրած ուներ գոտիի մեջ: Այդ ինքնուրույն թանաքամանը կազմված էր պղնձե երկայն քառանկյունի փողից, որի մի ծայրի կողքին ամրացրած էր բուն թանաքամանը, թրաշած բաժակի ձևով: Նրա մեջ թանաք էր ածած և սև աբրեշումի թելեր էր դրած, որպեսզի թելերը հեղուկ թանաքը իրանց մեջ ծծեին, որ չվիթվեր: Քառանկյունի փողի մեջ ամեն բան կար, այնտեղ կար և գնելի, և գրիչ. այնտեղ կար մի մագաշ, որով պատվելին իր քթից մագեր էր դուրս հանում, այնտեղ կար և մի ականջափորիկ՝ թեյի փոքրիկ գդալի չափով, որով և թանաքամանի մեջ ջուր էր ածում ցամաքելու ժամանակ, և ականջների կեղտն էր դուրս տալիս, երբ բավական լցվում էին, այնտեղ կար և մի ածելի, որով պատվելին երեսը ածիլում էր: Պատվելիի այդ գրական պարագայքը լրացնում էին և մի քանի այլ առարկաներ, որ նույնպես քարշ էին ընկած նրա գոտիից. դրանցից մեկն էր նրա կարճ ծխաքարշը փայտյա կոթով, երկրորդը, գույնզգույն

ճորթրից կարված մի մեծ քսակ էր, որի մեջ ծխախոտ էր անձած, իսկ երրորդը, երկաթյա մի փոքրիկ ունելի էր, որով ծխաքարշի վրա կրակ էր դնում, երբ պետք էր վառել նրան, իսկ հարկավոր ժամանակ նրանով բռնում էր աշակերտների քթից և հուփ էր տալիս...

Տեսնելով մեզ, Միմոն պատվելիի առաջին հոգսը եղավ հանգստացնել իր աշակերտներին «ս'ուս», «սո'ւս» գոչելով, ճիպոտը ձեռքին, նա սկսեց վազ տալ դասատան այս կողմը, այն կողմը, մի քանի պտույտներ գործեց, մի քանի հայհոյանքներ տվեց, աշակերտներից մեկի մազերից բռնելով, նստեցրեց իր տեղը, մյուսի ականջները ձգձգեց և, վերջապես, նրան հաջողվեցավ կարգը վերականգնել: Բոլոր աշակերտները լռեցին և յուրաքանչյուրը յուր տեղում անշարժ նստած մնաց: Այդ գործողությունը թեև փոշու թանձր մատախոտը բարձրացրեց, առանց դրան ևս լույսից զրկված դասատան մեջ, բայց այդ մթության միջից դարձյալ կարելի էր տեսնել, թե ինչպես աշակերտները երկչոտ կերպով, ապուշ-ապուշ նայում էին մեզ վրա:

Հետո պատվելին ընդառաջ եկավ, ընդունեց մեզ, որպես մի մարդ, որ իր տանը հյուր էր ընդունում, այդ խոսքերով.

– Բարով եք եկել, հազար բարով, իմ աչքի վրա, իմ գլխի վրա...

Հայտնի չէ, թե այլևս նրա որտեղի վրա պետք է լիներ մեր ընդունելությունը, որովհետև աշակերտներից մեկը այդ միջոցին փոթկաց, և պատվելիի ճառը ընդհատվեցավ: Նա երեսը շոտ տվեց դեպի եղեռնագործը և ձեռքով սպառնալով՝

մըքսրթաց. «Սպասի՛ր, գարշելի»...

– Ի՞նչ են սովորում այստեղ, – հարցրեց Ասլանը:

– Ամեն բան սովորում են, պարոն, – պատասխանեց պատվելին, աջ ձեռքի ցուցամատով աջ կողմի պնչածակը քշփորելով, – ինչ որ կամենում եք, հարցրեք, բլբլուլի պես պատասխան կտան:

– Այդ լավ է, – ասաց Ասլանը ժպտալով:

– Տեսնո՞ւմ եք այդ փոքրիկին, պարոն, – նա ցույց տվեց մի ութ տարեկան երեխա, – կարող է ամբողջ «Հայր-մերը» թարսա ասել:

– Ի՞նչպես թարսա ասել:

– Այնպես... այսինքն... զոր օրինակ... տակից դեպի վեր... այնպես ասել, – պատասխանեց պատվելին կակազելով:

– Երևի դրանում մի առանձին միտք կա, որ դուք «Հայր-մերը» թարսա եք սովորեցնում, – հարցրեց Ասլանը լուրջ կերպով:

– Ինչպես չէ, պարոն, այո՛, առանձին միտք կա, պարոն, – կրկնեց պատվելին վարդապետական եղանակով:

– Երբ «Հայր-մերը» թարսա են կարդում, Հիսուս Քրիստոսի շնորհքով, սատանան իր պոչի վրա մեխվում է գետնին, էլ չէ շարժվում տեղից: Դա փորձված է, շատ անգամ փորձված է, պարոն:

Ասլանը դարձավ դեպի փոքրիկ աշակերտը:

– Դե՛, իմ քաջ, տեսնենք՝ ինչպես ես սատանային պոչի վրա կանգնեցնում:

Փոքրիկ աշակերտը վեր կացավ նստած տեղից, երկու ձեռքերը միմյանց վրա կայցրեց կուրծքին, երկու անգամ հազաց և անմեղ աչքերը պլշացնելով, կարդաց. «ամեն հավիտյան փառք և գործություն և արքայություն է քո զի»...

– Բավական է, – ընդհատեց Ասլանը, – այս անգամ սատանային հանգիստ թողեցեք:

Երևի պատվելին գոհ մնաց այդ հարցաքննությամբ. նա ցույց տվեց մի այլ աշակերտ, ասելով.

– Տեսնո՞ւմ եք, պարոն, այդ փոքրիկին, այնպես լավ սերտել է «Հավատամքը», որ զիտե՛ նրա մեջ քանի այբ կա, քանի բեն կա, մի խոսքով բոլոր տառերը զիտե, պարոն, և բլբուլի պես պատասխան կտա:

– Երևի դուք թվաբանությունը այդ եղանակով եք սովորեցնում, – նկատեց Ասլանը:

– Ոչ, պարոն, – ասաց պատվելին խորհրդավոր ձայնով և միևնույն ժամանակ մի թթու ժպիտ երևաց նրա թոշնած դեմքի վրա: – Այստեղ ուրիշ իմաստություն կա...

Ես իսկույն հիշեցի, թե ինչպես տեր Թողիկը ստիպում էր մեզ սովորել, թե քանի անգամ կրկնվում է աստուծո անունը «Շնորհյայի» մեջ, և միշտ խոստանում էր բացատրել մեզ մի խորհրդավոր գաղտնիք, որ թաքնված էր այդ կրկնությունների մեջ: Բայց նա ոչինչ չբացատրեց մեզ: Այսպես էլ Միմոն պատվելին մեզ չասաց, թե ինչ «իմաստություն» կար «Հավատամքի» այբուբենի թվերի մեջ:

Այնուհետև պատվելին առաջարկեց իր աշակերտներին զանազան այսպիսի հարցեր:

– Պետրո՛ւ, այն ո՞վ էր, որ երկու անգամ ծնվեց, մի անգամ մեռավ:

– Հովնան մարգարեն, վարժապետ:

– Թորո՛ւ, այն ո՞ր անասունն էր, որ մարդու լեզվով խոսեց և հրեշտակի ձեռքով սուր քաշեց:

– Բաղասամի էջը, վարժապետ:

– Մարտիրո՛ւ, այն ո՞ր թռչունն էր, որին անիծեց Սողոմոն իմաստունը:

– Ճնճղուկը, վարժապետ:

– Ստեփա՛ն, այն ի՞նչ պտուղ էր, որ Ադամը կերավ, մերկացավ, Եվան կերավ, խենթացավ:

– Թուզը, վարժապետ:

– Տեսնո՞ւմ եք, պարոն, – պատվելին դարձավ դեպի Ասլանը, – ինչպես բլբուլի պես պատասխան են տալիս:

– Այդ միջոցին թթու ժպիտը դարձյալ հայտնվեցավ նրա դեմքի վրա և կարմիր աչքերի կարմիր կոպերը խիստ ծիծաղելի անկյունների կազմեցին: – Իմ աշակերտները ամբողջ աշխարհում գովված են, պարոն, այդ քաղաքի մեջ իմ աշակերտները առաջիններն են համարվում, պարոն, ոչ տերտեր կարող է նրանց հետ խոսել և ոչ վարդապետ. այնպիսի հարց կտան, որ կապված կմնան: Նորին սրբազնությունը հիացած է իմ աշակերտներով, ամիս չի անցնի, որ նորին սրբազնությունը ոտքը ներս չդնե իմ դպրոցի շենքից: Ահա այդ թանաքամանը նորին սրբազնությունն է ընծայել ինձ, պարոն:

Վերջին խոսքերով պատվելին կամեցավ ուշադրություն

դարձնել իր թանաքամանի վրա, այդ պատճառով ձեռքը տարավ դեպի ուռած փորը:

– Այլևս ի՞նչ են սովորում, – հարցրեց Ասլանը:

– Մինչև ճաշ ուտում են ստանում, սովորում են գրել, կարդալ և զանազան իմաստություններ, իսկ ճաշից հետո սովորում են քաղաքավարություն, մարդավարություն՝ այդպիսի բաներ:

Այս անգամ պատվելին, որ բոլոր խոսակցության ժամանակ մոռացել էր իր կարմիր քիթը, ձախ ձեռքի ցուցամատը տարավ դեպի ձախ կողմի պնշածակը և սկսեց քշփորել, կարծես այնտեղ մի բան նեղացնում էր նրան: Հետո, կամենալով քաղաքավարության մի քանի օրինակներ ցույց տալ, դիմեց աշակերտներից մեկին, ասելով.

– Ապա՛, Օհանիկ, պարոնին մեկ պատիվ տուր:

Աշակերտների միջից դուրս եկավ մի թզաչափ երեխա, կանգնեց Ասլանի առջև և, երկու ձեռքերը դնելով միմյանց վրա, փոքրիկ ափերը բաց արեց, մեկնեց դեպի Ասլանը: Բայց Ասլանը չգիտեր ի՞նչ անել: Պատվելին ժպտելով նկատեց, որ ձեռքը դնե աշակերտի ափի մեջ: Ասլանը կատարեց նրա պատվերը: Փոքրիկ Օհանիկը, նրա աջը երկու ափերի մեջ բռնած, նախ տարավ դեպի շրթունքը, համբուրեց, հետո տարավ դեպի ճակատը, դրեց գլխի վրա:

– Ապա՛, Ավագ, պարոնին գլուխ տո՛ւր, – պատվելին դարձավ դեպի մի այլ աշակերտ:

Բայց Ասլանը թույլ չտվեց, ասելով, որ չանհանգստացնե աշակերտներին: Այսպես, պատվելին աշխատում էր ցույց

տալ իր սանիկների բոլոր մտավոր և բարոյական կարողությունը, որոնք, նրա կարծիքով, օրինակելի էին ամբողջ քաղաքում: Նա խնդրեց, որ աշակերտները գանազան տաղեր երգեին, ավելացնելով, որ բոլոր տաղերը գիտեն՝ «Վարդի ու բուլբուրի» տաղը, գինու տաղը, մեջլիսի տաղերը, մի խոսքով, բոլորը գիտեն:

– Հայոց պատմություն սովորո՞ւմ են, – հարցրեց Ասլանը:

– Ի՞նչ պետք է հայոց պատմությունը, – պատասխանեց պատվելին իր սովորական ժպիտով, – հայոց թագավորները բոլորն էլ կոապաշտ էին:

Ասլանը ոչինչ չպատասխանեց: Պատվելին, հավատացած լինելով, որ իր այցելուն շատ գոհ մնաց իր դպրոցից, վստահություն ունեցավ հարցնելու:

– Պարոն, կարծեմ դուք բժիշկ եք:

– Այո՛, բժիշկ եմ:

– Այդ իմ քիթը... մի խոսքով... շատ է նեղացնում ինձ... – Նա այժմ աջ ձեռքի ցուցամատը կոխեց աջ կողմի պնչածակի մեջ, սկսեց քչփորել:

Ասլանը նայեց նրա երեսին և ասաց.

– Քի՛չ օղի խմեցեք, և կլավանա ձեր քիթը:

Մենք դուրս եկանք դասատուից: Այդ ժամանակ միայն նկատեցինք դասատան դռան մի կողմում երկու պատժված աշակերտներ: Երկուսն էլ մերկ ծնկներով չոքեցրած էին մանր, սրածայր խիճերի վրա, երկուսն էլ ձեռքերով վեր էին բարձրացրել մի-մի հատ ամբողջ աղյուս: Մի այլ աշակերտ, ճիպոտը ձեռքին, կանգնած էր նրանց մոտ, հսկում էր, որ

դատապարտյալները իրանց դիրքը չփոխեն:

– Ինչո՞վ են հանցավոր այդ ողորմելիները, – հարցրեց Ասլանը մոտենալով նրանց:

– Ես, պարոն, պատվիրել եմ իմ աշակերտներին, որ դրսում ոչ ոքի հետ չխոսեն, մինչև անգամ իրանց ծնողների հետ չխոսեն, միշտ լուռ ու մունջ լինեն (լռությունը ամենագլխավոր պայմանն է համեստության): Իսկ այդ գարշելիները չեն պահպանել իմ պատվերը:

– Դուք ի՞նչպես իմացաք, որ չեն պահպանել:

Սովորական ժպիտը դարձյալ երևաց պատվելիի դեմքի վրա, և այս անգամ նրա կարմիր աչքերը բոլորովին անհայտացան հաստ կոպերի տակ: Երեսի վրա որքան կնճիռներ կային հավաքվեցան աչքերի շուրջը և նրանց ծածկեցին իրանց կոհակների ներքո:

– Ես, պարոն, ամեն բան գիտեմ և ամեն բան կարող եմ իմանալ, – պատասխանեց նա մի առանձին պարծենկոտությամբ: – Իմ աշակերտներից որի վրա կասկած ունեմ, թե նա չէ պահել իմ պատվերը, բերանը չափում եմ, իսկույն իմանում եմ, արդյոք նա դրսում խոսացե՞լ է, թե ոչ:

– Երևի, եթե խոսեցած լինի, բերանը կմեծանա:

– Այո՛, կմեծանա, իհարկե, կմեծանա, պարոն:

Ասլանը այս անգամ չկարողացավ գսպել իր ծիծաղը: Պատվելին կարծելով, թե յուր գյուտը զարմացրեց նրան, ավելի խրախույս ստացավ, և դառնալով դեպի վարպետ Փանոսը, որ բոլոր ժամանակը լուռ էր, հարցրեց.

– Դուք վկայեցեք, վարպետ, թե ի՞նչպես են իմ աշակերտները, ամբողջ քաղաքում նրանց հատը կա՞:

– Իհարկե, չկա... – պատասխանեց վարպետը ծաղրական եղանակով: – Այսպիսի աշակերտներ միայն դուք կարող եք կրթել:

Պատվելին նրա խոսքերը ճշմարտի տեղ ընդունեց:

Մենք հեռացանք Միսոն պատվելիի դպրոցից, տանելով մեզ հետ խիստ տխուր զգացմունքներ:

Տեր Թողիկի դպրոցում հազար ու մեկ խստություններ, հազար ու մեկ կանոններ կային, բայց այդ բանը չկար, որ աշակերտների բերանը չափելով իմանային, թե արդյոք նրանք դրսում խոսո՞ւմ են, թե ոչ:

Երբ դուրս եկանք փողոցը, վարպետ Փանոսը ասաց Ասլանին:

– Եթե գիտենայիք, թե ո՞րքան աշխատել են, ո՞րքան չարչարվել են ես, որ մի կերպով այդ անպիտանին հեռացնեմ այդ դպրոցից, բայց հնար չի եղել:

– Ինչո՞ւ, – հարցրեց Ասլանը:

– Նա մի քանի հզոր պաշտպաններ ունի, ինչպես նահանգապետ փաշան և սրբազան առաջնորդը:

– Այդ գարշելի արարածի մեջ ի՞նչ են գտել, որ պաշտպանում են նրան:

– Չենց այն, որ նա գարշելի է: Չեք կարող երևակայել մի մարդ, որ դրա չափ բարոյապես փչացած և կեղտոտ լիներ: Կատարյալ եղեռնագործ է այդ անպիտանը: Նրան խեղդել պետք է, և ավելի ոչինչ: Գիտե՞ք, շատ երեկոներ նա ընտրում

Է իր աշակերտներից մի քանիսը և տանում է փաշայի մոտ. այնտեղ մնում են ամբողջ գիշերը, երգում են, պար են գալիս և զվարճացնում են փաշային...

– Լա՛վ բարոյականություն կսովորեն... – ասաց Ասլանը խորին զգվանքով:

– Փաշան առաջ չգիտեր, թե հայոց մանուկները քաղցր ձայն ունեն և լավ տաղեր, երգել գիտեն. մի գիշեր նա հյուր է լինում նորին սրբազնության մոտ, տեսնում է այնտեղ մի խումբ մանկահասակ երգիչներ. շատ հաճելի են թվում նրան երգիչները, և երբ նորին սրբազնությունը նկատում է այդ, պատվիրում է Միսոն պատվելիին, որ ամեն անգամ, երբ փաշան պահանջելու լինի, նա իր աշակերտներից ամենալավ երգիչները տանե նրա մոտ:

– Բայց ի՞նչպես են համբերում ծնողները:

– Ծնողները ավելի անպիտան են. նրանք մի առանձին պատիվ են համարում, որ իրանց զավակները զարդարում են փաշայի խնջույքները:

Արդեն ճաշին մոտ էր, երբ մենք վերադարձանք վարպետ Փանոսի տունը: Ասլանը իսկույն առանձնացավ իր սենյակում: Վարպետ Փանոսը մտավ իր գործարանը: Իսկ ես գնացի այգին միրգ ուտելու:

Գ

ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՓԱՇԱՆ

Մի առավոտ Ասլանը սասց ինձ, թե ինքը ժամադիր է եղած գնալ քաղաքը, փաշային ներկայանալու, և ցանկանամ է ինձ էլ իր հետը տանել: Ես շատ ուրախացա, որովհետև մինչև այն օրը ոչ մի բարձր պաշտոնակալ չէի տեսած:

Փաշան կենամ էր քաղաքում, այսինքն՝ բերդի մեջ: Այգեստանից մինչև այնտեղ թեև շատ հեռու չէր, այնուամենայնիվ, մենք գնացինք ձիերով: Ձիերը, զարդարված ասիական շքեղ ասպազներով, ուղարկված էին փաշայի կողմից երկու դավազների հետ, որոնք, մեր առջևը ընկած, տարան մեզ: Թեև արգելված էր քրիստոնյաներին ձիով քաղաքը մտնել, բայց դա մի առանձին պատիվ էր, որ ցույց էր տալիս նահանգապետը իր քաղաքի նորեկ հյուրին:

Երբ մոտեցանք քաղաքին, նա մի առանձին կախարդական տպավորություն գործեց իմ վրա. գուցե այդ այն պատճառով էր, որ առաջին անգամ տեսնում էի մի այնպիսի ընդարձակ մարդկային բնակություն:

Քաղաքը գտնվում էր ծովակի ափի մոտ և շատ հիանալի տեսարան էր ներկայացնում: Նա շրջապատած էր կրկին պարիսպներով, որոնք ամրացուցած էին բրգաձև

աշտարակներով, և մի խորունկ խրամատ դրսից բլուրում էր քաղաքի շուրջը: Ասլանը բացատրեց ինձ, թե այդ խրամատը նրա համար է, որ պաշարման ժամանակ լցնում են ջրով, կամուրջները վեր են առնում, թշնամուն ներս չթողնելու համար: Բացի այդ արտաքին ամրություններից, քաղաքը ուներ և միջնաբերդ, որ բնությունը ինքն էր հրաշակերտել: Քաղաքի հյուիսային մասում տարածվում էր կես փարսախ երկարությամբ մի քարածայռ, որը հետզհետե բարձրանալով, սեպածն դիրք էր ընդունում: Այդ սեպի գլխին, խորին ժամանակներից, վեհանձնաբար նստած էր մի փառավոր ամրոց: Հայոց լեգենդական ավանդությունը այդ ամրոցը ընծայում էր Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին:

Մտնելով քաղաքադռնից, ես մի անբացատրելի սարսուռ գգացի, որ առաջ էր գալիս և՛ ուրախությունից, և՛ երկյուղից: Ամբողջ քաղաքը կարծես որոտում էր մի խուլ, ծանր դղրդյունով: Ինձ երևում էր մի հսկայական մրջնանոց, որտեղ փոքրիկ միջատների փոխարեն, խառնված էին միմյանց հետ ահագին բազմություն մարդիկների և գանազան անասունների: Շները, սովար խումբերով, համարձակ վխտում էին ամեն կողմում: Փողոցներից անցնելու տեղ չկար: Ղավագները մեզ համար ճանապարհ էին բաց անում: Ամեն կողմից ես նկատում էի մռայլ դեմքեր, որոնք մի առանձին դառնությամբ նայում էին մեզ վրա: Մահմեդականը չէր կարող համբերել, երբ տեսնում է «գավուրին» փոքր ի շատե վայելուչ կերպարանքի

մեջ: Ասլանը մի եվրոպական կոնսուլի կամ դեսպանի տպավորություն էր գործում: Իսկ ես այնօր, նրա պատվիրելով, կրում էի իմ բոլոր գենքերը. մի գույգ ատրճանակ կապած էին իմ ձիու թանքի դաշին, մի գույգ ևս խրած ունեի գոտիիս մեջ. ուսիցս քարշ էր ընկած մի թեթև եվրոպական հրացան, իսկ իմ սուրը իր արծաթյա զարդարանքով կարող էր գրավել բոլորի ուշադրությանը: Հայերի վրա ևս, որպես երևում էր, ոչ այնքան հաճելի տպավորություն էր գործում մեր փառքը: Նրանք չէին նախանձվում, այլ վախենում էին՝ չզայրացնել մահմեդականներին: Իրանց փոքրիկ խանութներում, խորասուզված գանազան փարշաների մեջ, նրանք զբաղված էին իրանց արշինով և չէին ուզում նայել անգամ մեզ վրա:

Վերջապես հասանք փաշայի ապարանքը: Դրսից նա այնքան փառահեղ չէր, իսկ ներսից շնչում էր արևելյան բռնապետի բոլոր շոայությամբ: Ջրի շատրվանները գործում էին, սիրամարգնեը սիգալով ճենում էին ծաղկազարդ պարտեզների մեջ, սևամորթ և սպիտակամորթ սպասավորները թիվ չունեին: Մի բարձր աստիճանավոր ապարանքի գրլխավոր մուտքի առջև ընդունեց մեզ: Մենք անցանք մի քանի բակերից, որոնք մինը մյուսից ավելի գեղեցիկ էին: Խաղացող ջուրը, ծաղիկը և կանաչեղենը, արևելքցու սիրելիները, կենդանացնում էին բոլոր բակերը մի սքանչելի սրտապարար շքեղությամբ: Սենյակների լուսամուտները

գարդարված էին գույնզգույն ապակիներով, իսկ նրանց պատերի վրա նկարված պատկերները ներկայացնում էին զանազան առասպելաբանական ավանդությունների գեղեցիկ տեսարաններ:

Այդ տերևների և ճղխության մեջ ծածկված բնակարանը, որ սովոր էր ամբողջ գիշերները լուսացնել նվազներով, երգերով ու պարերով, ուր շայերի, մետաքսի և գոհարների մեջ հանգչում էին երկրի ամենաընտիր գեղեցկուհիները, այդ սիրո և վայելչության դրախտ էր, միևնույն ժամանակ մի դժոխք՝ լի սոսկումով և արտասուքով: Նրա ներքին հարկի ստորերկրյա զնդաններում հեծում էին հարյուրավոր բանտարկյալներ: Վերևում, շքեղ դահլիճների մեջ, նվազներ էին հնչում, իսկ ներքևում, մթին նկուղների մեջ՝ որոտում էին այդ թշվառների շղթաները: Նրա ծաղկագարդ բակերի մարմարյա սալահատակը ոչ սակավ անգամ սրսկված է եղել անմեղ գոհերի արյունով, և նրա գեղեցիկ, սաղարթախիտ ծառերը ոչ սակավ անգամ կախադանի պաշտոն են կատարել... Այդ բոլորը կատարվել է խուլ պարիսպների մեջ, լուսնի լույսի ներքո, և ավազանների խաղաղ հայելին ցոլացրել է իր մեջ եղեռնական գործողությունների սոսկալի պատկերները... Դրսի աշխարհը երբեք տեղեկություն չէ ունեցել, թե ինչ է կատարվել ներսում... Մերը, ուրախությունը, զելխությունը միշտ թագավորել է այստեղ գազանային անգթության հետ...

Երեխայությունիցս ես սովորած էի սարսափել, դողալ

մեծ մարդերի առջև, այդ պատճառով մինչև փաշային ներկայանալը, ինձանում սիրտ չէր մնացել: Ասլանը նկատեց իմ երկչոտությունը և, մի կողմից հանդիմանելով, մյուս կողմից խրախուսելով, ասաց.

– Դու տակավին ստրկահոգության մեջ ես մնացել, ինչո՞ւ ես շփոթվում, մի՞ թե նա էլ քեզ նման մարդ չէ, միթե ահեղ աստուծո առջև պիտի դուրս գաս...

Ես փոքր-ինչ հոգի առա, ավելի ամաչելուց, քան թե քաջալերություն ստանալուց:

Փաշան, եթե կարելի է այսպես կոչել, մի ահագին մսեղեն բլուր էր, հաստ փորով, հաստ գլխով, հաստ ձայնով, մի խոսքով, նրա մեջ ոչինչ նուրբ և տաշած բան չկար: Նուրբ էր նրա մեջ միայն տաճկական բարձր պաշտոնակալի բնական խելքը, խորամանկությունը, կեղծավորությունը, որ նենգավորության էր հասնում: Նա խիստ քաղաքավարությամբ ընդունեց մեզ, և իր մանկլավիկների օգնությամբ, որոնք նրա աջ ու ձախ թևերից բռնելով վեր բարձրացրին, կանգնեց և, մի քանի քայլ փոխելով, մոտեցավ բռնեց Ասլանի ձեռքը:

– Իմ բախտավորությանը չափ չկա, – ասաց նա, – որ իմ տան շենքը արժանանում է ընդունել ձեզ պես թանկագին հյուրին, պարոն բժշկապետ:

Փաշան Ասլանի աջը չթողեց իր ձեռքից, տարավ նրան, նստեցրեց իր մոտ, աջ կողմում: Ես մնացի ոտքի վրա կանգնած, դահլիճի դռան մոտ: Գիտեի այդ սովորությունը և մի քանի անգամ տեսել էի, թե ինչպես գինված ծառաները

սպասավորում են իրանց տիրոջը, հենց միևնույն սենյակում, ուր նա ընդունելություն է գտնում մի օտարի մոտ: Ծառան այդ դեպքում թիկնապահ է, մի քաջ վերահսկող է, որ, ձեռքը իր սրի կոթի վրա դրած, ամենայն զգուշությամբ նայում է իր տիրոջ վրա: Երբ նրա կյանքին մի որևիցե վտանգ է սպառնում, նա պահապան հրեշտակի նման օգնության է հասնում: Ես այդ դիրքն էի բռնել:

Փաշայի առաջին խոսակցությունը այն աստիճան քաղցր, սահուն և գրավիչ էր, կարծես մի շաբաթ առաջ սերտել էր այն ջերմ, սրտից բխած խոսքերը: Բայց ոչ թե մի շաբաթ առաջ, այլ իր ամբողջ կյանքում նա սերտել էր այդ խոսքերը: Օտարերկրացու մոտ այդ հրեշները վերին աստիճանի բարի և քաղաքավարի են, իսկ իրանցների մոտ՝ մի խստասիրտ գազան:

Հետո խոսակցությանը ձևականից ավելի սովորական դարձավ. խոսում էր նա, ինչ որ առհասարակ խոսում են մի ճանապարհորդի հետ, այն ևս եվրոպացի ճանապարհորդի հետ:

– Հանգի՞ստ անցավ ձեր ճանապարհորդությունը, պարոն բժշկապետ, – հարցնում էր նա: – Հույս ունեմ, մի որևիցե անախորժություն պատահած չի լինի ձեզ հետ:

– Առանձին ոչինչ չէ պատահել, ամեն տեղ սիրալիք ընդունելություն էի գտնում, – պատասխանում էր Ասլանը:

– Ուրիշ կերպ չէր կարող լինել: Ես ինձ բոլորովին անպատված կհամարեի, եթե իմ կառավարությանը հանձնված երկրում դուր մի ամենաթեթև նեղություն

անգամ կրած լինեիք: Եվրոպացիք առհասարակ խիստ աննպաստ կարծիք ունեն մեր երկրի մասին, համարում են վայրենիների աշխարհ, ուր գլխի մազից օգուտ քաղելու համար մարդկանց կառափներ են կտրում: Մենք շատ ուրախ ենք լինում, երբ երբեմն մերկողմերում հանդիպում են եվրոպացի ճանապարհորդներ, գոնե այդ կարծիքը մասամբ կփարատեին մեր մասին:

– Եվրոպացի ճանապարհորդներից ոմանք շատ լավ կարծիքներ են հայտնել ձեր երկրի մասին, – նկատեց Ասլանը:

– Արդարությունն էլ այդպես է պահանջում: Այդ գոնե առիթ կտար եվրոպացիներին չվախենալ մեր երկրից, և մենք ավելի հաճախ հարաբերություններ կունենայինք միմյանց հետ, և մեր երկրի քաղաքակրթությունը ավելի և ավելի կծաղկեր: Իրավ է, երբեմն մասնավոր անկարգություններ պատահել են (ո՛րտեղ չեն պատահում նրանք), բայց այդ եղել է ավելի հին ժամանակներում: Իմ կողմից կատարյալ անհամեստություն կլիներ, պարոն բժշկապետ, իմ բերնով ձեզ ասել, դուք կարող եք այդ և ուրիշներից տեղականալ, որ այն օրից, երբ ես ուք կոխեցի այդ երկրի վրա, գայլն ու գառը միասին են ապրում, որպես երկու հարազատ եղբայրներ:

– Այդ ես տեսա... – ասաց Ասլանը ժպտելով:

Այդ միջոցում ներս մտավ մի լավ հագնված մանկլավիկ, մի ձեռքում բռնած ուներ արծաթյա փոքրիկ սրճամանը, մյուս ձեռքում՝ մի գեղեցիկ արծաթյա մատուցարան, որի վրա դրած էին երկու շինական հիանալի ֆինջաններ, նույնպես

արծաթյա տակերի մեջ: Նա, տեղային սովորաբան համեմատ, լցրեց ֆինջաններից մեկը, նախ տվեց փաշային: Իսկ փաշան, իր հյուրին առանձնապես պատվելու համար, իր ստացած ֆինջանը իր ձեռքով տվեց նրան, և Ասլանը շնորհակալությամբ ընդունեց: Փաշան վեր առեց երկրորդ ֆինջանը:

Մանկլավիկը սենյակից դուրս գալու ժամանակ լռությամբ անցավ իմ մոտից և թևքով կամաց իմ կողքին բռթեց. դա արդեն նշան էր, որ ես դուրս գամ նախասենյակը, որ ինձ էլ դահվե խմացնե: Բայց ես չշարժվեցա իմ տեղից: Այդ շատ զարմացրեց նրան:

Ղահվեից հետո մի այլ մանկլավիկ, ավելի լավ հագնված, նարգիլե ներս բերեց, որը իր գեղեցկությամբ բուրբուղիին ապշեցրեց ինձ: Նրա գլուխը, որի մեջ թամբաքու և կրակ էին դրած, շինված էր գուտ ոսկուց և զարդարած թանկագին քարերով. օձապտույտ «բուլղարիի» ծայրը շինած էր մի թզաչափ երկարությամբ դեղին սաթից, որ նույնպես բռնված էր ոսկու մեջ: Նարգիլեի տակը, որի մեջ ջուր էր անցած, շինված էր ադամանդի նման փայլուն բյուրեղից, որ զարդարված էր գույնզգույն ծաղիկներով: Փաշան նարգիլեի վերաբերությամբ նույն քաղաքավարությունը գործ դրեց, ինչ որ ցույց տվեց ղահվեի ժամանակ, այսինքն՝ նախ ինքը ընդունեց սպասավորից, հետո իր ձեռքով առաջարկեց Ասլանին:

– Դուք արդեն փոքր ի շատե ընտելացել եք մեր սովորություններին, – ծիծաղելով նկատեց փաշան:

– Ի՞նչպես է թվում ձեզ մեր նարգիլեն:

– Ես խիստ ախորժանորք ծխում եմ, – պատասխանեց Ասլանը, – Պոլսում սովորեցի:

Ղահվենն և նարգիլեն ընդհատեցին նրանց խոսակցությունը: Փաշան, կամենալով շարունակել այն, վարպետությամբ հարցրեց.

– Չա, մոռացա, ինչ բանի վրա էինք խոսում:

– Դուք ասում էիք, որ հիմա գառն ու գայլը միասին են ապրում...

– Այո՛, հենց այստեղ ընդհատվեցավ մեր խոսակցությունը: Որովհետև սիրտս լցված է, թույլ տվեցեք ինձ, պարոն բժշկապետ, փոքր-ինչ շատախոս լինել: Եվրոպան մեզ մեղադրում է մեր անմարդասիրական վարմունքի մասին քրիստոնյաների հետ, իբր թե նրանք ճնշված են մեր երկրում, հալածված են, մի խոսքով, ինչ չարիքների մեջ ասեք, չեն գրպարտում մեզ: Բայց հավատացած եղեք, որ քրիստոնյաների վիճակը ավելի լավ է, քան թե մահմեդականներինը: Մեր երկրում ամեն տեղ քրիստոնյաներին առավելություն են տալիս: Մենք նրանց ազատել ենք շատ պարտավորություններից, որ կատարում են միայն մահմեդականները, օրինակ, զինվորագրությունից, որ նրանց շատ ծանր է թվում: Ես ինքս առանձին հոգ եմ տանում, իմ կառավարությանը հանձնված երկրում, քրիստոնյաների վիճակը բարվոքելու համար, որպեսզի նրանց բեռը ավելի թեթև լինի և նրանց ապրուստը ավելի ապահով լինի: Շնորհակալ եմ, որ

քրիստոնյաները իրանց կողմից հասկանում են իմ նրանց մատուցած ծառայությունները, և ամիս չէ անցնում, որ իրանց երախտագիտությունը չարտահայտեին, որտեղ որ հարկն է: Ձեզ այս բուպեին ցույց կտամ, պարոն բժշկապետ, մի նոր հանրագիր, որ պատրաստված է երկու օրինակ, մեկը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը ուղարկելու համար, մյուսը՝ Բարձրագույն Դուռը ուղարկելու համար: Դրանց մեջ հայ հասարակությունը, հազարավոր ստորագրություններով, հայտնում է իր խորին գոհունակությունը իմ կառավարությունից և, միևնույն ժամանակ, ցույց է տալիս իր բախտավոր դրությունը և բարօրությունը:

Նա հրամայեց սպասավորին, որ ոտքի վրա կանգնած էր իր նոտ, բերել իր թղթապահը: Նրա միջից դուրս հանեց մի քանի թերթեր, ծածկված բազմաթիվ կնիքներով և ստորագրություններով, որոնց մեջ առաջին տեղը բռնում էր հայոց հոգևոր առաջնորդի կնիքն ու ստորագրությունը, հետո դրված էին գանազան հայ բեկերի, Էֆենդիների և նշանավոր անձինքների ստորագրությունները:

Այդ թղթերը ոչ սակավ զարմացրին թե Ասլանին և թե ինձ: Բայց երբ վերադարձանք տուն, վարպետ Փանոսը բացատրեց մեզ, թե որպիսի պղտոր աղբյուրներից էին բխում այս տեսակ շնորհակալությունները...

Փաշան, կարծելով, թե լավ ազդեցություն գործեցին ցույց տված թղթերը իր հյուրի վրա, շարունակեց.

– Մենք շատ պիտի ամաչեինք քաղաքակիրթ Եվրոպայի

առջև, պարոն բժշկապետ, որ այժմյան լուսավոր դարում մեր երկրում ազգերի և կանոնների խտրություն լինել, որ մենք հալածեինք քրիստոնյային, որովհետև նա մեր ազգին և կրոնին չէր պատկանում: Իբավ է, որ մեր մահմեդական ժողովուրդը դեռ ոչ բոլորովին թոթափել է վաղեմի նախապաշարմունքը, նա դեռ բավական մոլեռանդ է մնացել: Բայց ո՞րտեղ չկա այդ մոլեռանդությունը: Մինչև այսօր, լուսավոր Եվրոպայում անգամ, տեղ-տեղ հալածվում են հրեաները: Իսկ մեր կառավարությունը այժմ ամեն ջանքով աշխատում է կրթության միջոցով ոչնչացնել ժողովրդի մոլեռանդությունը, և այդ նպատակով դպրոցների թիվը մեր երկրում օրըսօրե բազմանում է: Մենք մինչև անգամ հոգ ենք տանում և հայոց դպրոցների հառաջադիմության մասին: Այգեստանում կա մի նշանավոր դպրոց, որը գտնվում է իմ առանձին խնամակալության ներքո: Ես իմ սեփական միջոցներից այդ դպրոցի վարժապետին թոշակ եմ տալիս:

– Վարժապետը ի՞նչպես մարդ է, ընդունա՞կ է իր պաշտոնին, – հարցրեց Ասլանը:

– Ամենապատվական մարդ է, մեր քաղաքի հայ գիտնականների մեջ նրան կարելի է առաջինը համարել:

Փաշայի խոսքը Միմոն պատվելիի և նրա դպրոցի մասին էր: Ասլանը այնպես ձևացրեց իրան, որ ամենևին տեղեկություն չունի այդ դպրոցի մասին:

Խոսակցությունը դարձյալ ընդհատվեցավ, երբ մանկլավիկների մի խումբ, գեղեցիկ արծաթյա

մատուցարանների վրա դրած, ներս բերեցին գանազան տեսակ անուշահոտ շերբեթներ և գանազան տեսակ քաղցրավենիք ու խմորեղեններ, պատրաստված նուշով և հոտավետ համեմներով: Փաշան իր ձեռքով ընտրում էր անուշ պատատները և առաջարկում էր Ասլանին:

– Փորձեցեք այդ «փախլավայից», – ասում էր նա, – հայոց առաջնորդը սաստիկ սիրում է այդ «փախլավան»: Երբ որ նա ինձ մոտ է գալիս, եթե «փախլավա» չլինի, անպատճառ դժգոհ կմնա:

– Իրավունք ունի հայոց առաջնորդը, – պատասխանեց Ասլանը, – բավական լավ է պատրաստած:

– Դուք ծանոթ եք նրա հետ:

– Ոչ, ես դեռ չեմ տեսնվել նրա հետ:

– Անպատճառ պետք է տեսնվել, ես ձեզ խորհուրդ կտայի տեսնվել նրա հետ, դուք շատ գոհ կմնայիք. նա պատվական մարդ է, ամենապատվական մարդն է: Գալ Վան և հայոց առաջնորդին չտեսնել, դա միևնույն կլիներ, որպես գնալ Հոռոմ և պապին չտեսնել:

– Ես օգուտ կքաղեմ ձեր խորհրդից, – ասաց Ասլանը, – առանց հայոց առաջնորդի հետ տեսնվելու, չեմ հեռանա այդ քաղաքից:

Փաշայի և հայոց առաջնորդի բարեկամական հարաբերությունները մեզ հայտնի էին. այստեղից բացահայտ էր, թե նա ինչն'ու հորդորում էր Ասլանին՝ անպատճառ տեսնվել «ամենապատվական մարդու» հետ: Տարակույս չկա, որ փաշան հավատացած էր,

որ առաջնորդն էլ նույն վկայությունը կտար իր մասին, թե փաշան ամենապատվական մարդն է, և եվրոպացի ճանապարհորդի ուղևորության տետրակի մեջ կավելանային մի քանի փայլուն խոսքեր երկրի այդ երկու բարձր ներկայացուցիչների մասին:

Փաշան ինքը մատնեց իրան, ասելով.

– Նա իմ լավ բարեկամս է և իմ եռանդոտ գործակիցս է իմ բոլոր ձեռնարկությունների մեջ: Ես կատարյալ սիրահար եմ եվրոպական կրթության, պարոն բժշկապետ: Եթե ես հրաշագործության շնորհ ունենայի, կաշխատեի մի քանի վայրկյանի մեջ մեր հայրենիքը Ֆրանսիա դարձնել: Բայց դժբախտաբար այդ անկարելի է: Մենք շատ գործ ունենք կատարելու. մենք շատ ետ ենք մնացել, այժմ ստիպված ենք թռիչքներ գործելով առաջ ընթանալ, որ հասնենք լուսավոր ժողովուրդներին:

Մի թեթև ժպիտ երևաց Ասլանի դեմքի վրա:

– Ժողովրդի կրթությունը կանոնավոր լինելու համար, – նկատեց նա, – հարկավոր չէ թռիչքներ գործել, այլ թողնելու է նրան, որ իր բնական ընթացքով առաջ գնա: Միայն գլխավոր պայմանը այն պետք է լինի, որ ժողովրդի հառաջադիմության ղեկը պետք է ուղիղ ճանապարհի վրա դրվի, որպեսզի նրանից չշեղվելով, ցանկացած նպատակին հասնի:

– Բոլորովին ճիշտ է ձեր նկատողությունը, – պատասխանեց փաշան գործազետ մարդու եղանակով: – Բայց մեր դժբախտությունը նրանումն է, որ մեր առաջավոր

մարդիկը, խիստ սակավ բացառությամբ, անբարեխիղճ են: Բանի՞ անգամ առաջարկել են ես մեծ վեցիրին, որ այդ երկրի հարկերի մի մասը հատկացնե նույն իսկ այդ երկրի տեղային բարեկարգությունների համար գործ դնելու: Բայց միշտ մերժում են ստացել: Հազարավոր բաներ կան շինելու: Օրինակ, դուք տեսաք մեր ճանապարհները, մեր կամուրջները, մեր ջրանցքները, այդ բոլորը նորոգելու կարոտ են: Վաճառականության և երկրագործության անկման բուն պատճառները մեր երկրում՝ պետք է վատ հաղորդակցությունների մեջ որոնել:

Թուրք պաշտոնակալները բոլորը լավ ձևել գիտեն, բայց կտրելու շնորհք չունեն: Չանագան ծրագրներ կազմելու մեջ՝ անհամեմատ ճարպիկ են, իսկ գործադրության մեջ՝ անպետք: Տուր նրանց փող իրանց կազմած ծրագիրը իրագործելու համար, այդ փողով նախ իրանց գրպանը կլիացնեն:

Եվրոպացու առջև ազատամիտ երևնալ, կրթության և հառաջադիմության սիրահար ձևանալ՝ այդ տաճիկ պաշտոնակալների խոսակցության սովորական ձևն է: Տույց տալ, թե իրանք շատ բարի ցանկություններ ունեն ժողովրդի բարօրության համար, բայց ի՞նչ արած, որ այս և այն անհաջող հանգամանքներն արգելք են լինում:

Իր բոլոր դիվանագիտական ճարտարությունը գործ դնելուց հետո փաշան կիսապաշտոնական խոսակցություններից անցավ հասարակ խոսակցության: Այժմ խոսում էր, ինչ որ սովորաբար խոսում են բժշկի հետ.

գանգատվում էր, թե ստամոքսի թուլություն ունի, ամսորժակը ավերված է, ոչինչ ուտել չէ կարողանում. գանգատվում էր անքնությունից, հոդացավից. գանգատվում էր մի ինչ-որ երևակայական հիվանդության մասին, որը ոչինչ կերպով բացատրել չէր կարողանում կամ ամաչում էր, որ պարզն ասեր:

Վերջապես նա ասաց.

– Ես մանկանալ եմ ցանկանում... մանկացրեք ինձ, պարոն բժշկապետ: Ասում են, եվրոպացի բժիշկները գիտեն մի դեղ, որ մանկացնում է մարդուն...

– Ի՞նչպես է մանկացնում, – հարցրեց Ասլանը ժպտալով:

– Ճերմակ մազերը սևանում են, գառամյալ ծերունին դառնում է առույգ, տասնևյոթը տարեկան պատանի...

– Ճերմակ մազերը սևացնելու համար ներկ կա, բայց ծերունին պատանի դարձնելու դեղը դեռ չէ գտնված Եվրոպայում:

– Մի այնպիսի դեղ չկա՞, որ փոքր-ինչ ուժ տար... գորություն տար...

Այդ հարցերի ժամանակ փաշան ներկայանում էր որպես իսկական տաճիկ: Նա, որ իրան զարգացած, կրթված մարդ էր ձևացնում, զանազան տնտեսական, հասարակական խնդիրներ էր վճռում, հանկարծ սնահավատությամբ պահանջում էր այն էլեքսիրը, որով արևելյան դերվիշները հրապուրում են իրանց երկրի պետերին: Բայց Ասլանը քաղաքավարությամբ նրա պահանջը զանցառության տվեց, հարցնելով.

– Ինձ ասացին, որ ձեր որդին առողջ չէ, խնդրեն հրամայեցեք, որ ինձ տանեն հիվանդի մոտը:

– Ոչ, դուք նեղություն մի կրեք. նա այնքան տկար չէ, որ ինքը չկարողանա գալ, – ասաց փաշան, երևի չկամենալով, որ բժիշկը կանանոցը մտներ, ուր այդ ժամանակ գտնվում էր հիվանդը:

Քանի թուրքացիք հետո մի ներքինի, ձեռքիցը բռնած, ներս բերեց մի տասն տարեկան բավական տկար, բայց շատ սիրուն տղա, որը ոտքից ցզլուխ հագած ուներ մուգ-վարդագույն օսմանյան զգեստ, գեղեցիկ նկարներով նախշած և ոսկի թելերով ասեղնագործած: Երեխան պարբերական ջերմ ու տենդ ուներ: Ասլանը քննեց նրան, մի քանի առողջապահական պատվերներ տվեց և խոստացավ դեղեր ուղարկել:

Այդ ամբողջ խոսակցության ժամանակ, որ տևեց բավական երկար, Ասլանը երևաց ինձ իր աշխարհագիտական խորին տաղանդով: Նա փաշային ավելի խոսել էր տալիս, քան թե ինքը խոսում էր: Իր վարվողության մեջ մինչև այն աստիճան հրապուրիչ էր, որ ինձ թվում էր, թե փաշան բոլորովին սիրահարվեցավ նրա վրա: Եվ իրավ, նա հայտնեց, թե իրան շատ բախտավոր կհամարեր, եթե բժշկապետին միշտ իր մոտ տեսներ, թե իր տան մեջ նա ամեն հարմարություններ կգտներ, եթե բարեհաճեր, քանի որ այդ քաղաքումն էր, իր մոտ բնակվել: Ասլանը շնորհակալությամբ հրաժարվեցավ, հայտնելով, թե դժբախտաբար չէ կարող վայելել նորին վսեմության շնորհը,

որ իր համար միշտ անմոռանալի կմնա, ըստ որում, մի քանի օր միայն դիտավորություն ունի մնալ այդ քաղաքում և խոստացավ՝ մինչև իր դուրս գալը քաղաքից, միշտ այցելել փաշայի մոտ, և թե նրա որդուն, թե իր տկարություններին դարման անել:

– Ինչո՞ւ եք այդքան շտապում, պարոն բժշկապետ, – հարցրեց փաշան:

– Ինձ հարկավոր է մի երկու ամսից հետո անպատճառ Հնդկաստանում լինել: Ժամանակ կորցնել չեմ կարող: Ես այս քաղաքով անցա միայն այն նպատակով, որ տեսնեմ մի քանի հնություններ: Այստեղից ուղղակի Մուսուլ գնալու դիտավորություն ունեմ. ինձ այնտեղ հետաքրքրում են հին Նինվեի ավերակները: Այնտեղից Բաղդադ պետք է անցնեմ, Բաբելոնը տեսնելու համար: Հետո նավով կուղևորվեմ դեպի Հնդկաստան:

– Մեր քաղաքում բավական հնություններ կան, որոնք դեռ հետազոտված չեն, – ասաց փաշան: – Շատ լավ եք մտածել, որ ձեր ճանապարհորդության մեջ մեր քաղաքը զանցառության չեք տվել:

– Ինձ ավելի հետաքրքրում են սեպան արձանագրությունները, որոնցով, կարծեմ, շատ հարուստ է Վանը:

– Այո՛, այո՛, հարուստ է: Ես կտամ ձեզ մի առաջնորդ, որը ձեզ ամեն տեղ ման կածե և ամեն ինչ ցույց կտա, կտանե և միջնաբերդը, որտեղ շատ կգտնեք հիշյալ արձանագրություններից:

Ասլանը իր խոսակցությունը բնեռածն արձանագրությունների վրա դարձնելու նպատակն էլ հենց այդ էր, որ միջնաբերդը տեսնե: Այդ պատճառով, երբ որ լսեց փաշայի վերջին խոստմունքը, մեծ շնորհակալություն հայտնեց և վերկացավ: Փաշան նույնպես վերկացավ, նրան ճանապարհ դրեց մինչև սենյակի դուռը և բաժանվելու միջոցին հարյուրավոր շողոքորթություններով հեղեղեց իր «թանկագին» հյուրին...

Նույն կերպով, նույն հանդեսով, որպես դավազները մեզ բերել էին փաշայի ապարանքը, դարձյալ նույն պատվով մեզ տարան Այգեստան, մինչև վարպետ Փանոսի տունը: Ասլանը դրեց դավազների յուրաքանչյուրի ափի մեջ մի-մի ոսկի, և նրանք շնորհակալությամբ հեռացան:

Մտնելով մեզ համար պատրաստված սենյակը, Ասլանը ծիծաղելով իր գլխարկը մի կողմ ձգեց և, գլուխը զարմացած կերպով շարժելով, կանգնեց սենյակի մեջտեղում և, դառնալով դեպի ինձ, ասաց.

– Խելացի՛ մարդիկ են... խելացի՛... գիտեն իրանց գործը... Եթե ես իսկապես եվրոպացի լինեի, եթե չճանաչեի այդ անպիտաններին, անպատճառ հիացած կմնայի այդ մարդուց:

Նրա խոսքը փաշայի մասին էր: Ներս մտավ վարպետ Փանոսը և անհամբերությամբ հարցրեց, թե ինչպես անցավ նրա այցելությունը: Ասլանը համառոտ կերպով պատմեց բոլորը և ապա ավելացրեց.

– Եթե դուք գիտենայիք եվրոպական լեզուներ,

Եթե դուք կարդայիք, թե ի՞նչ են գրում եվրոպացի ճանապարհորդները թուրք ժողովրդի և թուրք պաշտոնյաների մասին, դուք այդ ճանապարհորդներին կատարյալ խելագարի տեղ կդնեիք: Նրանց նկարագրությունների մեջ թուրք ժողովուրդը բարի է, աշխատասեր է, հառաջադիմության ընդունակ է. նրանց նկարագրությունների մեջ թուրք պաշտոնյան, թուրք աստիճանավորը ազնիվ է, մեծահոգի է, գեղեցիկ ձգտումներ ունի, հյուրասեր է, առատաձեռն է, մի խոսքով, հիացած են նրանցով, և ամեն լավ հատկություններ վերաբերում են այդ հրեշներին: Ինչի՞ց է առաջ գալիս այդ հիացումը: Երևակայեցեք, մի անհայտ եվրոպացի, որին իր երկրում ոչ ոք մարդու տեղ չի դնում, որի հետ իր երկրի ամենահետին հյուրանոցում սպասավորը իրան թույլ կտա կոպտությամբ վարվել, հանկարծ մի այսպիսի մարդու խելքին փշում է՝ արևելքում ճանապարհորդություններ անել: Նրա եվրոպացի լինելը բավական է, որ նրան ամեն տեղ լավ ընդունեին, որովհետև նա այս ու այն մեծ պետության քաղաքացին է: Այսուամենայնիվ, նա զինված է լինում գանազան հանձնարարական թղթերով, որ ստանում է իր դեսպանի կամ հյուպատոսների շնորհիվ: Եթե նրա հետ վատ կվարվեն, նրա պետության դեսպանը կամ հյուպատոսները սաստիկ պահանջել գիտեն: Իր երկրում մի այսպիսի անձին գուցե ժամերով սպասել կտային մի որևիցե իշխանի կամ հասարակ ազնվականի նախասենյակում: Բայց Ասիայում ամենանշանավոր անձանց դռները

բայց են նրա համար, որովհետև եվրոպացի է և ճանապարհորդ, կարող է վատ խոսել, կարող է վատ գրել նրանց մասին: Ամեն տեղ սիրալիք ընդունելություն, պատրաստականություն և հարմարություններ է գտնում: Նա կարծում է, որ այդ մարդիկը բնականապես բարի են, ազնիվ են, մեծահոգի են, բայց չգիտե, որ նրանք նույնիսկ դժբախտ Շուլցի գլուխը կտրողներն են, միայն այժմյան հանգամանքները ստիպել են նրանց այլապես վարվել: Իր տեղեկությունները երկրի տնտեսական և հասարակական դրության մասին՝ քաղում է նա իր հյուրընկալի պատմությունից: Նրա սեղանի մոտ նստած ժամանակ, նրա բարերար ազդեցության ներքո, գրում է նա իր հիշատակարանը: Իսկ այն սեղանը, որ իր կյանքում նա երբեք չէ տեսել, այնքան ճոխ է, այնքան հրապուրիչ է, որ բոլորովին շլացնում է, խելքից հանում է նրան: Նա իր հյուրընկալից ստացած սուտ ու սխալ տեղեկությունները նույն ախորժակով է գետեղում իր ճանապարհորդական հիշատակարանի մեջ, ինչ ախորժակով որ խմում է նրա անուշահոտ շերբեթները կամ ինչ ազահությանք որ գետեղում է իր փորում նրա լավ պատրաստած «փախլավան»: Իսկ այդ սուտ ու սխալ տե՝ դեկությունները, որոնք, իհարկե, ի նպաստ մահմեդականների են լինում, եթե մի օր տպագրությանք լույս են տեսնում, սաստիկ ազդում են եվրոպացիների հասարակական կարծիքի վրա: Եվ այդպես, Եվրոպացի ճանապարհորդը, միայն արտաքին հրապուրիչ կեղևից դատելով, առանց միջուկը քննելու,

ինքը սխալ գաղափարներ է կազմում և մոլորեցնում է իր հայրենակիցներին: Դիցուք թե ճանապարհորդը շրջանկատ, խորագնին, անաչառ և բարեխիղճ մեկը լինել, բայց ի՞նչ կարող է նկատել նա իր շուտափույթ, անցողական ճանապարհորդության մեջ, միայն թեթև հայացքներ ձգելով, մանավանդ, երբ նրա առաջնորդները այդպիսի փաշաներ կամ դրանց նմանները կլինեն: Մի ժողովրդի դրությունը լավ հետազոտելու համար պետք է դիմել իրան, ժողովրդին և ոչ թե նրա կառավարիչներին:

– Եղեռնագործը սովորում է ինքն իր անձի փաստաբանը լինել, – շարունակեց նա: – Այդ մարդիկը, սկսյալ առաջին վեզիրից, մինչև վերջին գափթիան, շատ լավ գրտեին իրանց հանցանքները, և այդ պատճառով նրանց լեզվում կազմվել է մի ամբողջ մշակված ճառ իրանց արդարացնելու համար: Մի այդպիսի ճառ ես այսօր լսեցի ինձ ամենայն քաղաքավարությամբ հյուրասիրող փաշայի բերանից: Նրան չէ կարելի հիմար կոչել, ընդհակառակն, նա ինձ բավական խելացի երևաց: Ես ներկայացա նրան որպես եվրոպացի և ճանապարհորդ: Այդպես էլ նա ընդունեց ինձ: Նա գիտեր, թե ի՞նչ կարծիք, ի՞նչ նախապաշարմունքներ կարող է ունենալ մի եվրոպացի նրա մասին. նա գիտեր, թե ի՞նչ է պահանջում նրանից, որպես մի երկրի գլխավոր կառավարիչից, այժմյան քաղաքակրթությունը. նա գիտեր և իր երկրի անկարգությունները, այդ բոլորը շատ լավ գիտեր նա, և այդ նկատումներով, իր բոլոր խոսակցությունը ճարտարությամբ այնպես էր դարձնում, որ ինքը և իր

կառավարությունը ընդհանուր ցեխի մրջից մաքուր դուրս գան: Եթե այդ բոլորը ինձ հայտնի չլինեն, եթե ես մի միամիտ եվրոպացի ճանապարհորդ լինեի, անտարակույս, շատ լավ գաղափար կկազմեի այդ մարդու և նրա կառավարության մասին:

– Այդ մարդիկը, – առաջ տարավ նա, – գրավելու և իրանց լավ ցույց տալու զարմանալի շնորհք ունեն: Մինչև անգամ բարբարոս քուրդ ցեղապետը շնորհք ունի հիացնելու միամիտ եվրոպացուն, երբ պատահում է նրան հյուրասիրվել այդ ավագակի վրանում: Բայց ի՞նչ բարոյական նշանակություն ունի մի ասիական բռնապետի հյուրասիրությունը, երբ նրա հացը իր գոհերի արյունովն է շաղախված, երբ կերակրում է նա իր հյուրին այն կողոպուտներով, որ հափշտակել էր հարյուրավոր թշվառներից: Մեր դժբախտությունը նրանումն է, որ այդ բոլորը այդպես լինելուց հետո իսկությունը, բուն իրողությունը՝ մեր վիճակի դառն ճշմարտությունները դառնում են տարակուսական, և եվրոպացիք դժվարանում են մեզ հավատալ, երբ մեր բողոքն ու դժգոհությունները ներկայացնում ենք նրանց: Բայց մեզ համար մեծ նշանակություն ունի Եվրոպայի հասարակական կարծիքը: Իհարկե, մենք չէինք ցանկանա մահմեդականների նման խաբել նրանց, բայց կցանկանայինք, որ նրանք լավ հասկանային մեր դրությունը...

Ասլանը բնավորությամբ լռություն սիրող էր, բայց երբ տաքանում էր, երբ սկսում էր խոսել, խոսում էր շատ երկար:

Այդ միջոցին անկարելի էր ընդմիջել նրան, պետք էր թույլ տալ, որ նա իր ասելիքը վերջացնե: Այնօրվա այցելությունը նրա վրա խիստ անախորժ տպավորություն էր թողել: Չնայելով, որ արդեն ճաշի ժամանակ էր, վարպետ Փանոսն անգամ մի առանձին հետաքրքրությամբ լսում էր նրան և չէր կամենում խանգարել նրա խոսակցությունը, պատվիրելով, որ ճաշի սեղանը պատրաստեն: Նա շարունակեց.

– Որքան մահմեդական ժողովրդի ներկայացուցիչները շնորհալի են օտարներին գրավելու մեջ, այնքան մերոնք կոպիտ և անշնորհք են: Երբ որ եվրոպացին նրա դուռը կբախե, նա կա՛ն իր դուռը կփակե նրա առջև կա՛ն եթե ներս կընդունե և մի կտոր հաց կտա, անպատճառ կաշխատե իր անվերջ տրտունջներով, իր լացուկոծով ձանձրացնել իր հյուրին: Հայր իր դատը մարդավարի կերպով պաշտպանելու ընդունակություն չունի: Դարավոր ստրկությունը սովորեցրել է նրան վիզը ծռել և խնդրել: Նա չէ կարող իր դժգոհությունը հայտնել, առանց ստորացնելու իր անձնավորությունը: Նա կա՛ն այդպես կվարվե, կա՛ն բոլորովին կլոե, ամեն ինչ թողնելով նախախնամության կամքին:

– Եվրոպացին, ճանապարհորդելով արևելքում, ըստ մեծի մասին թողնում է, անցնում է գյուղերը և կանգ է առնում միայն քաղաքներում: Եվ որովհետև քաղաքներում օրինավոր հյուրանոցներ չկան, այլ կան միայն կեղտոտ քարվանսարաներ, այդ պատճառով նա օթևան է որոնում մասնավոր տներում: Թուրք կառավարիչները, որպես

հիշեցի, մեծ ուրախությամբ ընդունում են նրանց իրանց հարկի տակ: Նա չէ մտնում հայ գյուղացու, հայ արհեստավորի տունը, որոնք իրանց սիրտը, հոգին և ամեն ինչ դնում են աստծո հյուրի առջև, որոնք իրանց նահապետական պարգոթյամբ կարող էին հիացնել ամեն մի օտարականին: Եթե պատահում է եվրոպացուն մի հայի տուն մտնել, անպատճառ դա կա՛մ արքունի ծառայող կլիներ, կա՛մ մի կապալառու և կամ մի հարուստ վաճառական: Ծառայողը, կապալառուն, վատ չէր խոսի այն կառավարության մասին, որից ինքը հաց է ստանում: Իսկ վաճառականը ամեն ազգի մեջ՝ ըստ մեծի մասին եսական է, անտարբեր է դեպի հասարակաց թշվառությունները: Տավալին այն է, որ եվրոպացիները միշտ հայ վաճառականների են հանդիպել, և նրանց գլխում մեխի պես ցցվել է այն սխալ կարծիքը, թե հայոց ազգը բաղկացած է ամբողջապես վաճառականներից: Այդ մեխը մինչև այսօր անհնար է եղել դուրս քաշել: Այդ է գլխավոր պատճառը, որ մեր ազգը համեմատում են հրեաների հետ և շատ նման են գտնում: Դեռևս չգիտեն, որ արևելքում, ուր որ հայեր են բնակվում, արհեստը և երկրագործությունը գլխավորապես նրանց ձեռքումն է, չգիտեն, որ այդ աշխատասեր հայերն են, որ ճնշված են, հարստահարված են, և իրանց վաստակով կերակրում են իրանց անհազ նեղիչներին:

Ե

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մյուս օրը մենք անհամբերությամբ սպասում էինք առաջնորդին, որ խոստացել էր փաշան ուղարկել մեզ՝ քաղաքի մեջ և նրա շրջակայքում գտնված հնությունները ցույց տալու համար: Չգիտեմ ի՞նչ պատճառով վարպետ Փանոսը հակառակ էր այդ արշավանքին: Բայց Ասլանը պնդում էր, թե ինչ էլ որ պատահելու լինի, անպատճառ պիտի գնալ:

Վերջապես հայտնվեցավ առաջնորդը, իր հետ բերելով նախորդ օրվա երկու դավագներին և երկու ձիաներ, որ փաշայի ախոռատան ամենարնտիք նժույգներից էին, ուղարկել էր մեզ, հեծնելու համար: Վարպետ Փանոսը ճանաչեց առաջնորդին: Դա մի աստիճանավոր էր, որ փաշայի մոտ քարտուղարի պաշտոն էր կատարում, և հայտնի էր, որպես ուսումնական մարդ: Նա դեռ երիտասարդ էր, ուրախ, գվարթ, և, որպես ակնարկեց մեզ վարպետը, թուրք ծառայողների սովորության համեմատ, օղիի կատարյալ սիրահար էր: Գուցե այդ էր պատճառը, որ նախաճաշիկի ժամանակ վարպետ Փանոսը առանձին ուշադրություն էր դարձնում նրա խմելու վրա և աշխատում էր, որքան կարելի էր, գոհացնել նրան: Օրից մի քանի ժամ

անցած էր, երբ մենք ճանապարհ ընկանք:

Հասնելով հսկա քարաժայռի ստորոտը, որի բարձրության վրա նստած էր բերդը, մենք ցած իջանք ձիերից և սկսեցինք քարե մաշված սանդուղքներով դեպի վեր բարձրանալ: Սարսափելի ճնշող տպավորություն էր գործում այդ բերդը իմ վրա: Նրա ահավորության առջև մարդ կարծես մանրանում էր, փոքրանում էր, և կորցնում էր իր բոլոր քաջաթյունը: Չգիտեմ ի՞նչ էր պատճառը, արդյոք այն, որ իմ առջև ներկայանում էր մի պատկանելի հնություն, թե ա՛յն, որ այդ լուռ, խորախորհուրդ քարաժայռը պահել էր իր սրտի մեջ խիստ տխուր հիշատակներ մեր պատմական անցյալից:

Ասլանը չկամեցավ իսկույն բերդը մտնել, սկսեց նախ նրա շրջակայքը հետազոտել: Ամեն տեղ երևում էին հնության հետաքրքիր մնացորդներ, ամեն տեղ քարերի ճակատին տեսնում էինք բազմատող բևեռագրեր: Երբ նրանց մասին հարցրի Ասլանից, նա խիստ անփույթ կերպով պատասխանեց. «Ինձ չեն հետաքրքրում այդ մեռած տառերը»... Ուրեմն ի՞նչ էր հետաքրքրում նրան, ի՞նչ էր որոնում նա այն ամալի քարափների մեջ այնքան խորին ուշադրությամբ: Նա մի բան որոնում էր, որովհետև ես շատ անգամ նկատում էի, իր հիշողության գրքույկը հանում էր ծոցից և մի բան գրում էր նրա վրա:

Մեր առաջնորդը, որին իբրև զարգացած մարդ, և մանավանդ իբրև հնագետ, փաշան դրել էր մեզ հետ, որ ցույց տար հնությունները և բացատրեր մեզ նրանց նշանակությունը, այդ երիտասարդ թուրք գիտնականը

անդադար Ասլանի ուշադրությունը դարձնում էր այս ու այն առարկայի վրա և իր հոգնեցուցիչ շատախոսությամբ ավելի խանգարում էր նրան, քան թե օգնում էր: – «Նայեցեք այդ ծակին, – նա ցույց էր տալիս մի վիրապի բավական լայն բերանը, – դա իջնում է ցած և ցած մինչև երկրի խորքերը, հետո ստորերկրյա ոլոր-մոլոր ճանապարհներով հասնում է մինչև ծովակի հատակը: Այնտեղ բացվում է մի ոսկյա դուռ և մարդուն ներս է տանում բյուրեղյա հրաշալի ապարանքի մեջ: Այնտեղ մարջանի (բուստի) մշտադալար ծառերի ներքո ճեմում են հավերժական հյուրիներ, փերիներ, ավելի պայծառ, քան նոր ծագող արեգակը իր վարդակարմիր ճառագայթներով: Այնտեղ «Հագարան բլբուլը» կերակրվում է մարգարիտներով և, փղոսկրյա վանդակի մեջ, ամեն մի ըուպեում վախում հագարավոր եղանակներ, հագարավոր նվագներով: Նրա երգի ձայնից անուշահոտ վարդենիները գտնվում են մշտական գնայլմունքի մեջ: Այնտեղ արարածները չեն ծերանում, այլ վայելում են հավերժական սեր և մանկություն: Բայց բյուրեղյա ապարանքի ոսկյա դուռը ամենի առջև չէ բացվում, որովհետև նա կախարդված է և խորհրդավոր թիլիսման ունի: Մի ծերունի դերվիշ, որ աչքով տեսել է այդ բոլորը, խոստացել է տալ ինձ այդ թիլիսմանը»:

Ասլանը ժպտաց թուրք հնագետի միամտության վրա: Նրա ցույց տված հորը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ այն հին, ստորերկրյա անցքերից մեկը, որ մի ժամանակ ծառայել է կամ որպես փախուստի ճանապարհ, կամ

հաղորդակցություն է ունեցել ուրիշ ամբուսյունների հետ, որոնք շատ հեռու չեն բերդից: Այս տեսակ հորեր շատ էին երևում: Կարծես քարափի մթին խորքերում մի հսկայական մրջնանոց լիներ իր բազմաթիվ խորշերով և իր բազմաթիվ խոռոչներով, ուր մարդիկ երբեմն գործե- են: Բայց իմ ուշադրությունը գրավեցին երեսանից ավելի մեծ և փոքր այրեր ու ընդարձակ քարանձավներ, որոնք նույնպես փորված էին քարափի մեջ, որոնց մի քանիսի մեջ մենք կարողացանք ներս մտնել: Նրանց վրա երևում էր ժամանակի արհեստն ու ճարտարությունը, և շատերը նրանցից զարդարած էին սեպածն արձանագրություններով:

– Ավանդությունը, – ասաց Ասլանը, – այս բերդը և այս այրերը Շամիրամին են ընծայում, որպես թե նինվեացի թագուհու գանձատունը, մթերանոցները, պահեստի տեղերը և բաղանիքները լինեին: Իսկ այդ բոլորը ավելի հին է, քան թե Շամիրամը, թեև մեր ծերունի Խորենացին հնագիտական միանտությամբ նույնպես նրան է ընծայում:

– Ի՞նչ է ասում Խորենացին, – հարցրի ես խորին հետաքրքրությամբ:

Կարծես Ասլանը Խորենացու գիրքը այնպես սերտած լիներ, որպես ես Սաղմոսը. նա անգիր կարդաց պատմությունից այն տեղը, որ այդ բերդին էր վերաբերում, հետո աշխարհաբար թարգմանեց ինձ.

– «Իսկ անձավի արևահայաց կողմը, այնպիսի նյութի կարծրության մեջ, ուր մեկը այժմ և ոչ մի գիծ երկաթով փորել կարող է (Շամիրամը), պես-պես տաճարներ, օթևանների

սենյակներ, գանձերի տներ և երկար այրեր հրաշակերտեց, հայտնի չէ ի՛նչ բաների պատրաստության համար: Բայց քարի ամբողջ երեսի վրա, որպես գրիչով մոմը հարթելով, շատ գրեր արձանագրեց, որոնց վրա նայելն միայն զարմանք է բերում»:

Ո՛րքան ուղիղ էր Խորենացու կարծիքը, ես այդ դատել չէի կարող, միայն տեսնում էի, որ նրա ասածները բոլորը կային: Բայց Ասլանը ասում էր, թե այս ամենը այն ամենահին ժամանակներից են մնացել, երբ մարդիկ տուներ չէին շինում, երբ նրանք այրերի մեջ էին բնակվում: Այդ իմ խելքին նստում էր, որովհետև տեսնում էի, այրերից շատերը այնքան ահագին մեծություն ունեին, որ կարող էին ամբողջ ընտանիքների բնակությանը հարմարվել:

Բերդի շրջակայքը ման գալուց հետո, մենք մտանք բուն բերդի մեջ: Այդ անմատչելի ամրոցը, որպես ասեցի, նստած է ժայռոտ քարափի գլխին, որը ուղղաձիգ բարձրությամբ քաշված է դեպի երկինք, և այնտեղից ահռելի կերպով հսկում է ամբողջ քաղաքի վրա: Դեպի ամեն կողմ, ուր և հայացք ես ձգում, դարձյալ երևում են արձանագրություններ, որոնք լուռ և անբարբառ նայում են մարդու երեսին, կարծես ասել են ուզում. «Մենք միշտ կմնանք անվերժանելի և երբեք չի պիտի երևան հանենք հնության գաղտնիքը»...

Ասլանը պտտելով բերդի մեջ, որպես նկատում էի ես, արձանագրությունների և այլ հնությունների վրա միայն հարևանցի նայելով էր անցնում, ավելի ցույց տալու համար, թե նրանցով հետաքրքրվում

Է: Իսկ մեր երիտասարդ առաջնորդը ոգևորված էր առասպելական պատմություններով, ամենևին չէր նկատում, թե իր պատմությունները որքան նշանակություն ունեին նրա համար: Նա անընդհատ խոսում էր: Բայց իմ նկատողությունից չէր կարող վրիպել այն խորին ուշադրությունը, որով Ասլանը քննում էր ամբողջի մթերանոցը, պահեստի տեղերը, որ լցված էին վատողով և գանազան գենքերով, գինվորների օթևանները, և այն վաղեմի, ժանգոտած թնդանոթները, որոնք, իրանց բերանները դարձրած դեպի քաղաքը, պահպանում էին նրան մշտական երկյուղի ներքո: Այդ թնդանոթներով մի ժամանակ ենիչարիները ոմբակոծում էին քաղաքը:

Ես նկատում էի, Ասլանը մի առանձին ուշադրությամբ հետազոտում էր այն ծակերը, այն գաղտնի անցքերը, որոնք քարափի վերևից իջնում էին դեպի նրա խորքերը և ստորերկրյա ճանապարհներով կորչում էին, սատանան գիտե, թե դեպի ո՞ր կողմը: Նա արժվի հայացքով գննում էր նրանց ուղղությունը, տարածությունը, և որպեսզի կասկածանքի առիթ չտա մեր առաջնորդին, ժպտելով հարցրեց նրանից.

– Ի՞նչպես եք կարծում, պարոն քարտուղար, այդ անցքը նույնպես չէ՞ տանում դեպի մի բյուրեղյա ապարանք, ուր հյուրիներն և փերիները պառկած են մարջանի ծառերի ներքո և սքանչանում են «հազարան բլբուլի» հազար ու մեկ եղանակներով:

– Դուք ծաղրում եք ինձ, պարոն բժշկապետ,

– պատասխանեց երիտասարդը նույնպես ժպտելով, – բայց ես կասեմ ձեզ, որ այդ անցքը դեպի բյուրեղյա ապարանքը չէ տանում, որովհետև դեպի ծովը չէ գնում: Մարջանի ծառերը ծովի հատակի վրա են բուսնում և բյուրեղյա ապարանքն էլ ջրերի խորքումն է լինում: Իսկ այդ անցքը, քարափը կտրելով, իջնում է դեպի ցած, հետո գետնի տակով գնում է դեպի այն ձորը, որի մի մասը երևում է բլուրների հետևից: Նա ձեռքը մեկնեց դեպի այն կողմը:

– Ներեցեք, խնդրեմ, իմ նկատողությունը դուք, իհարկե, կատակի տեղ կընդունեք: Իսկ ձեր այժմյան պատմածը դարձյալ շատ հետաքրքիր է: Ես շատ բերդեր եմ տեսել, բայց մի այսպիսի անցք առաջին անգամն եմ տեսնում իմ կյանքում, երևի դրա ծայրը, այսինքն այն տեղը, որ դուրս է գալիս ձորի մեջ, անպատճառ ծածկված կլինի:

– Անտարակույս, մանավանդ մի դեպքից հետո, որ պատահեց մի տարի առաջ. պահապան զինվորներից մեկը սովորություն էր ունեցել վառող գողանալ և այդ անցքով դուրս տանել, վաճառել հայ խանութպաններին: Չինվորին և խանութպաններին սաստիկ պատժեցին, և անցքի մուտքը այն ժամանակից գոցվեցավ:

– Ո՛րքան զարգացած է եղել հին ժամանակներում արհեստը այդ երկրում, – ասաց Ասլանը, արտահայտելով իր խորին հիացմունքը: – Այդ անցքերը հազարավոր տարիներ գոյություն ունեն, բայց այնքան ճարտարությամբ շինված են, որ մինչև այսօր չեն խանգարվել, պահպանում են իրանց նշանակությունը:

– Դուք ավելի կգարմանաք, պարոն բժշկապետ, երբ կտեսնեք Թոփրակ-Կալեի և Չարխի-Ֆալակի գաղտնի անցքերը, – պատասխանեց առաջնորդը մի առանձին պարծենկոտությամբ, երբ լսեց Ասլանի գովասանքները (կարծես այդ հրաշալիքները նրա պապերն էին ստեղծագործել): – Երբ այստեղ կվերջացնենք, ես կտաննեմ ձեզ դեպի հիշյալ հնությունները, որոնք բավական հեռավորության վրա են գտնվում այստեղից: Դուք կտեսնեք այնտեղ ավելի զարմանալի ստորերկրյա անցքեր, որոնք այնքան երկար են տարածվում գետնի տակով, որ շատերը հաղորդակցություն ունեն հենց այդ բերդի հետ:

Ասլանը շնորհակալություն հայտնեց առաջնորդին և, հանելով ծոցից իր ոսկյա ժամացույցը, առաջարկեց նրան՝ ասելով.

– Դուք այնքան բարի եք, որ ես կցանկանայի թողնել ձեզ մոտ այդ փոքրիկ հիշատակը:

Երիտասարդը հրաժարվեցավ կամ ձևացրեց թե հրաժարվում է, պատասխանելով.

– Շնորհակալ եմ ձեր ուշադրության համար, ես երբեք չէի կամենա գրկել մի ճանապարհորդի իր ժամացույցից, որը նրան շատ հարկավոր կլինի:

– Այդ իրավ է, բայց համաձայնվեցեք, որ ճանապարհորդի ոսկյա ժամացույցը շատ հրապուրիչ բան է գողերի համար, ես կցանկանայի ազատվել դրանից: Ընդունեցե՛ք, խնդրեմ, ես ունեմ և մի արծաթյա ժամացույց, այն էլ բավական կլինի ինձ համար:

Առաջնորդը շնորհակալությամբ ընդունեց: Նրան անսովոր չէր՝ իր մատուցած ծառայությունների համար այս տեսակ «փեշքեշներ» ընդունել: Եթե չտայինք, նա մինչև անգամ պահանջելու անամոթություն կունենար: Մանավանդ փաշայի պատվի համար, որ մեզ հետ դրել էր իր ամենամոտ մարդիկներից մեկին, պետք էր նրան որևէ ընծա տալ: Բայց այդ տեսակ ընծաները տալիս են այն ժամանակ, երբ ծառայությունները վերջացրած են լինում: Չգիտեմ՝ ինչո՞ւ շտապեց Ասլանը: Երևի նրա համար, որ թուրք պաշտոնատարը չմտածեր, թե իր ընծան աննշան բան կլինի, այլ սկզբից ստանալով, ավելի եռանդով կկատարեր իր հանձն առած ծառայությունը: Երիտասարդը հենց նույն րոպեում սկսեց տեղավորել իր բաճկոնի վրա ստացած ընծան. շղթան երբեմն դեպի կուրծքի աջ կողմն էր տանում, երբեմն դեպի ձախ կողմն էր տանում և մեծ մտածության մեջ էր, թե ո՞ր կողմում ավելի գեղեցիկ կերևա: Նա դիմեց իմ խորհրդին, ես հայտնեցի իմ կարծիքը:

Ասլանը այդ միջոցին բարձրացել էր աշտարակներից մեկի գագաթի վրա և այն ահեղ բարձրությունից երկար լուռ և տխուր կերպով նայում էր դեպի իր շրջակայքը: Նրա դեմքը նույն րոպեում գունաթափ էր, աչքերի մեջ վառվում էր խորին տենդային կրակ, շրթունքները դողդողում էին, երևի սիրտը սոսկալի խռովության մեջ էր: Ես բոլորովին ապշած կերպով նայում էի նրա վրա...

Մենք ցած իջանք բերդից միևնույն քարե սանդուղքներով, որոնց մասին Ասլանը ասում էր, թե մի ժամանակ Գագիկ

Արծրունին է տաշել տվել, բայց այժմ համարյա թե իսպառ մաշված էին: Բերդի ստորոտում, մեր ձիաները բռնած, սպասում էին մեր երկու դավազները: Մենք հեծանք, սկսեցինք դիմել դեպի Թոփրակ-Կալե և մյուս հնությունները:

Դուրս գալով քաղաքից, երբ փոքր-ինչ հեռացանք, մեր շրջակայքում բացվեցան հիանալի տեսարաններ. մի կողմում երևում էր կանաչագարդ Այգեստանը, երևում էին և Վարագա կանաչագարդ լեռները, որոնց կուրծքի վրա, խորին ջերմեռանդությամբ գրկված, բազմել էր Վարագա գեղեցիկ վանքը: Մյուս կողմում, մանիշակագույն հայելիի նման, փայլում էր Վանա ծովակը: Այդ ձվաձև հայելին դրված էր հիանալի շրջանակի մեջ, որը բոլորում էր նրա գեղագրական եզերքը, մեղմ, ալիքավոր բարձրություններով, դրանք էին՝ Արտոս, Արնոս, Սիփան, Նեբրովթ և Գրգուռ լեռները, որոնց գոտիները չորեք կողմից սեղմել էին իրանց մեջ ջրի այդ մեծ ավազանը:

Կարծես այդ աշխարհում հեթանոսական և քրիստոնեական ժամանակների հիշատակարանները դեռ մինչև այսօր մրցություն էին անում միմյանց հետ: Մի կողմում, բևեռագրերով զարդարված փառավոր շինվածքներ ցույց էին տալիս ամենահին անցյալի վրա, մյուս կողմում, սփռված էինք տեսնում բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ: Այդ վանքերը դեռ շեն էին և լի բազմաթիվ կրոնավորներով: Իսկ նրանց կողքին, մենք գնում էինք տեսնելու մի հին, մոռացված մեհյանի տխուր ավերակները...

Վերջապես, հասանք Թոփրակ-Կալե: Այդ ավերակ բերդը ուրիշ անուններ ևս ունի. նա կոչվում է Ակոփուքար և Ջըմփ-գըմփ-մաղարա: Բայց այդ երեք անուներից և ոչ մեկը նրա նախնական անունը չէ. դրանք ստացվել են վերջին ժամանակներում: Ի՞նչպես էր կոչվում նա առաջ. ոչ ոք չգիտե, պատմությունը լռում է այդ մասին: Այդ բերդը մի ամբողջ քաղաք է եղել, որ այժմ ծածկվել է ահագին հողակույտերի ներքո: Հենց այդ է պատճառը, որ նրան թուրքերի բառերով կոչում են Թոփրակ-Կալե (հողաբերդ): Գուցե այդ անհայտացած քաղաքը այն կախարդված «Պղնձե քաղաքը» լիներ, որ մինչև այսօր վանեցոց ավանդությունների մեջ պահպանել է իր դժբախտ, առասպելական պատմությունը: Չար վիուկի դյութելով, ամբողջ քաղաքը իր պարիսպներով, տներով և բնակիչներով անշարժ պղինձ է դառնում: Ասլանը ասում էր ինձ, այդ ավանդությունը ճիշտ է միայն այն կողմից, որ եթե այդ հողակույտերի մեջ փորվածքներ անելու լինեն, մետաղյա բոլոր առարկաները կգտնեն պղնձից շինված, որովհետև այդ ավերակները պատկանում են պղնձե դարաշրջանին: Եվ իրավ, որպես պատմեց մեզ մեր առաջնորդը, այնտեղ գտել էին զանազան պղնձե զարդեր, պղնձե զենքեր, պղնձե տնային կարասիք և մինչև անգամ պղնձե մարդիկ:

Հնությունների ավերակները և մարդիկների գերեզմանները իմ վրա միշտ միևնույն տպավորությունն են գործել: Երկուսի մեջ ևս տեսնվում է դադարած կյանքը,

երկուսն էլ հիշեցնում են անցյալը, որ մի ժամանակ ապրել են, գործել են և, ժամանակի հետ քավելով, մաշվել ու մեռել են, թողնելով միայն կենդանի հիշատակներ: Մարդ, նայելով իր նախահարց գերեզմանների վրա, մի առանձին հպարտություն է զգում, երբ մտաբերում է, որ նրանք իրանց ժամանակի ամենալավ մարդիկն են եղել: Գերեզմանի մեջ անգամ նրանց փոշիները պահպանում են վաղեմի վեհությունը: Ավերակների փոշիների մեջ ևս ապրում է անցյալ մեծությունը, որ միևնույն հպարտությունը և միևնույն քաջալերությունն է ազդում ապագա սերունդի մեջ: Ավերակների փոշիներից է կազմված այն շաղախը, որ միացնում է ներկա սերունդի սրտերը նախահարց հետ:

Թովրակ-Կալեի լեռան մեջ նույնպես գտնվում են շատ այրեր, քարանձավներ, ստորերկրյա անցքեր, որպիսիները տեսանք Շամիրամի բերդի մեջ: Դրանցից և ոչ մեկը բնական չէ, բոլորն էլ փորված են ամենաամուր ժայռերի մեջ, և նրանց այժմյան գեղեցկությունը բավական ապացույց է, թե որքան զարգացած է եղել այդ աշխարհում արհեստը: Այրերից միայն մեկի մեջ մտանք մենք, որ կոչվում է Ջըմփ-զըմփ-մարադա, այսինքն զըմփզըմփալով ձայն հանող այր: Ամենաթեթև ձայնը այդ քարանձավի մեջ զըմփզըմփալով արձագանք է տալիս: Ժայռի մեջ բացվում է մի մեծ մուտք, որը հարյուրավոր քարյա սանդուղքներով իջնում է դեպի լեռան խորքը: Քարի մեջ փորված երկու լուսամուտներ վերևից խիստ աղոտ լույս են ձգում այդ ստորերկրյա վիրապի մեջ: Քարյա սանդուղքի վերջին աստիճանի մի

կողմում բացվում է մի ընդարձակ, քառակուսի այր, դա է, որ կոչվում է Ջըմփ-գըմփ-մադարա: Այդ այրի միջից մի առանձին անցք տանում է դեպի երկրի խորքերը. բայց ո՞ր է գնում, ո՞րտեղ է վերջանում, աստված գիտե: Մեր առաջնորդը դարձյալ խոսում էր ստորերկրյա ապարանքների մասին. ժողովրդի ավանդությունը նույնն էր խոսում: Այդ բոլորը տեսնելով, ես պատրաստ էի հավատալ, որ այստեղ եղել է մի ստորերկրյա աշխարհ, և այդ անցքերը տանում են դեպի այն աշխարհը: Ասլանը այդ մասին ինձ ոչինչ չասաց. նա բոլորովին ուրիշ նպատակներով էր քննում այդ անցքերը: Նա ցանկանում էր ստուգել, թե ո՞րքան ուղիղ է այն կարծիքը, թե այդ ստորերկրյա անցքերը հաղորդակցություն ունեն քաղաքի մեջ գտնվող Շամիրամի բերդի հետ: Այդ էր պատճառը, որ մեզանից ոչ մեկը չհամարձակվեցավ Ջըմփ-գըմփ-մադարայից անցնել և առաջ գնալ, իսկ նա, վառելով իր հետ վերառած մոմապատր, շատ առաջ գնաց և վերադարձավ համարյա մեկ ժամից հետո:

– Նա կկորչի, – ասում էր ինձ մեր առաջնորդը նրա բացակայության ժամանակ:

– Ինչո՞ւ, – հարցրի ես:

– Այնտեղ ջիններ (դևեր) են բնակվում. այնտեղ գնացող ադամորդին այլևս չէ վերադառնում:

Դուրս գալով այրից, մենք սկսեցինք դիմել դեպի լեռան գագաթը: Այնտեղ մեր առաջնորդը կամենում էր ցույց տալ մեզ Չարխի-Ֆալակի մուտքը: Դա նույնպիսի մի

անցք էր, որպիսիները տեսել էինք մենք, և ուղիղ լեռան գագաթից իջնում էր դեպի նրա խորքերը: Վանեցի հայերի ավանդությունը այդ անցքի մասին շատ հրաշալիքներ է պատմում, որոնցից մեկը պատմեց մեզ մեր առաջնորդը: Ահա նրա խոսքերը. անցքը իջնում է մինչև Գայլ գետի ավերը, որը հոսում է լեռան ստորերկրայքում: Գետի սքանչելի եզերքը զարդարած են արմավենի ծառերով: Այնտեղ Բախտը արագ ձեռքով պտտեցնում է աշխարհի անիվը՝ Չարխի-Ֆալակը: Անիվի յուրաքանչյուր թևքի վրա Բախտը փորագրել է մի-մի գրություն: Այդ գրությունների յուրաքանչյուրը բովանդակում է իր մեջ մի գաղտնիք: Օրինակ, մեկը ցույց է տալիս, թե ինչպես պետք է գտնել թաքուցած գանձերը. մյուսը սովորեցնում է, թե ինչպես պետք է պատրաստել էլեքսիրը, որի միավորությամբ ամեն մետաղ ոսկի է դառնում. երրորդը ցույց է տալիս, թե որտեղ են գտնվում գոհարների լեռները, չորրորդը ուսուցանում է, թե ո՛րպես բժշկության մեջ պետք է գտնել անմահության կաթիլը, հինգերորդը տալիս է իշխանություն, թագավորություն, փառք, մի խոսքով, անիվի յուրաքանչյուր թևքի վրա արձանագրված է մի-մի թիլիսման մարդկային բախտավորության համար, որոնց դեռ մարդու հանճարը չէ հասել: Անիվը առանց կանգ առնելու անդադար պտտվում է: Նա կանգ է առնում տարվա մեջ մի անգամ միայն, այն ևս մեկ րոպեով: Այդ լինում է Համբարձման գիշերը, երբ երկինք ու գետինք գրկախառնվում են և համբուրվում են միմյանց հետ: Մարդիկ սպասում են հենց այդ րոպեին: Երբ

հաշոդվում է նրանց հասնել մինչև Չարխի-Ֆալակը, նրանք պետք է ձեռքում պատրաստ ունենան մոմից շինած թերթեր, որ անիվը կանգնելու բռնելու հսկային կպցնեն նրա թևքի վրա: Խորհրդավոր թիլիսամաններից մեկը դրոշմվում է մոմի վրա, և մարդը ստանում է այն շնորհներից մեկը, որ Բախտը վիճակում է նրան: Բայց այդ շնորհներին խիստ հազիվ անգամ հասնում են մարդիկ, որովհետև նույն բռնելու, երբ անիվը կանգ է առնում, նրանց տիրում է խորին թմրություն, նրանք քնում են, և անողոք անիվը դարձյալ շարունակում է իր արագ պտույտը...

Մեզ մնում էր մի հնություն ևս տեսնել և մեր այնօրվա արշավանքը դրանով պետք էր վերջացած համարել, այդ էր՝ Մրհերի դուռը: Միևնույն ժայռի երկարաձիգ շարունակության վրա, ուր մենք տեսանք Չարխի-Ֆալակը, ժայռի արևմտյան կողմում, քարի ճակատը քառակուսի ձևով տաշված է: Քառակուսին իր ահագին շրջանակի ձևովը՝ դռան ճիշտ նմանություն ունի: Այդ դռան մակերևույթը, որ բավական խորն է ընկած, ամբողջապես ծածկված է բևեռագիրներով: Ժողովուրդը դրան կոչում է Մրհերի դուռ: Այստեղ է Վանա ամենաբնդարձակ արձանագրությունը: Այդ քարեղեն դռան ետևում, ժողովրդի ավանդությանը, իր ձիու հետ բանտարկված է Մրհեր անունով մի անձնավորության: Այնտեղ ժայռի սրտումը, մի քարայրի մեջ, արգելված է այդ սարսափելի հսկան: Մի օր նա կխորտակե իր շղթաները և, իր ձիու վրա նստած, դուրս կսլանա քարայրից, վրեժխնդիր կլինի իր թշամիներին, և

կմաքրե հայոց աշխարհը չարությունից...

Այսպիսի մի առասպել միայն հայ մարդու երևակայության ծնունդը կարող էր լինել: Նրա դարևոր աննախանձելի վիճակը ստեղծել է նրա համար մի այսպիսի հույս և ակնկալություն: Միհրը կամ Ժողովրդի քարքառով Մըհերը, հայոց արեգակն է: Այդ ամենահին աստվածը քանտարկված է, և հայոց աշխարհում տիրում է խավարն ու չարությունը: Մի օր նա դուրս կգա իր արգելանից և կրկին լույս ու արդարություն կսփռե հայոց աշխարհում: Ժողովուրդը լեզենդական լեզվով ասում է այդ, ասում է և հավատում է իր ասածին, և՛ սպասում է...

– Արդեն հայտնվել է Մըհերը... Բայց ժողովուրդը այդ չէ նկատում... – ասաց ինձ Ասլանը, երբ ճանապարհին այդ ավանդության մասին սկսեցի խոսել նրա հետ:

Զ

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

Վերադառնալով Այգեստան, մենք վարպետ Փանոսին տանը չգտանք. նա մի օրով գնացել էր մերձակա գյուղորայքը: Ասլանը այդ մասին ոչինչ հարցուփորձ չարեց, երևում էր, որ նրան հայտնի էր, թե նա ուր կամ ինչ նպատակով էր գնացել: Գիշերը ես քնեցի սովորականից ավելի վաղ, որովհետև սաստիկ հոգնած էի: Բայց Ասլանը չքնեց, այլ երկար նստած, մի հաստ թղթի վրա ինչ-որ նկարում էր նա: Առավոտյան ինձ ցույց տվեց մեր տեսած բոլոր տեղերի պլանները: Ես ապշած մնացի: Չարմանալի հիշողություն ուներ այդ մարդը:

Այն առավոտ Ասլանը բավական լավ տրամադրության մեջ էր գտնվում. այդ պատահում էր նրա հետ այն ժամանակ միայն, երբ մի որևէ նպատակի հասնում էր: Նա սկսեց մինչև անգամ ինձ հետ հանաքներ անել: Սպիտակ կատուն, որ սովորաբար առավոտյան բոլոր տանեցիներից առաջ էր մտնում մեր սենյակը և ողջունում էր մեզ, այն առավոտ, հակառակի պես, առաջ ինձ մոտեցավ, քսքսվեցավ, մոմոաց և իր ճապուկ պոչով իմ երեսը շփելուց հետո մոտեցավ Ասլանին:

– Հիմա նա էլ է քեզ մարդու տեղ դնում, Ֆարիատ, – ասաց նա ժպտալով :

– Ոչ միայն նա, – պատասխանեցի ես նույնպես ժպտելով,
– այլ վարպետ Փանոսի ախոռատան ծառան ևս, երբ ինձ
տեսնում է, ոտքի է կանգնում: Երեկ նա ինձ ասաց «աղա»:

Ասլանը նոր էր լվացվել և սանդղվում էր, նա սանդղը
ձեռին կանգնեց իմ առաջ և ասաց.

– Գիտե՞ս այսօր ուր պիտի գնանք:

– Երևի դարձյալ պիտի գնանք ծակերի մեջը մտնելու...

– Ոչ, պետք է գնանք նորին սրբազնության՝ առաջնորդի
մոտ:

– Նրա մասին շատ վատ են խոսում:

– Այդ ես գիտեմ, և հենց այդ պատճառով պետք է տեսնել
նրան:

– Ասում են նա կատարյալ չարագործ է:

– Երբեմն չարագործները շատ զորեղ գործիք են դառնում
լավ մարդկանց ձեռքում: Պողոսը նույնպես մի չարագործ
էր, բայց վերջը քրիստոնեությունը տարածողների մեջ
ամենանշանավորը եղավ:

– Իսկ Վասա՞կը:

– Վասակը իր ժամանակին նույնպես ամենանշանավոր
մարդն էր: Եթե բոլոր հայ նախարարների գլուխները թափ
տալու լինեիր, նրա կեսի չափ խելք չէր դուրս գա:

– Բայց նա չարագործ էր, նա մեծ վնասներ տվեց իր
հայրենիքին:

– Այդպես երևում է, որովհետև նրա պատմությունը
գրողները նրա հակառակ կուսակցությանն էին
պատկանում: Իսկ եթե նրա խորհուրդներին հետևելու

լինեին, նա մեծ օգուտներ կարող էր հասցնել իր հայրենիքին:

Ես գարնացա Ասլանի դատողության վրա: Թեև հայոց պատմությունը չէի կարդացել, բայց Վասակի մասին շատ վատ բաներ էի լսել:

– Ի՞նչ օգուտ պիտի հասցնեն նա, – պատասխանեցի ես փոքր-ինչ բարկացած կերպով: – Սատանան երբեք հրեշտակ չի դառնա:

– Ինչու չի դառնա, – ասաց նա, ծիծաղելով իմ խոտվության վրա: – Սատանան հենց առաջուց հրեշտակ էր, բայց հանգամանքները նրան սատանա շինեցին: Վասակին պետք է հասկանալ, իսկ նրան հասկանալու համար պետք է լավ ուսումնասիրել հայոց պատմությունը: Դու մի վիճիր ինձ հետ, սիրելի Ֆարհատ, քեզ պետք է կարդալ, շատ կարդալ...

Նա մոտեցավ ինձ և ձեռքը դրեց իմ ուսի վրա:

Այդ միջոցին ներս մտավ վարպետ Փանոսի գործարանի աշակերտներից մեկը, հայտնեց, թե մի քանի մարդիկ ցանկանում էին տեսնվել Ասլանի հետ:

– Նայեցեք՝ ի՞նչ մարդիկ են, – խնդրեց ինձ Ասլանը, – միայն մի փոքր սպասել տվեցեք, մինչև ես բոլորովին հագնվիմ:

– Նրանք կսպասե՛ն... – ասաց գործարանի աշակերտը խորամանկ ժպիտով, – մինչև երեկո էլ կսպասեն... դեռ արևը չծագած եկել, նստել են բակի դռան մոտ և սպասում են...

Պետք է ասած, երբ քաղաքի հայ վաճառականները

լսեցին, որ Ասլանը հնություններով հետաքրքրվում է, այլևս մեզ հանգստություն չէին տալիս: Ում տանը մի կոտրած խեցի կամ երկաթի կտոր կար, բերում էր, ցույց էր տալիս, և աշխատում էր մի քանի ոսկիներ կորզել: Դուրս գալով փողոցը, տեսա, որ հայ վաճառականներ էին, երեք հոգի, և կարգով նստած էին բակի դռան մոտ շինված հողեթումբի վրա, «տերողորմյա» էին քաշում ու խոսում էին մինյանց հետ երկրի գործերի վրա: Տեսնելով ինձ, բոլորը ոտքի կանգնեցին, որպես մի նշանավոր մարդու առջև և սկսեցին բարովել ինձ հետ, իմ առողջությունը հարցնել, կարծես թե վաղեմի բարեկամներ լինեին: Մեկը նրանցից ինձ կոչեց մինչև անգամ «աղա»: Վարպետ Փանոսի ախոռատան ծառայից հետո այդ երկրորդ անձն էր, որ այդպիսի տիտղոսով էր ինձ դիմում:

– Ի՞նչ եք կամենում, – հարցրի ես:

Նրանք փոխանակ պատասխանելու, սկսեցին դուրս հանել իրանց ծոցերից, գրպաններից զանազան իրեղեններ, որ փաթաթել էին շորի կտորների մեջ:

– Ինձ ո՞ր եք ցույց տալիս, ես խո գնողը չեմ:

– Դու էլ որ տեսնես, մե՞ղք կլինի, աղա, – ասաց նրանցից մեկը, որի ձեռքերի վրա երևում էին Երուսաղեմի ուխտավորի կապույտ նշաններ: – Քո հոգուն մատաղ, աղա, մենք լսել ենք, որ քո մեկ խոսքը պարոն բժշկի մոտ երկու չի լինի...

Կամենում էր ասել, որ ես այն աստիճան մտերիմ եմ պարոն բժշկապետին, որ նա իմ մի անգամ ասածը կամ

խնդրածը երբեք կրկնել չի տա: Բայց ինչո՞վ ես կարող էի օգտավետ լինել մահտեսուն, այդ էր գլխավոր խնդիրը: Նա հասկացրեց ինձ, ասելով.

– Լսել ենք, պարոն բժշկապետը անթիքա բաներ է հավաքում. մենք բերել ենք պարոն բժշկապետի համար ա՛յնպիսի անթիքաներ, որ ողջ աշխարհում չի գտնվի, երբ որ կգնե, մենք քո լավությունն էլ չենք մոռանա... քեզ համար էլ մի բան դուրս կգա...

– Իհարկե, դուրս կգա, – կրկնեցին մյուս երկուսը համարյա թե միաձայն:

– Ի՞նչ պետք է դուրս գա, – հարցրի ես փոքր-ինչ վրդովված կերպով:

– Չես իմանում... – ասաց մահտեսին, ձեռքով կամաց իմ մեջքին բախելով, որ նրա փաղաքշանքի նշանն էր: – Ի՞նչ պետք է դուրս գա, օրհնած, ահա դրանից...

Նա գլուխը խորհրդավոր կերպով շարժեց, մի խորամանկ ժպիտ երևաց բոլորովին սափրած երեսի վրա, ձախ աչքի կոպերը տրմփտրմփացրեց, ինձ աչքով արեց և, աջ ձեռքը մեկնելով, մի քանի անգամ ցուցամատի և բթամատի պտղուցները քսքսեց միմյանց հետ:

Անպիտանը աշխատում էր կաշառել ինձ, փող էր խոստանում: Նա ինձ ծառայի տեղ էր ընդունում և, սովորած լինելով ծառաների ձեռքով շատ բաներ շինել, կարծում էր, թե ես էլ կարող եմ նրան օգտավետ լինել: Եթե ես փոքր-ինչ հաճություն ցույց տայի, իհարկե, նրանք կտային ինձ մի անբողջ ծրագիր, թե ինչ պիտի անեի, կամ ի՛նչ պիտի

խոսեի պարոն բժշկապետի մոտ: Երբ անփորձ եվրոպացին հայտնվում է արևելքում և իր մոտ ունենում է տեղացիներից մի թարգման կամ ծառա, վաճառականները շատ լավ գիտեն, թե ինչպես պետք էր այդ ծառայի միջնորդությամբ կողոպտել եվրոպացուն:

Նրանց անպիտանությունը ինձ այն աստիճան գայրացրեց, որ կամենում էի բոլորովին էլ հեռացնել, պատասխանելով, որ պարոն բժշկապետը «անթիքաներ» չէ գնում, բայց զգուշացա, չիցե թե իմ վարմունքը Ասլանին անհաճո լիներ: Երեքին էլ ներս տարա:

Մտնելով Ասլանի սենյակը, երեքն էլ լռությամբ գլուխ տվեցին և ոտքի վրա կարգով շարվեցան դռան մոտ: Ասլանը այդ միջոցին, բոլորովին հագնված, նստել էր և դահվե էր խմում: Նա իր սովորական քաղցրությամբ նայեց այցելուների վրա, ասելով.

– Նստեցեք, խնդրեմ, – և տեղ ցույց տվեց իրան շատ մոտ:

Նրանք անշարժ մնացին և սկսեցին անվճռական կերպով նայել միմյանց երեսին:

– Նստեցեք, խնդրեմ, – կրկնեց Ասլանը: – Ինչո՞ւ եք կանգնած:

– Ձեր սպասում, հարգելի բժշկապետ, ի՞նչպես կհամարձակվենք մենք նստել, – պատասխանեց մահտեսին ողորմելի ձայնով և ամբողջ հասակով ավելի պինդ սեղմվեցավ պատի հետ: Մյուսներն էլ հետևեցին նրա օրինակին:

– Ես խո փաշա չեմ, որ ինձ մոտ չհամարձակվեք նստել,

– ասաց Ասլանը ծիծաղելով:

– Այդ ինչո՞ւ ես ասում, հարգելի բժշկապետ, – այժմ պատասխանեց մահտեսու մոտ կանգնած կարճահասակ ծերունին: – Դու մեզ համար փաշայից էլ մեծ ես, խոնթքարից էլ մեծ ես, դու մեր աչքի լույսն ես. աստված քեզ հազար տարի կյանք տա: Փաշան մեր հավատից չէ, իսկ դու թեև ֆրանկ ես, բայց մեր հավատիցն ես. մենք ամենքս միևնույն խաչն ենք պաշտում, միևնույն սրբերին ենք երկրպագում:

Եթե մի ուրիշը Ասլանի տեղ լիներ, կամ նրանց համեստությանը և կամ միամտությանը կվերաբերեր այդ բոլոր շողոքորթությունները: Բայց Ասլանը իսկույն հասկացավ, թե ինչ տեսակ մարդկանց հետ գործ ունի, և ոչինչ չցույց տալով, դարձյալ խնդրեց, որ նստեն:

– Վերջապես խնայեցեք իմ երիտասարդությանը, – ասաց նա, – արժան չէ, որ դուք ձեր ճերմակ ալիքներով կանգնած մնաք իմ առջև. ես հարգում եմ ծերությունը:

– Օրինյա՛լ լինես, – բացականչեցին երեքն էլ միաձայն և նստեցին ոչ թե Ասլանի ցույց տված տեղում, այլ հեռու, դռան մոտ:

Հարցնելով, թե ինչ նպատակով են եկել, Ասլանը խնդրեց, որ ցույց տան իրանց բերած իրեղենները: Մեկը քաղաքավարության համար երեսը շուռ տվեց դեպի պատը և երկու անգամ հազաց: Եթե այդ հազը նրանց մեջ մի պայմանական նշանակություն չլիներ, պետք էր, իրավ, վերին աստիճանի քաղաքավարություն համարել, որովհետև հազալու միջոցին նրա դեմքը խիստ ծիծաղելի

և, մինևույն ժամանակ, զգվելի արտահայտություն ընդունեց: Իսկ մահտեսին պատասխանեց առաջին հազարուն երկու անգամ փոթկալով: Նա էլ քաղաքավարության համար իր անթարիի (հագուստի) դրոշակը բարձրացրեց և բերանը սրբեց: Երրորդը, երեսը խաչակնքելով, աստծուն փառք տվեց, ասելով, որ «խեր է»:

– Մեր աշխարհում այսպիսի սովորություն կա, հարգելի բժշկապետ, – դարձավ նա դեպի Ասլանը, – երբ մեկը երկու անգամ փոշտում է, դա լավ նշան է: Հույս ունենք, որ ձեր օջախից խեր կտանենք:

Ի՞նչ օջախ, մտածում էի ես, կարծես վարպետ Փանոսի տունը մեր տունը լիներ:

– Ես էլ հույս ունեմ.. – պատասխանեց Ասլանը ծիծաղելով:

Նրա ծիծաղը բավական քաջալերեց նրանց, և հերթով մոտեցան, չոքեցին Ասլանի առջև, սկսեցին ցույց տալ իրանց «անթիքաները»: Նրանց մեջ կային զանազան իրեղեններ. հին դրամներ, կանանց տեսակ-տեսակ զարդեր, որպիսի են՝ ապարանջաններ, ականջի օղեր պղնձից շինված, հուլունքներ թափանցիկ, գունավոր քարերից շինված, գենքերի կտորներ, որպիսի են նիզակի և սլաքների ծայրեր, ահագին վահանի մի մասը, բոլորը պղնձից, և մի պղնձե ցուլի անբողջ գլուխ, այլև կավից շինած փոքրիկ և մեծ անոթներ: Այդ բոլորը նրանք տեղավորել էին իրանց ծոցերում, գրպաններում և մինչև անգամ ֆեսերի վրա փաթաթած յազմանների մեջ: Բայց ամենահետաքրքրականը

նրանց ցույց տալու ձևի մեջն էր: Սկզբից ցույց էին տալիս մի շատ չնչին բան և սկսում էին գովաբանել, երբ այդ չէր անցկենում, դուրս էին հանում նրանից լավը, երբ այդ էլ հավանություն չէր գտնում, դուրս էին բերում ավելի լավը, հավատացնելով, որ այլևս ոչինչ չունեն, երբ այդ էլ հավանություն չէր գտնում, այս անգամ ամենայն դժվարությամբ դուրս էին բերում, հագուստի մի տեղում թաքցրած մի այլ բան, և սկսում էին երդվել, որ ուրիշ ոչինչ չունեն: Իհարկե, նրանից հետո դուրս էին բերում շատ ուրիշ բաներ:

Ես կանգնած նայում էի և զարմանում էի Ասլանի համբերության վրա: Եթե ես նրա տեղը լինեի, երեքին էլ դուրս կվռնդեի, բայց նա ամենևին ցույց չէր տալիս, որ այդ խաբեբայությունները իր համար շատ զգվելի են: Վերջապես նա ընտրեց մի քանի իրեղեններ և խնդրեց, որ գնահատեն:

– Մենք քեզանից մի՞թե փող պիտի առնենք, հարգելի բժշկապետ, – պատասխանեցին նրանք զարմացած կերպով: – Եթե փողի վրա խոսելու լինենք, դրանք գին չունեն:

– Ապա ի՞նչպես պետք է տաք, – հարցրեց Ասլանը ոչ սակավ զարմանալով:

– Այնպես, համեցեք, վեր առեք, հարգելի բժշկապետ: Մեզանից ի՞նչ կպակսի, եթե ձեզ այդ բոլորը փեշքեշ անենք, և դուք մեր երկրից մի լավ հիշատակ տանեք ձեզ հետ: – Շնորհակալ եմ, ես էլ գիտեմ, որ ձեզ ոչինչ չի պակասի, երևում է, որ դուք շատ հարուստ եք, բայց ես փեշքեշներ

ընդունելու սովորություն չունենա:

Ասիական վաճառականների սովորությունն է այդ, երբ մի բան գնելու լինես, նախ կասես. «Տար, փող մի տուր, թող քեզ ընծա լինի»: Իսկ երբ փող առաջարկես, սարսափելի գներ կպահանջեն: Նույնպես վարվեցան և մեր հայ վաճառականները:

– Չե՞ք հավատում, հարգելի բժշկապետ, – ասում էր մահտեսի Թորոսը, – եթե չեք հավատում, հարցրեք խնամի Մկոյից, նա իր աչքով տեսավ, որ մի ընկլիս այդ ցուլի գլխին հիսուն կարմիր ոսկի տվեց, բայց ես չտվեցի: Այդպես չէ՞, խնամի Մկո:

– Հոգիս վկա, ճշմարիտ է ասում, – պատասխանեց խնամի Մկոն, ձեռքը տանելով դեպի կուրծքը և դնելով իր հոգու վրա:

Բայց որքան պետք էր հավատալ խնամի Մկոյի հոգուն, որը այդպիսի երդումների մեջ այնքան շատ էր գործածվել, որ բոլորովին մաշվել էր: Միայն ծիծաղելին այն էր, երբ Ասլանը վեր առեց մի քանի իրեղեններ, որոնք խնամի Մկոյին էին պատկանում, դա էլ իր կողմից վկա կանչեց մահտեսի Թորոսին, որ նա իր աչքով տեսել էր և իր ականջով լսել էր, որ մի ֆրանկ ահագին գումարներ էր առաջարկել, բայց նա չէր ընդունել:

– Թող Երուսաղեմի սուրբ տաճարի մեջ իմ տեսած լույսը աչքերս կուրացնե, թող ես Քրիստոսի մեխ խփողներից մեկը լինեմ, եթե սուտ լինեմ ասում, – պատասխանեց մահտեսի Թորոսը, – ֆրանկը ահագին գումարներ առաջարկեց, բայց նա չընդունեց:

– Ես մի հասարակ բժիշկ եմ, ես մեծ գումարներ չունեմ,
– ասաց Ասլանը, իր ընտրած իրեղենները նրանց հետ
տալով:

– Ինչո՞ւ եք նեղանում, հարգելի բժշկապետ, – ձայն
տվեցին երեք կողմից, – խնդրում ենք, եթե կամենում եք, վեր
առեք, ձեզանից ո՞վ է փող ուզում:

Ասլանը այս անգամ այլևս չկարողացավ գսպել իր
անհամբերությունը և ասաց.

– Չգիտեմ ի՛նչ անել ձեզ հետ, երբ կամենում եմ մի բան
վեր առնել, ահագին փողեր եք պահանջում, իսկ երբ ցած եմ
դնում, առաջարկում եք ձրի ընդունել:

Այժմ սկսեցին նրանք այլ լեզու բանեցնել, սկսեցին
խեղճ ձևանալ, որ պարոն բժշկապետի կարեկցությունը
դարձնեն իրանց վրա, ասելով. աղքատ ենք, ընտանիքի
տեր ենք, «անօրենի» ձեռքում գերի ենք, մեր հույսը դրել
ենք այդ իրեղենների վրա, այդ պատճառով ստիպված ենք
այդպես էժան, շա՛տ էժան վաճառել: Նրանք մինչև անգամ
ակնարկեցին, եթե գնող լինեք, ավելի մեծ ուրախությամբ
պատրաստ կլինեին իրանց գավակները վաճառել և չզրկվել
այնպիսի հազվագյուտ իրեղեններից, որոնց համար, եթե
լավ «մուշտարի» պատահի, կարող են ահագին գումարներ
ստանալ, միայն կարիքը և չքավորությունը ստիպում է
նրանց վաճառել:

Ասլանը, այդ բռշաներից ազատվելու համար, ընտրեց
մի քանի իրեղեններ և ձգեց նրանց մի քանի ոսկիներ,
ասելով թե մյուսները իրան հարկավոր չեն: Նրանք վեր

կացան և դարձյալ կարգով շարվեցան դռան մոտ և, երկար շնորհակալություններ և օրհնություններ թափելուց հետո փորձում էին հեռանալ, բայց մտածեցին և դարձյալ մեխաված մնացին իրանց տեղում, ընդունելով մի այնպիսի կիսածիծաղ դեմք, որ ավելի լացի նախերգանքին էր նմանում:

– Այլևս ի՞նչ ունեք ասելու, – հարցրեց Ասլանը:

– Ձեր ողջությունը... ի՞նչ պիտի ունենանք ասելու,

– պատասխանեցին և դարձյալ կանգնած մնացին իրանց տեղում:

Ես մի կերպով հասկացրի, թե չէ կարելի այդքան ձանձրացնել պարոն բժշկապետին: Մահտեսի Թորոսը փոխանակ հեռանալու, ձեռքը գողտուկ կերպով մեկնեց դեպի ինձ և դարձյալ ցուցամատի ու բթամատի պտղուցները սկսեց քսքսել միմյանց հետ: Վերջապես նրանցից մեկը հայտնեց, թե տանը ուրիշ շատ և ավելի լավ բաներ ունեն, կցանկանա՞ր պարոն բժշկապետը, որ բերեին, ցույց տային:

– Դուք հավատացնում էիք, որ ուրիշ բաներ չունեք, – նկատեց Ասլանը ծիծաղելով:

– Է՛հ հարգելի բժշկապետ, – պատասխանեց մահտեսի Թորոսը գլուխը շարժելով և տակից աղվեսի նման նայելով Ասլանի երեսին, – գիտե՞ք ինչ է ասում թուրքի առածը:

– Չգիտեմ:

– «Գայլի բույնից ոսկորը պակաս չի լինի»...

– Այդ ես հասկանում եմ...

– Կհրամայե՞ք, պարոն բժշկապետ, որ բերենք:

– Բերեցեք:

Նրանք խորին կերպով գլուխ տվեցին և միմյանց բոթբոթելով դուրս եկան սենյակից: Ես գնացի նրանց ճանապարհ դնելու: Դրսում մահտեսի Թորոսը դրեց իմ ափի մեջ մի հատ հինգ դուրուշանոց: Ես ահագին պղնձե դրամը խփեցի ուղիղ նրա ճակատին:

– Օրհնա՛ծ, այդպիսի հանաքներ խո չեն անում,
– Ժպտելով ասաց մահտեսի Թորոսը և, կռանալով, վեր առեց հինգ դուրուշանոցը, դրեց իր գրպանում, ավելացնելով,
– շատ չա՛րն ես եղել...

Այդ մարդիկը ամեն մի վիրավորանք կատակի տեղ են ընդունում, որովհետև վիրավորանքին վիրավորանքով պատասխանելու ոչ քաջություն և ոչ անձնասիրություն ունեն: Բակում հեռվից տեսավ նրանց վարպետ Փանոսի մայրը և ձայն տվեց.

– Համեցե՛ք, մահտեսի Թորոս, համեցե՛ք, խոջա Մկո, համեցեք խոջա Հակո, ո՞ր եք այդպես գնում, առանց մի բան ուտելու, առանց մի բան խմելու:

Մահտեսի Թորոսը, խոջա Մկոն, խոջա Հակոն նախ շնորհակալությամբ մերժեցին պառավի հրավերքը, հայտնելով, որ շտապում են, բազարի ժամանակ է, շուկայում շատ գործեր ունեն, հետո, պառավի սիրտը չկոտրելու համար, ընդունեցին նրա հրավերքը և մտան նրա հետ գինիների մատանը:

Ես զարմացա. ովքե՛ր էին այդ մարդիկը, որ տանտիկինը այնպես հարգանքով էր վերաբերվում նրանց: Երբ հարցրի սպասավորից, որ ձեռքում նախաճաշիկ էր տանում

մատանը, նա պատասխանեց.

– Չե՞ք ճանաչում, մեր քաղաքի ամենահարուստ վաճառականներիցն են: Խոզն այնքան ճարպ չունի, որքան դրանք ոսկիներ ունեն:

Վերադառնալով սենյակը, Ասլանին սաստիկ վրդովված դրության մեջ գտա: «Ո՛րքան ցածություն... ո՛րքան ստորություն»... ասում էր նա և գայրացած կերպով անցուդարձ էր անում սենյակի մեջ:

– Գիտե՞ս, այդ մարդիկը Վանի ամենահարուստ վաճառականներից էին, – ասացի նրան:

– Ես տարակույս չունեմ, որ ճշմարիտ է: Ասացեք խնդրեմ, – դարձավ նա դեպի ինձ, – ի՞նչ գաղափար կկազմեի ես հայերի մասին, եթե իսկապես եվրոպացի լինեի: Ահա այդ գարշելի արարածներն են, որ խայտառակում են ամբողջ ազգը, ահա դրանց հանդիպելով եվրոպացին հայոց ամբողջ ժողովրդի վրա վատ կարծիք է կազմում:

Նրա աչքը ընկավ իրեղենների վրա, որ գնել էր վաճառականներից, վեր առեց մի կողմը նետեց, ասելով.

– Տարեք այդ դրամները մի տեղում կորցրեք:

– Ինչո՞ւ:

– Բոլորը կեղծ է:

– Եվ դու չճանաչեցի՞ր սկզբում:

– Ճանաչեցի, բայց դարձյալ գնեցի: Ես դիտմամբ ընտրեցի կեղծերը:

– Դու թույլ տվեցիր, որ խաբե՞ն քեզ:

– Այո, ես թույլ տվեցի, որ խաբեն ինձ:

– Ինչո՞ւ, այդ ի՛նչ խելք է:

– Որ նրանք կարծեն, թե ես հետաքրքրվում եմ միայն հնություններով, որ նրանք կարծեն, թե ես միամիտ եվրոպացի եմ, թեև վատ հնագետ եմ:

– Ի՞նչ երկյուղ ունեիր նրանցից:

– Եթե հասկանային, որ ես հայ եմ, իսկույն կգնային և, որտեղ հարկն է, կմատնեին ինձ:

– Նրանք խոստացան նոր իրեղեններ ևս բերել, և դու կրկին պիտի ընդունե՞ս նրանց:

– Կընդունեմ և դարձյալ կգնեմ:

Ես զարմանում էի, նա ո՞րտեղից այդքան փող ուներ:

Նա իր ոսկիները այնպիսի առատաձեռնությամբ էր շարտում, որպես սոխի կեղևներ:

Է

ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ

Մենք պատրաստվեցանք գնալ հայոց առաջնորդի մոտ:

– Սրբազանի մոտ դատարկաձեռն չի կարելի գնալ,
– ասաց Ասլանը իր արկղներից մեկը բաց անելով, – նրան
պետք է մի որևիցե ընծա տանել:

Նա դուրս բերեց քթախոտի մի գեղեցիկ տուփ, ասելով.

– Արևելքում պաշտոնական անձինք ընծաներ շատ են
սիրում...

– Բայց դու փաշային առանց ընծայի ներկայացար:

– Դրա փոխարեն ես բժշկում եմ նրա որդուն:

Մենք նստեցինք վարպետ Փանոսի ձիերի վրա և
սկսեցինք դիմել դեպի քաղաքը: Այսօր մեզ հետ դավազներ
չկային, ես և Ասլանը միայնակ էինք: Ճանապարհին նա
կրկին զգուշացրեց ինձ, որ չմոռանամ իմ դերը...

Հայոց առաջնորդարանը կից էր Սուրբ Նշան եկեղեցուն:

Հոգևոր առաջնորդի բնակարանը, թեև փաշայի
ապարանքի շքեղությունը չուներ, բայց իր բնավորության
կողմից շատ նման էր նրան: Ջանազանությունը նրանումն
էր միայն, որ այստեղ չկային ներքինիներ, սևամորթ
ստրուկներ, չկար և հարեմ: Բայց այստեղ ևս կար բանտ,
այստեղ ևս մարդիկ տուգանքի էին ենթարկվում, այստեղ
ևս կաշառակերությունը խեղդում էր, սպանում էր ամեն

արդարություն:

Երևում էր, որ նորին սրբագնությունը գիտեր պահպանել իր դիրքի բարձր նշանակությունը: Մի խումբ ծառաներ դուրս թափվեցան, մեր ձիաները բռնեցին, մեզ տարան առանձին ընդունարանում, բայց տասն թուղեից ավել սպասել տվին, մինչև պատիվ ունեցանք ներկայանալու:

Ասլանը մոտեցավ համբուրելու սրբագանի աջը, բայց նա թույլ չտվեց, միայն սիրալիր կերպով սեղմեց իր այցելվի ձեռքը, հետո շատ քաղցրությամբ տեղ ցույց տվեց իր աջ կողմում, բոլորովին իր մոտ:

Ասլանը նստեց, իսկ ես նրա աջը համբուրելուց և օրհնությունը առնելուց հետո, կանգնած մնացի ոտքի վրա:

Մենյակի հատակը ամբողջապես ծածկված էր գեղեցիկ գորգերով: Եվրոպական կարասիք, որպես ամեն տեղ այդ քաղաքում, նույնպես և այստեղ չկային, միայն սենյակի պատվավոր մասնում, այսինքն մուտքի հանդեպ, գորգերի վրա տարածված էր մի փափուկ մինդար, որ պատած էր սև թավիշով. նրա վրա նստած էր սրբագանը, նրա վրա նստացրեց նաև իր հյուրին: Հիսուն տարեկան հագիվ կլիներ սրբագանը, միջահասակ մարդ էր փառավոր սև մորուքով, որ դեռ նոր էր սկսել ճերմակել, և ծանր, լուրջ նայվածքով, որք խիստ հարմարվում էր նրա աստիճանին: Գլուխը սովորաբար փոքր-ինչ կորացրած էր բռնում և տակից նայելու համեստությունն ուներ: Հագել էր երկար, ընդարձակ փարաջա սև առլասից, որի մետաքսյա կարմիր աստառով պատած լայն թևերը երևան էին հանում նրա

գեղեցիկ թննոցները, որ պատրաստված էին վարդագույն թավիշից և կապված էին արծաթյա կոճակներով: Աջ ձեռքում բռնած ուներ երկար «տեր-ողորմյա» դեղին սաթից, խոշոր հատիկներով, որի մի մասը փաթաթել էր բագուկի վրա: Ճկույթի վրա փայլում էր եպիսկոպոսական ոսկի մատանին, ահագին վարդագույն քարով: Այդ պատկանելի անձնավորությունը միացնում էր իր մեջ կրոնավորի անձնավորությունը և իշխանավորի փառահեղությունը:

– Ի՞նչ լեզվով կարող եմ ձեզ հետ խոսել, պարոն բժշկապետ, – հարցրեց սրբազանը, – ես դժբախտաբար եվրոպական ոչ մի լեզու չգիտեմ:

– Ես արևելյան համարյա բոլոր լեզուներով խոսում եմ, բացի հայերենից, – պատասխանեց Ասլանը տաճկերեն լեզվով:

– Այդ շատ լավ է, որ եվրոպացիք, երբ գալիս են դեպի մեր կողմերը, գիտեն տեղային լեզուներ. դա միջոց կտար նրանց ավելի լավ ծանոթանալ երկրի հետ: Բայց դուք, պարոն բժշկապետ, որպես ինձ ասեցին, եկած եք մեր քաղաքը գլխավորապես բևեռագիրները քննելու նպատակով. առանց հայերեն գիտնալու, իմ կարծիքով, դժվար կլիներ ձեզ որևիցե գաղափար կազմել մեր բևեռագրերի մասին:

– Ձեր նկատողությունը բոլորովին ճիշտ է, սրբազան հայր, բայց ինձ անձանոթ է հայոց միայն կենդանի բարբարը, որով այժմ խոսում եմ, իսկ հին լեզուն ես բավականաչափ ուսումնասիրել եմ:

– Ներեցեք, խնդրեմ, իմ անտեղի հետաքրքրությունը,

ո՞րտեղ սովորեցիք այդ լեզուները:

– Ես բավական ժամանակ եղել եմ Հնդկաստանում, այնտեղ սովորեցի պարսկերենը և հայոց հին լեզուն. հետո ապրում էի Եգիպտոսում, այնտեղ սովորեցի արաբերեն և տաճկերեն:

– Դա մի մեծ հարստություն է – այդքան լեզուներ գիտենալ, – ասաց սրբազանը մի առանձին բավականությամբ: – Դուք, պարոն բժրշկապետ, սովորած լինելով արևելյան լեզուներ, իհարկե, ընտելացած կլինեք և արևելյան սովորություններին:

– Այդ դուք տեսնում եք, սրբազան հայր, – պատասխանեց Ասլանը ծիծաղելով, – տեսնում եք՝ ինչպես ծալապատիկ նստած եմ մինդարի վրա:

Սրբազանը նույնպես ծիծաղեց:

Մի մանկահասակ պատանի, լավ հագնված, բավական գրավիչ դեմքով, ներս մտավ, մի ձեռքում բռնած արծաթյա փոքրիկ սրճամանը, մյուս ձեռքում՝ արծաթյա փոքրիկ մատուցարան, որի վրա դրած էին երկու չինական ֆինջաններ, նույնպես արծաթյա տակերի մեջ: Այդ բոլոր հրապուրիչ անոթները, անուշահոտ ըմպելիքով, չափազանց մաքրությունից փայլում էին: Պատանին ծանրությամբ մոտեցավ, ածեց սև հեղուկը, նախ տվեց հյուրին և ապա սրբազանին: Սուրճից հետո մի այլ պատանի ներս բերեց արծաթյա նարգիլեն: Այդ բոլորը, եթե կարելի է այդպես ասել, բավական փաշայական էր, բավական նման էր փաշայի տան հյուրասիրության ձևերին:

– Հիմա ես բոլորովին համոզվեցա, պարոն բժշկապետ,
– ասաց սրբագանը, – որ դուք բավական ընտելացած եք մեր
սովորություններին:

– Ես մինչև անգամ սիրում եմ արևելյան
սովորությունները, – պատասխանեց Ասլանը, նկատելով,
որ սրբագանի հարցմունքները քննական ձև են ստանում:
– Երբ ես վերադառնում եմ իմ հայրենիքը, իմ ամենալավ
ընծաները իմ ընտանիքին լինում են արևելյան գորգեր,
շալեր, արևելյան կարասիք: Մի սենյակ իմ տան մեջ, ուր
ես պարապում եմ, զարդարված է բոլորովին արևելյան
ճաշակով: Արևելքը հրապուրիչ է, սրբագան հայր, նա
անփառասեր կրոնավորների վրա անգամ ունենում է իր
ազգեցությունը:

– Ինչպես ինձ վրա, պարոն բժշկապետ,
– պատասխանեց սրբագանը, հասկանալով իր խոսակցի
խուլ ակնարկությունը: – Ես, պարոն բժշկապետ, հետևում
եմ մեր նշանավոր պատրիարքներից մեկի օրինակին,
որը հազնում էր ամենաթանկագին զգեստներ, օծվում էր
անուշահոտ յուղերով, մորուքի և գլխի մագերի վրա սփռում
էր ոսկու փոշի և իրան շրջապատում էր ամեն տեսակ
շքեղություններով: Մի անգամ, սուլթանի հետ սեղան նստած
ժամանակ, թագավորը նկատողություն արեց նրան, թե
կրոնավորին վայել չէ այդ աստիճան պճնասիրությունը:
Նա, փոխանակ պատասխանելու, բաց արեց իր օձիքը
և ցույց տվեց. փառավոր մետաքսյա զգեստի ներքո, մերկ
մարմնի վրա, նա հազած ուներ այժի մագից գործված,

կոշտ, ծակոտող խարազն, որ մի ժամանակ հագցնում էին հանցավորներին, երբ կամենում էին ավելի տանջել նրանց, հետո սովորության եղավ հագնել ճգնավորներին, որոնք իրանց անձը ենթարկում էին ամեն տիպի փորձությունների:

Ասլանը շատ լավ գիտեր, որ նորին սրբազնությունը իր սև ատլասի փարաշայի տակից այս տեսակ խարազն հագած չունի, բայց դարձյալ համաձայնվեցավ նրա հետ, ասելով.

– Արևելքում արտաքին փայլը մեծ նշանակություն ունի:

– Մինչև անգամ հարկավոր է, – ավելացրեց սրբազանը, – այստեղ մարդկանց խելքը աչքերումն է և ոչ՝ գլխումը: Իմ նախորդը, երբ որ գնում էր փաշայի մոտ, նրան ժամերով սպասել էին տալիս, մինչև թույլտվություն էր ստանում ներկայանալու, որովհետև ոտքով էր գնում և աբեղայական հասարակ հագուստով: Բայց ինձ հետ այնպես չեն վարվում...

– Ձեր փաշան բավական քաղաքավարի մարդ է, – խոսքը փոխեց Ասլանը:

– Ամենապատվական մարդ է, բարի, առաքինի, ժողովրդասեր, աշխարհաշեն, մի խոսքով, թե՛ իբրև մարդ, և թե՛ իբրև երկրի կառավարիչ, անգնահատելի է, իր նմանը չունի: Նա բոլորովին հիացած է ձեզանով, պարոն բժշկապետ, նա ձեզ Լոդմանի հետ է համեմատում. ձեր սակավաժամանակյա բժշկությունը թե՛ փաշայի վրա և թե՛ նրա որդու վրա մեծ օգուտ է բերել: Քանի օր նրա մոտ էի, միշտ ձեզ վրա էր խոսում, և միշտ այն էր հարցնում, թե ի՞նչով կարող է երախտամատույց լինել ձեզ:

– Ես նրան մի մեծ ծառայություն չեմ արել,
– պատասխանեց Ասլանը, – բայց պատրաստ կլինեի, եթե
ինձ ժամանակը ներեր, ավելի մեծ ծառայություններ անել,
որովհետև նա արժանավոր մարդ է, և մանավանդ որ դուք
այդքան գովում եք:

– Ճշմարիտ է, արժանավոր մարդ է և գովության արժանի
է, – կրկնեց սրբազանը:

– Ուրեմն ժողովուրդը պետք է շատ գոհ լինի մի այդպիսի
լավ կառավարչից:

– Ժողովուրդը չափազանց գոհ է, մանավանդ
քրիստոնյաները: Բայց...

Վերջին բառը արտասանելու միջոցին սրբազանի աչքը
ընկավ իմ երեսին, և նա ընդհատեց իր խոսքը: Ասլանը,
այդ նկատելով, ինձ նշան արեց, որ հեռանամ: Ես
դուրս եկա նախասենյակը և նստեցի դռան մոտ: Նրանց
խոսակցությունը պարզ լսելի էր և այնտեղ:

– Դուք մի բան էիք ուզում ասել, սրբազան:

– Այո, այն էի ուզում ասել, որ ժողովուրդը
չափազանց գոհ է, մանավանդ քրիստոնյաները: Բայց
մեր մեջ այժմ դուրս են եկել մի տեսակ խենթ ու
խելառ նորելուկներ, որոնք, ամենահիմար ցնորքներով
ոգևորված, ազատության հրապույրներով հուզմունքներ
են հարուցանում ժողովրդի մեջ և միամիտներին
մոլորեցնում են: Եվ այդ՝ երիտասարդություն կոչված,
ցնորամիտ փոքրամասնությունն է, որ դժգոհ է տիրող
կառավարությունից: Տավալին այն է, որ նրանց

դժգոհությունը արտահայտվում է այնպիսի ապօրինի և հանցավոր եղանակներով, որ, ոչինչ լավ արդյունք չունենալուց հետո, մեծամեծ վնասների և կորուստների պատճառ է դառնում:

– Ո՛րպիսի վնասներ, – հարցրեց Ասլանը:

– Այդքանն էլ մեծ վնաս և մեծ կորուստ պետք է համարել, պարոն բժշկապետ, որ մենք կորցնում ենք մեր բարեխնամ կառավարության աչքում մեր հավատարմությունը, որ ստացել ենք կարևոր, անձնանվեր ծառայությամբ: Մեր ժողովուրդը մի քանի խելագարների պատճառով կասկածավոր է դառնում կառավարության աչքում:

– Մի՞թե կա հայերի մեջ այդ տեսակ երիտասարդություն, – հարցրեց Ասլանը զարմացած կերպով:

– Դժբախտաբար կա, բայց դեռ նոր է ծնվում, դեռ նոր է կազմակերպվում: Բայց թե՛ ես, որ իմ սուրբ պարտավորությունն են համարում, և թե՛ փաշան, որ նույնքան նախանձախնդիր է այդ գործում, ամեն ջանք պետք է գործ դնենք, որպեսզի այդ շարիքը քանդենք հենց իր ծնունդի մեջ:

Ասլանը ոչինչ չպատասխանեց և ինձ ներս կանչեց:

– Ասացեք խնդրեմ, սրբազան հայր, – խոսքը փոխեց նա, – ձեր վանքերում չե՞ն գտնվում հին բժշկարաններ, դա ինձ համար, որպես բժշկի, շատ հետաքրքիր է: Հայոց բժշկարանները, ըստ մեծի մասին թարգմանված լինելով արաբականից, այժմ արաբերենի մեջ շատերի բնագիրը

կորած է. ես մեծ հույս ունեմ հայերեն թարգմանությունների մեջ գտնել այն կորած գրքերը:

– Գրչագիր բժշկարաններ կարելի է գտնել մեր վանքերում, – պատասխանեց սրբագանը, – ինձ ևս շատ անգամ պատահել է տեսնել: Կարելի է գտնել նաև մասնավոր տներում:

– Իհարկե, ձեզ պետք է հայտնի լինեն այն վանքերը, որոնց մեջ ավելի մեծ թվով գրչագրեր են պահպանվել:

– Ինչպես չէ, բոլորը հայտնի են, օրինակ, Վարազա վանքը, ծովի մեջ գտնված երեք կղզիները, որոնց յուրաքանչյուրի մեջ մի-մի անապատ կա, և ուրիշ շատ վանքեր, որոնք գտնվում են իմ վիճակի մեջ:

– Դուք ինձ շատ կպարտավորեիք, սրբագան հայր, եթե կշնորհեիք ինձ մի թուղթ, որ ձեր թեմի մեջ գտնված վանքերում, որտեղ կպատահեր ինձ լինել, ցույց տային ինձ գրչագիրները: Ես նրանց չէի շարժի իրանց տեղից, բայց եթե իմ նպատակներին հարմար բան գտնեի, կխնդրեի, որ արտագրեն ինձ համար:

– Մեծ ուրախությամբ: Ես կիրամայեմ հենց այսօր պատրաստեն այդ թուղթը: Նրա մեջ նշանակված կլինեն բոլոր վանքերի անունները, որոնց մեջ գտնվում են գրչագիրները:

– Շատ շնորհակալ եմ, ձեր թուղթը ինձ համար միևնույն ժամանակ մի տեսակ ուղեցույց կլինի:

Սրբագանը հրամայեց երկրորդ անգամ սուրճ տան և կանչեց իր քարտուղարին:

– Մինչև դուք մի անգամ ևս նարգիլե կծխեք, թուղթը պատրաստ կլինի:

Քարտուղարը հարկավոր պատվերը ստանալուց հետո գլուխ տվեց և հեռացավ: Ասլանը դարձյալ շարունակեց խոսել բժշկության վրա:

– Եվրոպան, արևելքից սովորելով բժշկությունը, սկսեց բոլորովին մոռանալ իր վարժապետին: Հառաջադեմ աշակերտը, իրավ է, կարող է ավելի զարգանալ և իր սովորածը ավելի կատարելագործել, բայց հին վարժապետի մոտ դարձյալ շատ բան մնում է: Ես, օրինակ, հիացած եմ հայոց ժողովրդական բժշկությամբ: Ճանապարհորդությանս ժամանակը ըստ մեծի մասին խույս էի տալիս քաղաքներից, անցնում էի հայոց գյուղերով, ժողովրդի բժշկության եղանակները ուսումնասիրելու համար: Ինձ հաջողվեց մի քանի նշանավոր գյուտեր անել, որ մեր բժշկության մեջ բոլորովին անծանոթ են:

Ասլանը սուտ չէր խոսում. նա, իրավ, հետաքրքրվում էր ժողովրդական բժշկությամբ և նրա գրքերով, բայց այդ չէր նրա ճանապարհորդության իսկական նպատակը: Հանգամանքներից օգուտ քաղելու զարմանալի ընդունակություն ուներ այդ մարդը, և ավելի զարմանալի էր նրա մեջ այն ճարակությունը, որ իր ցանկացած նպատակը հենց իր հակառակորդի ձեռքով կատարել կտար: Օրինակ, նա պետք է գնար Վարազա վանքը, և ինձ լավ հայտնի էր, թե ինչ նպատակով: Նրա այցելությունը այդ վանքին՝ կարող էր մեծ կասկած հարուցանել սրբազանի սրտում, որովհետև,

ինչպես հետո կտեսնենք, նա Վարագա վրա շատ վատ աչքով էր նայում: Այժմ Ասլանը այնպես պտտացրեց գործը, որ ինքը սրբագանը նրան թողթ տվեց Վարագ գնալու, թեև ես հավատացած էի, որ Վարագա գրադարանը նրան շատ չէր հետաքրքրում:

– Ես կցանկանայի տեսնել նաև մի տեսակ աղ, որ պատրաստվում է Վանում, – ասաց նա:

– Այդ աղը պատրաստվում է Ավան գյուղում, – պատասխանեց սրբագանը, – այստեղից շատ հեռու չէ գյուղը, ընդամենը մի քանի ժամվա ճանապարհ է: Պատրաստում են ծովի ջրից, «բորակ» է կոչվում, այստեղ գործ են ածում լվացքի մեջ, մաքրելու գարնանալի գործություն ունի:

– Նա բորակ չէ, – ասաց Ասլանը, – անկասկած մի այլ բաղադրություն պետք է լինի: Եթե իմ կարծած աղից լինի, որի մեջ տարակույս չունեն, կարելի է հուսալ, որ այդ աղը ժամանակով կդառնա վանեցոց հարստության գլխավոր աղբյուրներից մեկը:

– Հարստություններ շատ կան մեր երկրում, պարոն բժշկապետ, – ասաց սրբագանը ցավակցական եղանակով, – մեր հանքերը լի են արծաթով, գառիկով, պղինձով, մենք ունենք նավթի աղբյուրներ, առատ քարածուխ ևս գտնվում է մեր լեռներում, ուրիշ ի՞նչեր չունենք մենք, բայց օգուտ քաղողներ չկան: Եթե ձեզ նման ճանապարհորդներ հաճախ այցելելին մեր կողմերում և ուսումնասիրեին երկիրը, մենք բախտավոր կլինեինք:

– Այդ իրավ է, – ասաց Ասլանը և, նայելով ժամացույցին, ավելացրեց, – ներեցեք, սրբազան հայր, ես բավական ժամանակ խլեցի ձեզանից: Ճանապարհորդները առհասարակ սաստիկ շատախոս են լինում, բայց ես չափը անցա: Ձեր հաղորդած տեղեկությունները այն սաստիճան թանկագին էին ինձ համար և գրավիչ, որ ես չէի կարող օգուտ չքաղել:

– Շատ ուրախ եմ, պարոն բժշկապետ, – ասաց սրբազանը մի առանձին բարեսրտությամբ, – դուք ինձ մեծ բավականություն կպատճառեիք, եթե, որքան ժամանակ այստեղ կմնայիք, շուտ-շուտ տեսնվեինք, գուց՛ե ես կարող կլինեի ուրիշ ծառայություններով ևս պիտանի լինել ձեզ:

– Շատ շնորհակալ եմ, սրբազան հայր:

Այդ միջոցին սրբազանը վեր կացավ, մտավ կից սենյակը և մի քանի րոպեից հետո վերադարձավ, ձեռքում բերելով մի օտարոտի բան, որը առաջարկեց Ասլանին, ասելով.

– Դուք ինձ շատ հարգած կլինեիք, եթե հիշատակի համար այդ չնչին նվերը ընդունեիք ինձանից և դասեիք ձեր հավաքած հնությունների կարգում:

Դա փոքրիկ թիակի ձևով մի գործիք էր փղոսկրից շինված: Նրա կոթը զարդարված էր ամենանուրբ քանդակներով, իսկ գլուխը կոռջ քնքույշ ձեռքի նմանություն ուներ, որի ափի մեջ երևում էին խարտոցի ատամների պես փափուկ խազեր: Ասլանը ձեռքում բռնած երկար նայում էր նրա վրա, հետո, երեխայի պես ուրախանալով, ասաց.

– Ես այն սաստիճան սիրահարված եմ հնությունների վրա,

սրբազան հայր, որ եթե դուք չտայիք այդ գեղեցիկ ընծան, ես պատրաստ կլինեի մինչև անգամ գողանալ ձեզանից:

– Իսկ ես ձեր այդ փոքրիկ մեղքը կներեի, որպես հոգևորական, – պատասխանեց սրբազանը նույնպես ուրախանալով:

Ուղիղն ասած, ես էլ չկարողացա զսպել ինձ, սկսեցի ծիծաղել այդ հանաքների վրա:

– Ձեր ընծան որքան հիանալի է, սրբազան հայր, – ասաց Ասլանը, – բայց խոստովանում եմ, որ նույնքան ես վատ հնագետ եմ նրան շանակությունը հասկանալու համար: Բացատրեցե՛ք, խնդրեմ, դա ի՞նչ բանի է ծառայում:

– Դա մեր վանական աբեղաների հնարած մի գործիք է, կոչվում է «տիրուհի», հենց այդ անվան մեջ է նրա նշանակությունը, որովհետև կատարում է նույն ծառայությունը, ինչ որ տան տիրուհին կատարում է ընտանիքի մեջ: Հայոց ընտանիքներում դեռ պահպանվել է վաղեմի սովորությունը, որ տան տիրուհին քորում է իր սկեսորի, սկեսրայրի և մինչև անգամ հարգելի հյուրերի մեջքը, մաժում է նրանց ոտները և հանգստացնում է նրանց քնելու ժամանակ: Որովհետև աբեղաները զրկված են տիրուհիներից, հնարել են մի այսպիսի գործիք իրանց մեջքը քորելու:

– Շատ սուր կատակ է աբեղաների կողմից, – խոսեց Ասլանը ժպտելով: – Ասացեք խնդրեմ, ո՞ր դարու գործ է այդ «տիրուհին»:

– Պետք է տասներկուերորդ դարու գործ լինի, որովհետև

այն կաթողիկոսը, որին ընծայված է եղել այդ «տիրուհին», ապրում էր տասներկուերորդ դարում, դա Դավիթն էր, որ Աղթամարա կաթողիկոսության սկիզբը դրեց:

Ասլանը, փոքր ինչ դժվարություն ցույց տալով, կարդաց հետևյալ մակադրությունը:

«Ի վայելումն Դաւթի Աղթամարայ սրբազնաստրբ կաթողիկոսի»: «Ի Հնդիկս»: – Ուրեմն Հնդկաստանի գործ է, երևում է, հայերը վեռ տասներկուերորդ դարում Հնդկաստանում գաղթականություն են ունեցել:

– Այդ չգիտեմ, – պատասխանեց սրբազանը:

– Ասացեք խնդրեմ, այս տեսակ «տիրուհիներ» մինչև այսօր գո՞րծ են ածվում ձեր վանքներում:

– Այո՛, գործ են ածվում, մանավանդ այն վանքերում, ուր բոլորովին փակված կյանք են վարում:

– Հիանալի գեղարվեստ կա դրա մեջ, – ասաց Ասլանը իսկապես հրճվելով, – այդ «տիրուհին» կարող է Եվրոպայի ամենանշանավոր մուզեումներից մեկի զարդը լինել, բայց ես ինձ մոտ կպահեմ, իբրև, թանկագին հիշատակ: Ուրեմն թույլ տվեցեք, սրբազան հայր, իմ կողմից ևս ձեզ մոտ մի փոքրիկ հիշատակ թողնել:

Ասլանը նայեց իմ երեսին, ես մոտեցա և քթախոտի փղոսկրյա տուփը, որ պահված էր գեղեցիկ պատյանի մեջ, դրեցի նրա առջև: Նա վեր առեց և տվեց սրբազանին, որ շնորհակալությամբ ընդունելով, ասաց:

– Որքան անգամ այդ տուփը ձեռքս առնելու լինեմ, ձեր անունը օրհնությամբ կհիշվի իմ բերանում, պարոն

բժշկապետ:

Ասլանը այլևս երկար չնստեց, երբ քարտուղարը պատրաստած թուղթը ներս բերեց: Սրբագանը կնիքը դրեց և ստորագրեց թուղթը, հետո իր ձեռքով տվեց Ասլանին: Նա շնորհակալությամբ ընդունեց թուղթը և, «տիրուհին» առնելով, վեր կացավ: Երբ սրբագանի աջը սեղմելով կամենում էր հեռանալ, նա կանգնեցրեց, ասելով.

– Կիրակի գիշեր ինձ մոտ հյուրեր կլինեն, որոնց թվում կլինի փաշան և մեր քաղաքի մի քանի նշանավոր անձինք: Խնդրեմ, դուք ևս հարգեք մեր սեղանը:

– Մեծ ուրախությամբ, – ասաց Ասլանը, և մենք դուրս եկանք:

Բակի դռան մոտ տեսանք քարտուղարին, որ դարան մտած կատվի պես սպասում էր մեզ:

– Դրան պետք է մի բան տալ, – ասեցի Ասլանին:

– Գիտեմ, – ասաց նա և, կանչելով քարտուղարին, դրեց նրա ափի մեջ մի հատ ոսկի:

Քարտուղարը, ի նշան իր շնորհակալության, բռնեց Ասլանի ձիու ասպանդակը, որ նա հեծնե: Ասլանը մերժեց այդ ցած ծառայությունը, որ վայել չէր նրա աստիճանին:

Ճանապարհին ես ասեցի Ասլանին.

Բավական քաղաքավարի մարդ երևաց ինձ սրբագանը:

– Եվ հիմար մարդ չէ:

Ը

ՆԱՎԱՀԱՆԳՍՏԻ ԴՈՒՌԸ

Առաջնորդարանից դուրս գալուց հետո մենք այլևս չվերադարձանք Այգեստան, որովհետև Ասլանը կամենում էր Ավանց գյուղը գնալ, ծովային աղերի պատրաստությունը տեսնելու համար: Նա ինձ ասաց, որ ճանապարհը գիտեմ և առաջնորդի ամեննին կարոտություն չկա:

Մինչև կես օր դեռ բավական ժամանակ կար: Մենք դուրս եկանք Իսքալե-Կափուսի կոչված քաղաքադռնից, որ տանում է դեպի նավահանգիստը: Այդ պատճառով ևս նա կոչվում է Իսքալե-Կափուսի, որ նշանակում է նավահանգստի դուռ: Այստեղից մինչև Ավանց գյուղը, որի մոտ գտնվում է և նավահանգիստը, կես ժամու ճանապարհ է, բայց մենք զանազան հետազոտությունների պատճառով բավական ուշ հասանք: Ճանապարհը ձգվում էր մշակված դաշտերի, ագարակների, այգիների և կանաչագարդ մարգագետինների միջով: Դա բանուկ ճանապարհներից մեկն էր, որ քաղաքից տանում էր դեպի նավահանգիստը: Խիստ հաճախ պատահում էինք խումբերով ուղևորների, որոնք զարմացած կերպով նայում էին եվրոպացու վրա և, գլուխ տալով, անցնում էին: Ճանապարհի եզերքին շատ անգամ տեսնում էինք մենավոր մարդիկ, որ, անշարժ նստած գետնի վրա, անխորհուրդ կերպով նայում էին

անցուդարձ անողների վրա: Նրանց մոտ ուրիշ ոչինչ չկար, բացի անբաժան շիբուխից, որ դրած էր նրանց կշտին: Այդ անգործ, ծույլ, աննպատակ մարդիկը ժամերով այդպես անշարժ կնստեն և կնայեն, ինչի՞ համար, իրանք ևս չգիտեն: Եվրոպացու երևույթը խոռվում էր և նրանց հանգստությունը. նրանք ևս ոտքի էին կանգնում, խոնարհությամբ գլուխ էին տալիս, և երբ մենք անցնում էինք, դարձյալ նստում էին ու նայում:

Մեզ պատահեց քուրդի քարավան: Դա հիշեցնում էր հովիվ ժողովրդի այն խորին, նախնական դրությունը, երբ բոլոր չորքոտանիներից ընտանիացրել էր նա կովին ու եզին միայն: Քարավանի ամբողջ գրաստները եզներ էին: Քուրդը նրանց վրա բարձել էր այն սթերքները, որ գնել էր քաղաքից. նրանց վրա նստացրել էր և իր կնոջը, մի երեխա գրկումը, մեկն էլ ետևում, մոր մեջքին կպած: Քարավանը դիմում էր դեպի նավահանգիստը: Առանց սանձի, առանց համետի, հլու և հնազանդ անասունները, դանդաղկոտ քայլերով, տանում էին իրանց ծանրությունները: Մտրակի կարոտ չէին նրանք, նրանց կառավարում էր տիրոջ ձայնը: Ճանապարհի ամբողջ լայնությունը, երկար տարածության վրա, լցված էր այդ խառնիճադանջ բազմությամբ: Քայց երբ մենք մոտեցանք, քարավանը իսկույն երկու մասն բաժանվեցավ, մեզ ճանապարհ տվին, մենք մեջտեղից անցանք: Եվրոպացուն հանդիպելը գոեհիկ քուրդի մեջ անգամ մեծարանք էր ազդում:

Իսթալե-Կափուսից անցնելով, շուտով մենք հասանք

այն նշանավոր տեղը, ուր ճանապարհի մի կողմում մենք տեսանք ահագին մեծահատոր քարեր, որ կարծես հսկաների ձեռքով շարված լինեին միմյանց վրա: Քարերի ծերպերից վագում էին պարզ, սառն աղբյուրներ, և մամուռը իր կանաչ թավիշով պատել էր հին արհեստագործության հրեշավոր կերպարանքը:

Վանեցի հայերի ավանդությունը հիշյալ քարերի մասին հրաշքներ է պատմում. դրանց վերաբերում է այն ժամանակներին, երբ մարդիկ այժմյան նման փոքրիկներ չէին, այլ հսկաներ էին: Նրանք պատերազմում էին դևերի և վիշապների հետ, և ահագին քարաժայռը, թեթև գնդակի նման, նետում էին դեպի թշնամին: Հիշյալ քարերի կառուցումը և նրանց շինվածքը տղամարդի գործ չէ, ասում է վանեցին, այլ այն ժամանակի տկար կնոջ ձեռքի գործն է: Մայրը տվել է այն ահագին քարերը աղջկան, և աղջիկը, մոր ձեռքից առնելով, շարել է միմյանց վրա:

Երբ այդ ավանդության մասին հարցրի Ասլանից, նա պատասխանեց.

– Երևում է, որ ամենահին ժամանակներում մի կին թագավոր Վանի մեջ և կամ նրա շրջակայքում մեծ գործեր է կատարել: Այդ միմյանց վրա շարած քարերը, որ տեսանք, ուրիշ ոչինչ չեն, եթե ոչ փշրանքները այն հսկայական ամբարտակի կամ պատնեշի, որ մի ժամանակ կառուցվել է ծովի աճելու առաջն առնելու համար, որ չմոտենան քաղաքին: Խորենացին այս ամբարտակի կառուցումը վերաբերում է Շամիրամին, որ գործ է դրել նրա շինության

վրա 12 հազար բանվորներ և 6 հազար արհեստավորներ: Բայց Խորենացու նկարագրություններից երևում է, որ նա Վանը կամ ամենևին չէ տեսել, կամ մի ժամանակ տեսել է, բայց իր պատմությունը գրելու միջոցին շատ բան մոռացել է: Եթե Խորենացին հետևած լիներ ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդություններին, նա ամենևին այդ բոլոր մեծագործությունները Շամիրամին չէր վերաբերի, այլ մի թագուհու, որ տեղային ժողովրդից էր: Այսօր ժողովուրդը մոռացել է այդ թագուհու անունը, բայց նրա գործը դեռ հիշում է: Նա ասում է. այդ քարերը մի աղջիկ է շարել միմյանց վրա: Բայց Խորենացու ժամանակ, եթե նա դիմած լիներ ժողովրդին, նրան կասեին, թե ով էր այդ աղջիկը:

Ծովը մեր առջևն էր: Միջօրեի պայծառ արեգակի լուսավորության ներքո սքանչելի տեսարան էր ներկայացնում նա: Նրա բարձր նկարչական եզերքը, պատած թուփերով և կանաչագարդ խոտերով, կամաց-կամաց ցած էին իջնում, միախառնվում էին ջրերի պարզ-կապուտակության հետ և, կազմելով մի հրաշալի պատկեր, կարծես ձգտում էին մրցել երկնքի ֆերուզայի գույն հստակության հետ: Միփանը, ծովը շրջապատող լեռներից ամենաբարձրը, երևում էր իր վեհափառ գագաթով: «Վարդապետիկների» (կյո՛ւ-կյո՛ւների) ուրախ երանը, սուր վեղարները գլխներին, աղմկում էին օդի խաղաղությունը իրանց զիլ ձայներով: Ջրերի խորքերից, կիսալուսնաձև թևիկներով, թռչում էին նրանք դեպի ավերը: Այդ ուրախ, մշտագվարճ թռչունները կարծես այն արեղանների

նգիները լինեին, որոնք, ձանձրացած իրանց մոայլ խուցերի տխրությունից, թողել էին Կտուց անապատի կղզին և սլանում էին դեպի աշխարհ, դեպի կյանքը, դեպի մարդկություն...

Իսքալե-Կափուսից մենք անցանք Ավանց գյուղը: Այդ գյուղը գտնվում է քաղաքի արևմտյան կողմում, ծովի ափի մոտ, և նրա նավահանգիստն է: Այստեղից քաղաքը ջրային հաղորդակցություն ունի Մուշի, Բաղեշի և այլ ծովեզրյա գավառների հետ: Ավանց գյուղը երկու մղոնով միայն հեռու է քաղաքից: Նա ամբողջապես հայաբնակ է և ունի մոտ 300 տուն հայ բնակիչներ, որոնց գլխավոր պարապմունքն է նավարկություն և ծովի ջրերից «բորակ» կոչված աղը գոյացնելը: Յոթանասուն ընտանիքից ավելի տներ ունեին իրենց սեփական նավակները ջրերի վրա: Ավանցիք պարապում էին և երկրագործությամբ. այդ գյուղի այգիները ամենագեղեցիկներն են Վանի շրջակայքում:

Մտնելով գյուղը, հենց առաջին փողոցում հանդիպեցինք վարպետ Փանոսին, որ մի խումբ գյուղացիներով շրջապատված, ինչ-որ խոսում էր նրանց հետ: Նա երևի այնտեղ սպասում էր մեզ:

– Ի՞նչ եք շինում այստեղ, – հարցրեց Ասլանը:

– Եկել են «նիսիաներ» հավաքելու, – պատասխանեց նա:

– Չգիտեմ ի՞նչ պետք է անել այդ գյուղացիների հետ, բերում են իրանց գործվածքները, ներկել են տալիս, իսկ փողը չեն վճարում: Լավ է, որ պատահեցիք, պարոն բժշկապետ, – խոսքը փոխեց նա, – դուք երևի եկել եք այստեղի աղերը

հետազոտելու, ուրեմն այսօր այստեղ կմնաք, և եթե գնալու ցանկություն ևս ունենաք, մենք ձեզ չենք թողնի, կպահենք այստեղ: Գյուղում մի քանի վտանգավոր հիվանդներ կան, պետք է նրանց օգնություն հասցնել: Առայժմ ձեզ հարկավոր է մի տեղ՝ հանգստանալու համար:

Երևում էր, որ վարպետ Փանոսը այդ գյուղում մեծ ծանոթություններ ուներ. ամեն կողմից նրան խնդրում էին, որ մեզ իրանց մոտ տանեն, բայց նա տարավ մեզ մի տուն, ուր, նրա ասելով, հիվանդներից մեկը հենց այնտեղ էր:

Այդ տունը իր ընդարձակ բակով և ծառախիտ պարտեզով ամառվա համար ամենա հարմար իջևանը կարելի էր համարել: Նա բոլորովին մոտ էր ծովեզրին և առատությամբ ընդունում էր ծովային հովասուն օդը: Քառակուսի բակը շրջապատված էր մեկ ու կես կանգունաչափ քարյա պարսպով, որը այնքան ցած էր, որ վրայից շատ հեշտությամբ կարելի էր թռչել: Երևում էր, որ տան տերը երկյուղ չուներ գողերի գիշերային արշավանքից: Բակի մի կողմում, չորս սյուների վրա կանգնած էր չորս կողմիցն էլ բաց մի ծածկոց, որին կոչում էին «չարդախ»: Նրա տակին ամած էին զանազան մեծությամբ հին ու նոր տախտակներ, դեռ չսղոցած գերանների կտորներ և հյուսնի զանազան ատաղձներ: Այդ բոլորը տեսնելով, առաջին անգամից, այդ տունը հյուսնի արհեստանոցի տպավորություն էր գործում: Չարդախից մի դուռ բացվում էր դեպի փոքրիկ խրճիթը. այնտեղից ուրազի ձայն էր լսվում: Այնտեղ գործում էր այևոր արհեստավորը, բայց նա տան տերը չէր, նա մի օտարական

Էր, որին ժամանակավոր բնակարան էին տվել աշխատելու։
Տան տերը չէր երևում. չէր երևում և ոչ ոք տանեցիներից, միայն մի քանի սագեր, որ դեռ նոր էին վերադարձել ծովեզրից, որոնում էին մի հովանավոր տեղ՝ արևի կիզող ճառագայթներից պատսպարվելու համար։ Նրանցից մեկը դիմեց դեպի ուռիների տարածած ստվերը և կշկշալով, համեցեք անելով, իր ընկերներին ու ընկերուհիներին հրավիրեց այնտեղ։ Ամբողջ երամը հանգստացավ սառն ստվերի ներքո, ուր արևի կրակից և ոչ մի նշույլ չէր թափանցում։ Մենք դեռ բակում ման էինք գալիս, սպասում էինք տան տիրոջը։

Վերջապես հայտնվեցավ նա։ Դա մի հաստաբազուկ, թիկնավետ, բարձրահասակ տղամարդ էր, արևակեզ դեմքով, որի սուր, թափանցող հայացքը կարծես նետի նման մեխվում էր մարդու սրտի մեջ։ Գլխին դրած ուներ կապույտ և կարմիր թելերով նախշած արախշին, հագել էր միայն հաստ, սպիտակ կտավից շապիկ, որի նույնպես կապույտ և կարմիր թելերով ասեղնագործած օձիքից երևում էր թավամագ, հզոր կուրծքը։ Օրվա ջերմությունը ստիպել էր նրան փոքր-ինչ գովություն տալ իր թոքերին։ Մեջքը պնդած էր մետաքսյա գոտիով, որից քարշ էր ընկած մի մեծ դանակ։ Կապտագույն շալվարը, վերևից բավական լայն, իսկ հետզհետե սաստիկ նեղանալով, իջնում էր մինչև նրա ծնկները։ Սրունքները մնացել էին բոլորովին մերկ. մերկ էին և ոտները։ Հոլանի բազուկները ծալած էին մինչև արմունկները, երևում էր, որ ծովեզրից

Էր գալիս և այնտեղ ջրերի հետ գործ էր ունեցել: Եվ իրավ, այդ ամենատաղանդավոր արձանագործի քերիչին արժանի տղամարդը պարապմունքով նավավար էր, և նավահանգստում կապած էր նրա սիրուն նավակը:

Վարպետ Փանոսի հետ նա նախածանոթ էր երևում. մոտեցավ նրան և ինչ-որ խոսեց, բայց իմ և Ասլանի վրա առանձին ուշադրություն չդարձրեց: Եվրոպացին նրան չէր զարմացնում, կարելի էր կարծել, որ նա եվրոպացիք շատ էր տեսել:

Վարպետի հետ իր խոսքը վերջացնելուց հետո նա անփույթ կերպով մոտեցավ մեզ և, առանց բարևելու, ասաց.

– Այստեղ ինչո՞ւ եք կանգնած:

Նրա անքաղաքավարությունը, որ կոպտության էր հասնում, սաստիկ վիրավորեց ինձ: Ասլանը ոչինչ չպատասխանեց: Պատասխանեց վարպետ Փանոսը իր սովորական ծիծաղով:

– Օրհնա՛ծ, ո՞ր գնանք, ամբողջ ժամ սպասում էինք այստեղ, ոչ տան տեր էր երևում և ոչ տան տիրուհի, որ մեզ մի տեղ ցույց տար:

– Այդ մարդիկը, ասենք թե, օտարներ են, դու խո իմ տան բոլոր ծակուծուկը գիտես, ինչո՞ւ չէիր տեղ ցույց տալիս: – Նա դարձավ դեպի մեզ, ասելով, – եկեք:

Նա տարավ մեզ մի երեսը բաց սրահ (էյվան), որ նայում էր դեպի պարտեզը: Սրահի բաց կողմը բաժանված էր պարտեզից փայտյա վանդակապատով, իսկ նրա միջից բացվում էր մի դուռ դեպի մյուս սենյակները: Սրահը տան

ամառնային կեցութեան համար էր:

– Աղջի, Ծովինար, ո՞ր ես, – ձայն տվեց նա:

Մենյակի դուռը բացվեցավ, և ներսից հայտնվեցավ մի գեղեցիկ աղջիկ, տասնչորս տարեկան, որի արախչինը ամբողջապես ծածկված էր արծաթյա և ոսկյա դրամներով և թասի ձև էր ստացել: Արախչինի տակից սփռված էին նրա թիկունքի վրա, առանց հյուսերի, արձակ ծամերը և կիսով չափ սքողում էին նրա թուխ դեմքը: Աղջիկը ավելի քաղաքավարի գտնվեցավ, քան թե հայրը. երբ որ տեսավ մեզ, հեռվից գլուխ տվեց և լուռ կանգնեց, սպասելով հոր հրամանին:

– Բեր այստեղ մի շոր քցիր, որ այդ մարդիկը նստեն, – ասաց հայրը:

Աղջիկը շուտով ջուր բերեց, ճարպիկ մատներով սրսկեց սրահի կավով ծեփած հատակի վրա, հետո տարածեց եղեգներից հյուսած ընդարձակ հասիրը, իսկ նրա վրա՝ մի քանի նախշուն կապերտներ: Մենք կանգնած սպասում էինք, մինչև նա իր գործը վերջացնի:

– Մի մինդար էլ բեր այդ պարոնի համար, – նա ցույց տվեց Ասլանի վրա, – այդ պարոնը ֆրանկ է, նրա տեղը պետք է փափուկ լինի, իսկ մենք չոր գետնի վրա էլ սովոր ենք նստել:

Աղջիկը ներս վազեց, բերեց մինդարը, տարածեց իր պատշաճավոր տեղում: Ասլանը նստեց, իսկ ես ոտքի վրա կանգնած մնացի:

– Դու ինչո՞ւ այդպես ցցված մնացիր, կարծես փայտ է կույ տվել, նստել չէ կարող, – ասաց մեր հյուրընկալը և,

տեսնելով, որ ես փոքր-ինչ ծանր շարժվեցա, բռնեց իմ ոտից և իր ձեռքի երկաթի ծանրությամբ համարյա թե ինձ թխեց կապերտի վրա:

Ես չգիտեի ինչպես ընդունել այդ վայրենի փաղաքշանքը: Ես սաստիկ բարկացա, մանավանդ երբ տեսա, որ սիրուն աղջիկը ձեռքով աչքերը բռնեց և ծիծաղելով փախավ մյուս սենյակը: Ես իմ մտքում արդեն սկսել էի տրտնջալ վարպետ Փանոսի վրա: Ինչո՞ւ այստեղ բերեց մեզ, մի՞թե ամբողջ գյուղում մի օրինավոր տուն չկար: Բայց Ասլանի դեմքի վրա դժգոհության նշաններ չէին երևում:

– Աղջի՛, – դարձյալ ձայն տվեց նա, – մի բան պատրաստեցեք դրանք ուտեն, ճանապարհից են գալիս, քաղցած կլինեն:

Նրա ձայնը ավելի որոտում էր, քան թե խոսում էր:

– Ճանապարհից եկած հյուրերի նախ ձիերին են կերակրում, – նկատեց վարպետ Փանոսը:

– Այդ որ իմանում ես, դե՛ վեր կաց, ահա՛ այնտեղ խոտ է դրած, տար ածիր ձիերի առջևը, – պատասխանեց նա խոտի դեզը ցույց տալով: – Տեսնում ես, որ ծառաները տանը չեն:

Վարպետ Փանոսը գնաց ձիերին ճարակ տալու: Նա դարձավ դեպի Ասլանը.

– Չարմանալի մարդիկ են այդ քաղաքացի կոչվածները, սովորել են միշտ գյուղացուն բանեցնել, իսկ իրանք հանգիստ նստել:

Մեր հյուրընկալին կոչում էին Բերգեն-Օղլի, որ նշանակում է հույնի որդի է: Նա ազգով հայ էր և նույն

գյուղացի, բայց երկար ժամանակ Հունաստանում ապրելով, և Բալկանյան թերակղզու վրա թափառելով, այդպիսի անուն էր ստացել: Տեսնելով նրան, ես մտաբերում էի «Գժին», բայց բարեսիրտ, սրտաբաց և ուղղախոս քահանայի և կոպիտ նավավարի մեջ այն զանազանությունը միայն կար, որ վերջինս սաստիկ մաղձոտ և դառնացած էր երևում ինձ: Գուցե աստանդական կյանքը, անհաջողությունները և ինձ անհայտ հանգամանքներ՝ նրա բնավորությանը տվել էին այդպիսի կոշտ, կոպիտ և մթին հատկություններ: Մի՞թե ծովի, դեղածիծաղ ալիքների, լուսընկա գիշերների հետ միշտ գործ ունեցող մարդը, մի՞թե ծովային զեփյուռի քաղցր մեղեդին միշտ լսող մարդը կարող էր այդպես մաղձոտ լինել...

– Դուք եղա՞ք Մոնտենեգրոյում, – հարցրեց Ասլանը:

– Եղա և՛ Մոնտենեգրոյում, և՛ Մերքիայում, և՛ Բոլգարիայում...ամեն տեղ եղա... – պատասխանեց նա տխուր կերպով:

Ասլանը ժպտաց:

– Ինչո՞ւ եք զարմանում, վանեցին ո՞ւր չէ գնում. աշխարհի բոլոր անկյուններում կարելի է տեսնել նրան: Մեկը Հնդկաստանում տեսել էր մի կաղ վանեցի և ծիծաղելով ասել էր. «Եթե վանեցու կաղը մինչև Հնդկաստան է հասել, ոտներ ունեցողը Չինաստանից էլ կանցնի»: – Այդպես է մեր վիճակը:

Վաղ առավոտյան դուրս գալով Այգեստանից, մենք մի թեթև նախաճաշիկ էինք արել: Ասլանը թեև ուտելու

ցանկություն չունեք, բայց ես մի առանձին ախորժակով էի նայում սեղանի վրա, որ մանկահասակ աղջիկը սկսել էր պատրաստել: Դա, որպես երևում էր, մեր հյուրընկալի դուստրն էր. բայց ո՞ր էր նրա մայրը: Այդ կողմի շինական կանայք սովորություն չունեին՝ քաղաքացոց նման ծածկվել տղամարդերից, այլ երեվում էին և մինչև անգամ խոսում էին օտարների հետ: Գյուղացոց մեջ մնացել էր այդ պարզությունը: Բայց ինչո՞ւ չէր երևում մեր տանտիկինը: Այդ մասին հյուրերից ոչ ոք չհարցրեց և ոչ ինքը, տան տերը, մի բան ասաց: Սեղանը գյուղական պարզ սեղանից ավելի համադամ և ճոխ էր, տարակույս չկար, որ վարպետ Փանոսը այդ մասին նախապես առանձին հոգ էր տարել:

Ճաշից հետո անմիջապես գնացինք ծովեզոր: Այնտեղ Ասլանը ցանկանում էր տեսնել, թե ինչպես են պատրաստում ծովային աղերը: Պատրաստելու եղանակը շատ պարզ էր. ափերի մոտ փորած էին փոքրիկ ածուներ, ջուրը ծովից բաց էին թողնում ածուների մեջ, այնչափով, որ բոլորովին լցվում էին, հետո թողնում էին նրանց այնքան ժամանակ, մինչև արևի ջերմության ներքո ջուրը բոլորովին գոլորշիանում էր, իսկ հատակի վրա մնում էին աղի փայլուն բյուրեղները: Այդ բոլորը տեսավ Ասլանը և իր հետ վեր առեց պատրաստած աղերից: Գյուղացիները, որ այդ գործով էին զբաղված, հետաքրքրությամբ հարցնում էին, թե ի՞նչ պետք է անել: Նա բացատրեց, թե այդ աղերը, որ դուր միայն օճառ պատրաստելու համար եք գործածում, ուրիշ շատ բաների մեջ կարող էին գործածվել և մեծ օգուտներ բերել: Նրանք

գարնացան և ուրախացան: Ես իսկույն նկատեցի, թե ինչպես այդ բարի մարդիկը սկսեցին դրանից հետո մի առանձին հարգանքով վերաբերվել դեպի Ասլանը: Երբ գլղացուն մի բան ես սովորեցնում, որի մեջ տեսնում է իր շահը, նա այնուհետև դառնում է քո ամենալավ բարեկամը:

Հետո գնացինք նավահանգիստը: Ոչ մի առազաստավոր նավ չկար այնտեղ, բոլորը նավակներ էին, թե հին և թե նոր տեսակներից: Հները, որոնց թիվը ավելի շատ էր և որոնց տեղացիք կոչում էին լաստ կամ սանդալ, դեռ կրում էին այն նախնական ձևը, երբ մարդ առաջին անգամ սկսեց ճանապարհորդել ջրի վրա: Մի քանի գերաններ, հավասար երկարությամբ և հավասար հաստությամբ, կցել էին միմյանց հետ, այնպես որ բոլորը միասին քառակուսի ձև էին ստացել: Այդ քառակուսի մակերևույթը պատել էին տախտակամածով, իսկ եզերքը՝ մի կանգունաչափ վանդակապատով: Քառակուսիի տակից, չորս անկյուններում, կապած էին չորս եզան կամ գոմեշի տիկեր, փչած՝ օդով լիքը: Նայելով նրանց վրա, Ասլանը ժպտալով ասաց.

– Այդ սանդալները հիշեցնում են այն կաշուց կազմած հայկական նավակները, որ նկարագրում է Հերոդոտոսը իր պատմության մեջ, և որ գործ էին ածում հայերը մի քանի հազար տարի առաջ:

Հերոդոտոսի նկարագրած նավակները, ինչպես ասաց Ասլանը, բոլորակ ձև ունեին և զամբյուղի նման ամբողջապես հյուսած էին ուռենիի ճյուղերից: Ներսից

այդ նավակները պատած էին մորթիներով, և ջուրը դժվարությամբ կարող էր անցնել նրանց մեջ: Նրանք այնքան թեթև էին և ընդարձակ, որ կարող էին տանել բավական ծանրություններ: Հայոց վաճառականները տեղավորում էին նրանց մեջ իրանց վաճառքները, նստում էին և վեր էին առնում իրանց հետ մի քանի ավանակներ կամ ջորիներ: Եփրատ գետի ընթացքով լողում էին նրանք մինչև Բաբելոն: Հասնելով այնտեղ, վաճառում էին տարած մթերքը, հետո նավակները քանդում էին, մորթիներն էին միայն վեր առնում, իսկ բոլոր հյուսվածքը մի կողմ էին ձգում: Երբ պատրաստվում էին վերադառնալ դեպի Հայաստան, մորթիները բեռնում էին ջորիների վրա և ցամաքով ճանապարհ էին ընկնում: Ամեն տեղ նրանք կարող էին պատրաստել նույնտեսակ նավակներ, որովհետև գլխավոր նյութը, մորթիները, իրանց հետ ունեին, իսկ ուռենի ճյուղեր բոլոր գետերի եզերքի մոտ կարելի էր գտնել:

– Ինչո՞ւ եք հեռու գնում մինչև Հերոդոտոսի ժամանակները, – մեջ մտավ Բերգեն-Օղլին, – այս տեսակ նավակներ գործ են ածում մինչև այսօր հայերը Եփրատի և Տիգրիսի ջրերի վրա, այն զանազանությամբ միայն, որ մորթիների փոխարեն իրանց զամբյուղածն նավակները պատում են կաշիով, որովհետև հիմա սովորել են կաշու պատրաստությունը:

Նավահանգստում կային մի քանի նավակներ ևս նոր ձևով, որոնց մեջ իր գեղեցկությամբ և հարմարությամբ առաջին տեղը բռնում էր Բերգեն-Օղլու նավակը: Նա ցույց

տվեց իր նավակը, ասելով.

– Այդ այն արհեստավորի գործն է, որ այժմ բանում է իմ տանը: Նա ընդունակ է մինչև անգամ թեթև առագաստավոր նավեր կառուցանելու: Այդ արհեստով նա երկար ժամանակ աշխատել է Կ. Պոլսի նավահանգիստներում: Սաստիկ դյուրաշարժ է այդ նավակը. նրան կարելի է կառավարել ինչպես մի լավ վարժված նժույգ ձի:

Բերգեն-Օդլին մնաց նավահանգստում, իսկ մենք վերադարձանք գյուղը: Ասլանը վարպետ Փանոսի հետ գնացին մի քանի հիվանդներ տեսնելու (գոնե այդպես ասացին ինձ), բայց ես գնացի մեր հյուրընկալի տունը:

Զգիտեի ինչպես անցկացնել ժամանակը: Նավաստիի տունը դարձյալ դատարկ էր, դարձյալ ոչ ոք չէր երևում: Բակում տիրում էր ընդհանուր լռություն. մի տերև անգամ չէր շարժվում ծառերի վրա: Օրվա տոթը անտանելի էր: Սագերը, գլուխները թևերի տակ թաքցրած, քնել էին ուռիների ստվերի ներքո: Նրանցից մեկը միայն, իմ ոտնաձայնը լսելով, գլուխը վեր բարձրացրեց և ծույլ կերպով մի քանի անգամ կշկշաց: Մյուսները զարթեցան: Բայց հյուսնի արհեստանոցում, ինչպես երևում էր, հանգստություն չկար. այնտեղից դեռ ուրազի ձայն էր լսվում: Պարապությունից հետաքրքրվեցա այնտեղ մտնել և սպասել մինչև Ասլանի վերադարձը: Ամբողջ արհեստանոցը լցված էր տախտակներով և զանազան ատաղձներով: Այնտեղ և կարկատում էին նավակները, և նորերն էին շինում: Ծերունի վարպետն աշխատում էր իր մի քանի աշակերտների և

օգնականների հետ: Տեսնելով ինձ, բոլորը նայեցին իմ վրա և շարունակեցին իրանց գործը: Միայն վարպետը մի կողմ դրեց կարկինը, որով տախտակի վրա ինչ-որ չափումներ էր անում. գլուխը վեր բարձրացրեց և ակնոցները ուղղելով հարցրեց.

– Դուք երևի այն ֆրանկի հե՞տ եք եկել:

– Այո՛, նրա հետ եմ եկել:

– Նստեցեք, խնդրեմ:

Ես չգիտեի որտեղ նստել, նստելու տեղ չկար: Իսկ վարպետը այդ մասին չհոգաց. նա դարձյալ վեր առեց կարկինը, սկսեց իր չափումները անել: Ես նստեցի դռան շեմքի վրա:

– Չովի առաջը կտրում ես, – նկատեց ինձ աշակերտներից մեկը, ճակատի քրտինքը սրբելով, – առանց դրան էլ շատ շոգ է:

Նրա նկատողությունը թեև բավական հանդուգն էր, բայց իրավացի էր: Ամբողջ գործարանը լույս և օդ էր ընկնում միայն դռնից, ուրիշ լուսամուտ չկար. առաստաղից թեև երդիկ էր բացված, բայց այնտեղից հով չէր փչում: Ես վերկացա և ոտքի վրա կանգնած մնացի: Լռությամբ նայում էի: Գործիքների ձայնը մի այնպիսի աղմուկ էր բարձրացրել, որ անկարելի էր մի բան խոսել: Մի կողմում սղոցում էին, մյուս կողմում տաշում էին, մեկը ռանդա էր տալիս, մյուսը շաղափով ծակում էր, մի խոսքով ոչ ոք անգործ չէր: Անգործը միայն ես էի: Իմ դրությունը շատ հիմար էր: Նայեցի, նայեցի և վերջապես ձանձրացա և դուրս եկա:

Գալով սրահը, որտեղ ճաշեցինք մենք, ոչ ոքի չգտա: Ասլանը և վարպետ Փանոսը դեռ չէին վերադարձել: Միայն հատակի սփռոցները, առաջվա կարգով, դեռ իրանց տեղումն էին: Ես մոտեցա, պատկեցի նույն մինդարի վրա, ուր ճաշի ժամանակ նստած էր Ասլանը:

Սրահի միջով ես նայում էի դեպի ընդարձակ պարտեզը: Նա բաժանված էր սրահից փայտյա ցած վանդակապատով միայն: Ծառերը այն աստիճան սերտ կերպով գրկված էին միմյանց հետ, որ ես շատ հեռու չէի տեսնում: Ավելի քան տերևները, նրանց ճյուղերը ծանրաբեռնված էին հասունացած պտուղներով: Արեգակը կրակ էր թափում: Նրա ջերմությունից ամեն մի ծառ, ամեն մի թուփ, ամեն մի պտուղ, ամեն մի խոտ և ծաղիկ լցրել էր օդը ախորժելի անուշահոտությամբ: Ես սիրում էի այդ մեղմ, քնաբեր անուշահոտությունը, որ բուրում է ծառաստանը, ոգևորված միջօրեի ջերմությունից: Բայց իմ քունը չէր տանում: Ճնճղուկները, թաքնված տերևների խտության մեջ, լուռ մրափում էին: Ծիծեռնակը, որ սրահի ձեղումի գերաններից մեկի կողքին կայցրել էր իր բաժակաձև բույնը, նա էլ, իր ճտերի մոտ թառած, քաղցր թմրության մեջ նիրհում էր: Իսկ ես քնել չէի կարողանում:

Ինձ տանջում էին գանազան մտատանջություններ: Մինչև այն օր տեսած, լսած, հասկացած, չհասկացած առարկաների կատարյալ խառնաշփոթությունը անբարվամ էր իմ գլխում: Այդ մոռյլ քառսից ոչինչ ելք գտնել չէի կարողանում: Ո՞րտեղից էի գալիս, ո՞ր էի գնում,

ի՞նչ նպատակների էի ձգտում, ո՞ր կտանեին ինձ այդ թափառումները, ինձ բացատրել չէի կարողանում: Ես խարխափում էի անստուգության և անգիտակցության խավարի մեջ: «Լավ է, մտածում էի ես, ամենևին չհավատալ, քան թե կիսով չափ հավատալ»... Բայց մի զգացմունք միայն ինձ հաշտեցնում էր իմ անորոշ վիճակի հետ. դա էր այն ջերմ սերը, որ ես ունեի դեպի Ասլանը: Այդ սերը լրացնում էր իմ թերահավատությունը: Միրում էի այդ եռանդոտ երիտասարդին: Նրա մեջ կար մի բան, որ շատ սիրելի էր: Բայց թե ի՞նչ էր այդ բանը, ես ոչինչ կերպով ըմբռնել չէի կարողանում...

Ամեն տեղ, ուր և գնում էինք, ես հանդիպում էի նորանոր պատրանքների, նորանոր կեղծիքների: Կարծես իմ աչքերը պատած լինեին թանձր մշուշով, հեռուն չտեսնելու համար: Եվ ինչո՞ւ համար տեսնեի: Գուցե նա ա՛յնքան սարսափելի էր, որ հենց այդ պատճառով Ասլանը չէր կամենում խլել իմ աչքերից կախարդական քողը և իմ առջև բաց անել ապագայի սուկայի պատկերը: Գուցե նա չէր կամենում միանգամից վախեցնել ինձ: Գուցե նա այնքան հրապուրիչ և այնքան գեղեցիկ էր, որ և՛ չէր կամենում ինձ միանգամից հափշտակությունների մեջ ձգել: Եվ մի՛թե ես ունեի այնքան պատրաստականություն ամեն ինչ հասկանալու համար: Ես ինքս ուզում էի իմ դատարկությունը, իմ մտավոր աղքատությունը: Եվ նա շատ անգամ նկատում էր ինձ, թե «քեզ պետք է դեռ շատ բան սովորել» ...

Ինձանից շատ հեռու չէր խնձորենին, որի տերևների

ստասփյունը ընդհատեց իմ մտածությունները: Ես նայեցի դեպի այն կողմը: Ծառերի վրա նկատեցի նույն աղջկան, որ ճաշի ժամանակ մեզ համար սեղան էր պատրաստում: Դա Ծովիկն էր, նավավարի աղջիկը: Ահա մի էակ ևս, որ ինձ նման արթուն էր, որի վրա օրվա ջերմությունը չէր ազդում: Բայց ի՞նչ էր շինում այդ մանկահասակ արարածը այն ծառի վրա: Կապիկը միայն կարող էր այնպես համարձակ մի ոստից մյուսը թռչել: Պտուղներ չէր քաղում նա. խնձորները դեռ ոչ բոլորովին հասած էին: Նա ընտրում էր նրանցից խոշորները, իրանց ձևով կանոնավորները և ինչ-որ կայցնում էր նրանց վրա: Ես իսկույն հասկացա այդ գործողության նպատակը: Խնձորներն այն տեսակից էին, որ հասունացած ժամանակ ստանում էին սաստիկ մուգ-կարմիր գույն, իսկ այժմ դեռ բաց-կապտագույն էին: Նա կայցնում էր նրանց վրա զանազան ձևով մանր և գեղեցիկ տերևներ: Խնձորները հասունացած ժամանակ, շատ հասկանալի է, որ նրանց մակերևույթի բաց մնացած տեղերը արևից կստանան կարմիր գույն, իսկ տերևներով ծածկված տեղերը կմնան սպիտակ գույնով, և այսպիսով նրանց վրա կձևանան զանազան նկարներ: Այդ տեսակ նախշուն, հոտավետ խնձորները կոչվում են «սիրականի խնձոր»: Առհասարակ խնձորը հայոց մեջ սիրո նշան է: Հարսանիքների ժամանակ, ունը որ կամենան են հրավիրել, մի հատ կարմիր խնձոր են ուղարկում նրան: Իսկ այդ տեսակ նախշուն խնձորները մեծ աղջիկները ծածուկ ուղարկում են սիրած պատանիներին: Բայց ո՞ւմ համար էր պատրաստում այդ փոքրիկ աղջիկը

իր խնձորները: Նա, անտարակույս, դեռ չգիտեր, թե ի՞նչ էր սերը: Երևի նա տեսել էր, թե ինչ են անում մեծ աղջիկները, ինքն էլ հետևում էր նրանց օրինակին, առանց հասկանալու իր պատրաստության նշանակությունը: «Ահա մի անգիտակցություն ևս, մտածեցի ես, նա դեռ չսիրած, սիրո համար նվերներ է պատրաստում»... Մի՞թե ես էլ նույնը չէի անում... մի՞թե ես էլ սիրո համար գոհեր չէի պատրաստում, առանց իմ սիրո առարկայի հետ ծանոթ լինելու... Բայց Ծովիկը ինձանից խելացի էր. նա գոնե ընտրում էր խնձորներից այն միայն, որը ավելի գեղեցիկ էր, որը փտած կամ որդնակեր չէր: Իսկ ես այդ ընտրությունը չունեի, ես չգիտեի, թե իմ գոհաբերությունները որ աստիճան նպատակահարմար են... Ես հետևում էի միայն ինձանից մեծերի օրինակին, որպես Ծովիկը հետևում էր իրանից մեծերի օրինակին...

Հանկարծ սրահի մեջ բացվող դռնից դուրս վազեց մի փոքրիկ երեխա: Դա երևի մեր հյուրընկալի արու գավակն էր, որովհետև սաստիկ նման էր հորը: Նա այնպիսի մի ուժգին թափով սենյակից դուրս նետվեցավ, որ, գնդակի նման իմ մոտից անցնելով, ինձ շտեսավ: Նա նույն արագությամբ վազեց մինչև պարտեզի դուռը, մի քանի անգամ շարժեց, երբ տեսավ, որ փակ է, բարկացավ և կրկին նետվեցավ դեպի սրահը: Այժմ միայն տեսավ ինձ և, որպես վաղեմի ծանոթ, մոտեցավ, գրկեց իմ պարանոցը:

– Եթե գնայի պարտեզը, քեզ համար ծիրան կբերեի,
– ասաց ինձ:

– Ինչո՞ւ չգնացիր, – հարցրի ես, փայփայելով նրա սիրուն գլուխը:

Նա իր խոշոր, խաժ աչքերով դարձրեց դեպի ինձ և գանգատվելու եղանակով պատասխանեց.

– Դուրը փակ էր: Դու չես իմանում ինչ սատանա է այդ Ծովիկը, երբ որ նա պարտեզն է գնում, դուրը միշտ փակում է, որ ես չմտնեմ: Ասում է, դու ծաղիկները փչացնում ես: Դու խո գիտես, որ ես չեմ փչացնում:

Փոքրիկի գանգատը իր քրոջ մասին էր: Բայց ի՞նչ առիթով այդ չարաճճիի գլխին փչեց՝ ինձ վկա բռնել, որ նա չէ փչացնում:

– Ի՞նչպես է քո անունը, – հարցրի ես:

– Քոթոթ, – պատասխանեց նա, ինքն էլ ծիծաղելով իր օտարոտի անվան վրա:

– Քոթոթ, ի՞նչ լավ անուն է:

– Ես էլ լավ տղա եմ, – ասաց նա մի առանձին պարծանքով: – Հայրիկը ինձ ասում է՝ դու քոթոթ ես, արջի քոթոթ, դու խո տեսնում ես, որ ես քոթոթ չեմ:

– Դու քոթոթ տեսե՞լ ես:

– Տեսել եմ, մի անգամ մեր բակում պար էին անում: Ո՛րհ, ինչպես մազոտ թաթիկներ ուներ: Մտիկ տո՛ւր իմ ձեռքերին, իմ ձեռքերը խո այնպես մազոտ չեն:

Նա իր սիրուն ձեռքերը դրեց իմ ափի մեջ:

– Քո ձեռքերը այնպես չեն:

– Էլ ինչո՞ւ են ասում ինձ քոթոթ:

– Ես կասեմ հայրիկին, որ էլ չասե:

Նա, փոխանակ շնորհակալության, դարձյալ գրկեց ին պարանոցը և ջերմ կերպով համբուրեց ինձ:

– Ասա՛ հայրիկին, որ Ծովիկը սուտ է ասում. դու խո իմանո՞ւմ ես, որ ես ծաղիկները չեմ փչացնում:

– Իմանում եմ: Բայց ի՞նչ է անում հայրիկը, երբ Ծովիկը այդպիսի սուտեր է հնարում:

– Բարկանում է, պատվիրում է, որ ինձ պարտեզը չթողնեն, որ միրգ ուտեմ:

– Հայրիկին կասեմ, որ չբարկանա. դու խելացի տղա ես, կասեմ, որ պարտեզի դուռը քո առջև չփակեն:

Նա իմ խոստմունքներից բավական գոհ մնալուց հետո մի այլ խնդիրք ևս առաջարկեց:

– Ասա, որ մայրիկն էլ խելացի է, նրա առջև էլ դուռը չփակեն:

– Ո՞ր դուռը:

– Մենյակի դուռը: Հիմա այնտեղ է, դուռը փակած է: Ես այսօր ուզեցի, որ գնամ տեսնեմ, չկարողացա...

Վերջին խոսքերը այնպիսի զգացմունքով արտասանեց փոքրիկ երեխան, որ ինձ վրա խիստ տխուր ազդեցություն գործեցին:

– Ինչո՞ւ են կողպում մայրիկին սենյակի մեջ:

– Չեմ իմանում: Մայրիկը այնտեղ աղաղակում է, լաց է լինում... ես էլ լաց եմ լինում, երբ մայրիկը լաց է լինում...

Երեխայի աչքերում արտասուք երևաց:

– Հիմա այնտե՞ղ է մայրիկը:

– Այնտեղ է, ներսում, շատ ներսում... Հայրիկը չէ թողնում,

որ դուրս գա:

Այդ միջոցին երկու աղավնիներ իջան, նստեցին սրահի վանդակապատի վրա: Տեսնելով նրանց, փոքրիկը իսկույն մոռացավ այն ցավը, որ զգում էր իր սիրելի մոր մասին: Նա խորամանկ կերպով նայեց իմ երեսին, աչքերը ծռնոեց և նշաններով հասկացրեց ինձ, որ սուս կենամ: Իսկ ինքը կուզեկուզ սկսեց մոտենալ թռչուններին: Նրանք ավելի զգույշ գտնվեցան և, նկատելով փոքրիկ դարանակալին, թռան, բայց շատ հեռու չգնացին, նստեցին բակի մեջ, մի կտրած ծառի բունի վրա: Մանուկը շարունակեց հետամուտ լինել, և մի քանի րոպեից հետո թե աղավնիները և թե նա այլևս չերևացին: Ես խիստ սակավ անգամ տեսել էի մի այնպիսի աշխույժ և կայտառ երեխա:

«Տան գաղտնիքը երեխայից հարցրու», ասում է հայտնի առածը: Հիմա ես աղոտ կերպով հասկանում էի, թե ինչու չէր երևում մեր տանտիկինը: Անտարակույս մի պատճառ պետք է լիներ, որ նրան թաքստի մեջ էին պահում:

Երևում էր, որ Ծովիկը խնձորի ծառից տեսել էր ինձ: Վերադառնալով պարտիզից, մի գամբյուղի մեջ բերեց ինձ համար նրգերի ամենաընտիր տեսակներից և, ամբողջ գամբյուղը դնելով իմ մոտ, ասաց.

– Որից որ սիրում ես, նրանից կե՛ր:

– Բոլորը լավ է, քո քաղածը վատ չի լինի,

– պատասխանեցի ես, նայելով ուղիղ նրա արևի ջերմությունից շառագունած երեսին:

Նա ժպտաց և հեռացավ, երբ նկատեց, որ Ասլանը

վերադարձավ իր հոր հետ:

Տեսնելով իմ մոտ դրած զամբյուղը, նրա հայրը ասաց ինձ.

– Դուք, փոքրիկներդ, ավելի բախտավոր եք մեզանից, որ աշխարհի դարդերը չեք հասկանում...

Հետո նա դարձավ դեպի Ասլանը:

– Տեսնո՞ւմ եք, ինչպես ջահելները միմյանց հարգել իմանում են. այդ պտուղները անպատճառ Ծովիկի քաղածը պետք է լինի:

Երանք մտան սրահի մեջ բացվող դռնից և երկար ժամանակ մնացին ներսի սենյակներում: Երբ Ասլանը դուրս եկավ, նրանից հարցրի:

– Ի՞նչ կար այնտեղ:

– Մի հիվանդ կար... – պատասխանեց նա, էլ չխոսեց:

ԳԻՇԵՐԸ ԱՎԱՆՅ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Երեկոյան դարձյալ բոլորը հավաքվեցան սրահի մեջ: Ասլանը նստած էր իր մինդարի վրա, վարպետ Փանոսը նրա մոտ, ես իմ տեղում, իսկ տան տերը երբեմն նստում էր, երբեմն կանգնում էր, երբեմն գնում էր իր մարդիկներին գանազան պատվերներ տալու:

Փայտյա բարձր աշտանակի վրա դրած էր մի խեցեղեն ճրագ, որը աղավնու նմանություն ուներ. նրա միջում կտավատի ձեթ էր լցրած, իսկ կտուցից դուրս ընկած պատրոյգը հանդարտ վառվելով տարածում էր աղոտ, կանաչագույն լույս իր շրջակայքում: Ձեթից և մրից բոլորովին սև գույն էր ստացել այդ աղավնին:

Խոսակցությունը գլխավորապես ծովակի մասին էր: Խոսում էին նրա թևավորության վրա, արդյոք նա խաղա՞ղ է, թե անհանգիստ, տարվա ո՞ր ամիսներում սովորաբար պատահում են այլեկոծություններ. խոսում էին նավահանգիստների մասին, թե ո՞ր կողմերի կամ ո՞ր եզերքի մոտ են գտնվում, կամ ի՞նչ տեղերի հետ հաղորդակցություն ունեն. խոսում էին նավակների թվի և նրանց փոխադրած ծանրությունների քանակության մասին, թե տարվա ընթացքում ո՞րքան մթերքներ կարող են փոխադրել, այդ բոլորի մասին, իհարկե, հաշիվ

ու համար տալիս էր գլխավորապես Բերգեն-Օղին: Նա այնպես լավ ուսումնասիրել էր ծովակը և նրա շրջակայքը, որպես մի լավ վարժապետ ուսումնասիրում է իր դասագիրքը: Նրան ծանոթ էին ծովակի բոլոր խորշերը, բոլոր եզերքը և այն բոլոր դիրքերը, որտեղից կարելի էր ցամաքի հետ հարաբերություն ունենալ: Ասլանը իր լսածներից այն եզրակացությունն էր դուրս բերում, թե երկու առագաստավոր նավեր բավական կլինեն կատարելու այն գործը, ինչ որ կատարում են բազմաթիվ նավակներն ու սանդալները:

Նրանք խոսում էին, դատում էին, վիճում էին, իսկ ես համարյա չէի լսում: Ես չէի կարողանում մոռանալ Քոթոթի տված տեղեկությունները իր մոր մասին, և նրա վրա էի մտածում: Ասլանը այն օրը տան ներսի սենյակներից դուրս գալու ժամանակ ինձ ասաց, թե այնտեղ մի հիվանդ կա, դա, անտարակույս, նավավարի կինը պետք է լիներ, բայց Քոթոթի տված տեղեկությունները այդ հիվանդի դրության մասին՝ բավական կասկածավոր էին դարձնում նրան: Այնտեղ անպատճառ մի բան պետք է լինի, մտածում էի ես:

Մեզ ընթրիք տալուց հետո տանեցիք, այսինքն Օովիկը և Քոթոթը, գնացին կտորի վրա քնելու: Գյուղացի երեխաները քնում են արևի հետ և զարթնում են նրանից առաջ: Սրահի մեջ մեզ համար ևս քնելու անկողիններ պատրաստեցին: Սրահը, որ պատշգամբի նախնական ձևն է, շատ հարմարություն ունի ամառնային կեցության համար. այնտեղ և՛ հով է, և՛ մաքուր օդ կա, և՛ անքուն գիշերներում

մարդ չէ տաղտկանում, նայում է աստղագարդ երկնքի վրա, գվարճանում է անթիվ լուսավորներով: Իսկ այն գիշերը ինձ ավելի գրավում էր այն խուլ, խորհրդավոր ձայնը, որ լսվում էր օդի մեջ. դա ծովակի ալիքների ձայնն էր, որ գալիս էր հեովից:

Հյուսնի արհեստանոցում գործը դադարել էր, այնտեղից ձայն չէր լսվում: Բայց արհեստանոցի բաց դռնից ճրագի լույս էր երևում: Ծերունի արհեստավորը, երևի, դեռ չէր քնած: Նավավարը Ասլանին և վարպետ Փանոսին տարավ այնտեղ մի քանի բաներ ցույց տալու համար: Ես չգնացի. ես արդեն ցերեկով տեսել էի այն տախտակների և փայտերի մթերանոցը, և դրանք ինձ համար մի առանձին նշանակություն չունեին: Ես պատկած մնացի իմ անկողնի վրա և իսկույն քունս տարավ:

Մի օտարոտի ձայն զարթեցրեց ինձ: Ո՞րքան ժամանակ անցել էր գիշերից, չգիտեմ, բայց աքաղաղները խոսում էին: Գլուխը վեր բարձրացրի, նայեցի իմ շուրջը: Ճրագի ձեթը արդեն սպառվել էր, և պատրույզը երբեմն աղոտ կերպով պլպլում էր, երբեմն հանգչում էր: Բայց սրահի մեջ բավական լույս կար. կիսալուսինը դեռ ոչ բուրբուղին անհետացել էր հորիզոնից: Նայեցի Ասլանի և վարպետ Փանոսի անկողինների վրա, նրանք դատարկ էին: Երևում էր, որ դեռ չէին վերադարձել: Նայեցի դեպի հյուսնի արհեստանոցը, այնտեղ դեռ ճրագի լույս էր երևում:

Օտարոտի ձայնը, որ զարթեցրեց ինձ, որքան հիշում եմ, դռան սաստիկ բախման ձայնի էր նմանում. նայեցի

դեպի սրահի մեջ բացվող դուռը. նա բոլորովին բաց էր. իսկ երեկոյան, մեր քնելու ժամանակ, ես նրան փակած էի տեսել: Գլուխս դարձյալ դրեցի բարձի վրա, բայց քնել չկարողացա: Քանի բուպեից հետո մի մեղմ սոսափյուն, որ հագուստի խշխշոցի էր նմանում, գրավեց իմ ուշադրությունը. Գլուխս կրկին վեր բարձրացրի և ստվերի մեջ նկատեցի մի ինչ-որ անորոշ կերպարանք: Նա սկզբում անշարժ էր, հետո շարժվեցավ և հանդարտ կերպով անցավ, առանց ամենաթեթև ձայն անգամ հանելու: Կարծես նա օդի միջով էր գնում, և նրա ոտները գետնին չէին դիպչում: Նա ցած իջավ սրահի սանդուղքներից, դիմեց դեպի բակը: Այնտեղ, լուսնի լուսավորության առջև նա ավելի որոշ կերպարանքով նկարվեցավ իմ առջև. կարմիր շիլայի շապիկը իջնում էր մինչև նրա մերկ ոտները. գլխի հյուսերը արձակ էին, նրանք կիսով չափ ծածանվում էին ճակատի վրա, իսկ մնացյալ մասը խիտ գանգուրներով ծածկել էր նրա մեջքը: Երբ նա կանգ առեց բակի մեջ, ետ նայելով դեպի սրահը, ես տեսա նրա դեմքը. դա կնոջ գունաթափ դեմք էր, որը լուսնի բաց-կապտագույն լուսավորության առջև ավելի թախծալի արտահայտություն էր ստացել: Նա կրկին շարժվեցավ և սկսեց դիմել դեպի պարտեզը:

Չգիտեմ սնահավատությունից, թե մի այլ զգացմունքից, իմ ամբողջ մարմնով անցավ մի սոսկալի սարսուռ: Ինձ այնպես էր թվում, թե մեռելներից մեկը գերեզմանից հարություն էր առել և շրջում էր գիշերային լուսության մեջ: Քունը բոլորովին փախավ իմ աչքերից: Երբեմն վերմակը

քաշում էի գլխիս, աչքերս խփում էի, վախենալով, մի գուցե կրկին տեսնեմ նրան, իսկ երբեմն աչքերս երկյուղածությամբ բաց էի անում, նայում էի: Նա դարձյալ երևում էր: Սկսեց աղոթք կարդալ. աղոթքը փոքր-ինչ հանգստացրեց ինձ:

Նա, առանց որևիցե շշուկ հանելու, հանդարտ քայլերով անցավ բակի միջով, մոտեցավ պարտեզի դռանը: Ձեռքը տարավ դեպի փականքը և իսկույն հեռացավ, երբ նկատեց, որ դուռը փակ էր: Հետո բակի պատի մոտով սկսեց կամաց-կամաց դիմել դեպի փողոցի դուռը և, մի քանի րոպե չանցած, բոլորովին անհետացավ: Ո՞ր գնաց, ես չտեսա, որովհետև երկյուղը այն աստիճան տիրել էր ինձ, որ վախենում էի վերկենալ և նրա ետևից նայել, թե ո՞ր է գնում: Ի՞նչ էր այդ, երա՞գ էր, տեսի՞լք էր, թե գրգռված երևակայության ցնորք: Ես մնացի անշարժ դրության մեջ: Կարծես ինձ ամուր կապերով կաշկանդել էին իմ անկողնի մեջ, և շարժվել չէի կարողանում: Կարծես «դարան» անցավ իմ վրայով և իր բոլոր ծանրությամբ ճնշեց ինձ:

Կես ժամ հագիվ անցած կլինեք, երբ կրկին հայտնվեցավ ուրվականը: Նա կամաց-կամաց մոտեցավ, վեր բարձրացավ սրահի սանդուղքներից, նախ մի շրջան գործեց նրա պատերի մոտով, այս կողմ ու այն կողմ նայելով, որպես թե մի բան որոնում էր, հետո կանգ առեց, սկսեց նայել անկողինների վրա: Նրա աչքերը վառվում էին, դեմքը նույնպես գունաթափ էր, որպես առաջ:

– Դուք, պարոն բժշկապետ, – ասաց նա, մոտենալով և կանգնելով իմ բարձի մոտ, – չհասկացաք իմ

հիվանդությունը և հասկանալ չէիք կարող, որովհետև ես բոլորը չպատմեցի ձեզ...

Ին երկյուղը փոքր-ինչ փարատվեցավ. դա նավավարի կինն էր և ինձ Ասլանի տեղն էր ընդունում:

– Ես բոլորովին հիվանդ չեմ, պարոն բժշկապետ, – շարունակեց նա ավելի տխուր ձայնով, – ես շատ առողջ եմ, պարոն բժշկապետ, լավ ուտում եմ, լավ խամում եմ, կարող եմ լավ ման գալ, եթե ինձ թույլ տան տանից դուրս գալ...

Նա ակնարկում էր իր ամուսնի վրա, որ նրան արգելարանի մեջ էր պահում: Ես հիշեցի Քոթոթի խոսքերը: Նա նստեց իմ բարձի մոտ, գլուխը խոնարհեցրեց ծնկների վրա, ձեռքով բռնեց աչքերը և մի քանի վայրկյան լուռ մնաց: Գլխի ծամերը խառն հոսանքով ծածկեցին նրա դեմքը: Այդ միջոցին նմանվում էր նա մի սգավորի, որ, իր սիրելիի գերեզմանի մոտ ծունկ իջած, լուռ ողբում է նրա ցավալի կորուստը: Չետո նա գլուխը վեր բարձրացրեց, սուկալով նայեց դեպի սենյակի դուռը և բացագանչեց հեկեկանքով.

– Դուք նրան օգնեցեք, պարոն բժշկապետ, նրան... դեռ ուշ չէ, դեռ կարելի է օգնել...

Ես կրկին սկսեցի դողալ:

– Դուք չե՞ք հավատում, պարոն բժշկապետ, – շարունակեց նա, – շտապեցե՛ք, կարելի է օգնել... դեռ մարմինը տաք է... ձեռքերը շարժում է... դեռ արյունը չէ դադարել հոսելուց...

Նա դարձյալ գլուխը ցած թողեց ծնկների վրա և երկու ձեռքով բռնեց աչքերը, կարծես զարհուրում էր մի սուկալի

տեսարանից և չէր կամենում նայել նրա վրա: Նա այլևս չէր խոսում, ես լսում էի նրա խուլ հեկեկանքը միայն:

– Օգնեցե՛ք, պարոն բժշկապետ... – դարձյալ կրկնեց նա, – դեռ ուշ չէ... կարելի է օգնել... ինչո՞ւ չեք վեր կենում... ահա այնտեղ է... շատ հեռու չէ...

Ես մտածեցի, թե իրավ, դրսում մի որևիցե դժբախտություն պետք է պատահած լինի, և շտապեցի օգնության հասնել: Բայց նա պինդ բռնեց իմ թևքից և, սրահի հատակը ցույց տալով ասաց.

– Նայեցե՛ք, պարոն բժշկապետ, ահա՛ արյան շիթերը... դեռ չեն ցամաքել... Տեսնո՞ւմ եք, պարոն բժշկապետ, ես տեսնում եմ, ահա՛, նայեցեք...

Այժմ միայն հասկացա, որ խեղճ կինը ցնորքների մեջ էր գտնվում: Ինձ նորից տիրեց մի անբացատրելի սարսափ, մանավանդ երբ նա կանգնեց և, ձեռքը դեպի սենյակի դուռը մեկնելով, ասաց.

– Այդ արյան շիթերը, այդ դռնից սկսվելով, գնում են մինչև ծովեզրը... Գիշեր էր, երբ գազանը այդ դռնից դուրս բերեց արյունաշաղախ մարմինը, որ դրած էր մագե խարարի մեջ... Արյունը կաթկթում էր խարարից... Ես վազեցի նրա ետևից, բայց նա շտապեց և շուտով հասավ ծովեզրը... դրեց խարարը իր նավակի մեջ և սկսեց թիավարել...

Այդ միջոցին անբախտ կնոջ ձայնը խեղդվեցավ և չկարողացավ շարունակել: Նա ձեռքը տարավ դեպի աչքերը, որ արտասուքը սրբե, բայց աչքերում արտասուք չկար: Ես ապշած կերպով նայում էի նրա վրա: Երևում

Էր, որ այդ տան մեջ կատարվել էր մի սարսափելի եղեռնագործություն, որի հետ կապված է եղել խեղճ կնոջ դժբախտությունը: Նա կրկին մոտեցավ և նստեց իմ կշտին: Այժմ ավելի սրտաշարժ ձայնով ասաց ինձ.

– Ես կպատմենմ քեզ բոլորը... դուք պետք է գիտենաք բոլորը, պարոն բժշկապետ... մինչև չգիտենաք, չեք կարող բժշկել ինձ... Լսո՞ւմ եք, պարոն բժշկապետ...

– Լսում եմ, – պատասխանեցի ես մեքենաբար:

Նա շարունակեց.

– Այն օրից անցել են շատ տարիներ... Ես շատ անգամ գիշերը գնում եմ ծովեզրը, կանգնում եմ այնտեղ, կանչում եմ, երկար կանչում եմ, նա իմ ձայնը լսում է և հանկարծ հայտնվում է ալիքների միջից... Հիմա, այս րոպեիս, այնտեղից եմ գալիս, դարձյալ տեսա նրան, դարձյալ համբուրեցի նրան... Նա ամենևին չէր փոխվել, էլի այնպես էր, որպես վերջին անգամ, երբ այդ տանից խավարի մեջ դուրս տարավ նրան գազանը... վերքից տաք արյունը դեռ հոսում էր... նվաղած աչքերով նայում էր իմ երեսին...

Նա լռեց, որպես մի եռացող հրաբուխ, իր ուժերը հավաքելու համար, որ ավելի սաստկությամբ դուրս հոսե ներսի կրակը:

– Նա մեղավոր չէր, պարոն բժշկապետ, – ասաց նա ցավալի ձայնով, – նա սիրում էր ինձ, ես էլ սիրում էի նրան... Մենք ամենափոքր հասակից սիրում էինք միմյանց... Ես դեռ աղջիկ էի իմ հոր տանը, նա դեռ պատանի էր, դեռ նոր էր սկսել թիավարել: Լինում էր, որ ես ամբողջ գիշերը չէի

քնում, նստած կտորի վրա, սպասում էի նրան: Նա գալիս էր, տանում էր ինձ ծովեզրը, դնում էր իր նավակի մեջ, և մենք ամառային ամբողջ գիշերը լողում էինք ջրերի վրա... Ես գլուխս դնում էի նրա գրկում, նա թիակը մի կողմ էր դնում, և խելացի նավակը ինքն իրան գնում էր և երբեք չէր խանգարում մեղ...

Վերջին խոսքերի միջոցին նա կարծես ամբողջ մարմնով թուլացավ, գլուխը տատանվեցավ, և ձեռքերը ընկան ծնկների վրա:

– Մեր ծնողները գիտեին այդ բոլորը, բայց ներում էին մեզ, որովհետև մենք արդեն նշանված էինք և հարսանիքի պատրաստություններ էին լինում... Այդ միջոցներում հեռու աշխարհից վերադարձավ գագա՛նը... Նրա մասին խոսում էին, թե մի բեռն ոսկի է բերել... այդ գրավեց իմ ծնողների ազահությունը... Նրանք ինձ բաժանեցին իմ սիրածից և տվեցին գագանին... Ես դրան էլ սկսեցի սիրել, բայց իմ սրտի մեծ մասը պատկանում էր առաջինին... Երբ ամուսինս տանից բացակա էր լինում, երբ նա Մուշի կամ Բաղեշի կողմերը բեռ էր տանում, նա գալիս էր մեր տունը... Դրացիները սկսեցին փսփսալ միմյանց հետ, և բամբասանքը հասավ ամուսնիս ականջին... Մի երեկո նա ինձ ասաց, թե գնում է Դատվանից ցորյան բերելու, ես նրա համար ճանապարհի պաշար պատրաստեցի, իմ ձեռքով տարա և տեղավորեցի նավակի մեջ: Նա ինձ համբուրեց, նստեց նավակի մեջ և հեռացավ: Ես ուրախ-ուրախ վերադարձա տուն: Բայց, դու մի ասա, անհրավր

խաբեց ինձ... Գիշերի կեսից դեռ նոր էր անցել, նա բախեց իմ սենյակի դուռը... ես սարսափեցա... իմ սիրելին իմ մոտ էր... Երբ մենք ուշացանք բաց անելու, գազանը ոտքի մի հարվածով ջախջախեց դուռը և ներս մտավ... Իմ արտասուքը, իմ աղաչանքը չկարողացան ամոքել անգուօթի բարկությունը... Նա իր դանակը իսկույն ցցեց «նրա» կուրծքի մեջ... տաք արյունը դուրս ցայտեց վերքից... Նա տատանվեցավ և ընկավ հատակի վրա... Հետո դրեց նրա դիակը խարարի մեջ և շտապեց տանել դեպի ծովեզորը... Գնանք, պարոն բժշկապետ, նա դեռ չէ մեռած, դեռ կարելի է նրան օգնել...

Վերջին խոսքերը արտասանեց նա բավական բարձր ձայնով, բռնեց իմ ձեռքից և համարյա ուժով աշխատում էր տանել ինձ իր հետ:

Այդ միջոցին բակում հայտնվեցավ մի այլ սովեր, նա ցած իջավ կտուրից, ես լսեցի նրա ոտնաձայնը: Արագ քայլերով մտավ նա սրահը: Ես իսկույն ճանաչեցի Ծովիկին: Տեսնելով մորը ինձ մոտ, բացականչեց նա.

– Ա՛խ, աստված, այդ ո՞վ բաց արավ դուռը:

Երևում էր, որ նա կտուրից լսել էր մոր ձայնը և ցած էր իջել նրան օգնելու: Նա բռնեց գիշերաշրջիկ լուսնոտի ձեռքից և, առանց մի խոսք ասելու, տարավ դեպի իր սենյակը: Մայրը առանց ընդդիմության հետևեց նրան: Մի ուրիշը նրա տեղ՝ կարող էր վախենալ, կարող էր աղաղակել, բայց մանկահասակ աղջիկը, որպես տեսնում էի, բոլորովին ընտելացած էր մոր հիվանդությանը և գիտեր, թե ինչպես

պետք էր վարվել նրա հետ: Երբ նա տարավ, հանգստացրեց մորը և դուռը կողպելով եկավ ինձ մոտ՝ ես նրանից հարցրի.

– Քո մոր հետ ամեն գիշեր այդպես է պատահում:

– Երբեմն միայն, – պատասխանեց նա տխուր ձայնով,
– ավելի լուսընկա գիշերներում: Այդ ժամանակ հայրս միշտ նրա մոտ է լինում, հսկում է նրան: Ա՛խ, ու՞ր է գնացել այս գիշեր, չէ երևում:

– Նա, կարծեմ, հյուսնի արհեստանոցումն է:

Ծովիկը դիմեց դեպի արհեստանոցը՝ հորը կանչելու համար:

– Սպասի՛ր, միասին գնանք:

Նա կանգնեց: Ճանապարհին հարցրի նրանից.

– Քո մայրը ինչ-որ արյան վրա էր խոսում: Այդ ի՞նչ արյուն է:

– Չեմ իմանում, նա միշտ այդ է ասում, երբ նրա հետ պատահում են այսպիսի բաներ... Հայրս չէ թողնում, որ մենք լսենք, նա մեզ հեռացնում է...

– Դու և. Քոթոթը չե՞ք վախենում, երբ նա այդպես բաներ է խոսում:

– Ինչո՞ւ պետք է վախենանք: Նա մեր մայրն է: Բայց հարևանները վախենում են, ասում են, թե դները ման են ածում նրան:

– Նա մի՞շտ այդպես խոսում է:

– Շատ անգամ ոչինչ չէ խոսում, լուռ դուրս է գալիս սենյակից, պտտվում է բակի մեջ, մտնում է պարտեզը, հետո գնում է ծովեզրը: Այնտեղ ժամերով կանգնում է և երկար,

անխոս նայում է ծովին:

Խեղճ աղջիկ, եթե նա գիտենար, թե որպիսի ցավեր են թաքնված դժբախտ մոր սրտում: Ես ոչինչ չասեցի: Մենք մոտեցանք հյուսնի արհեստանոցին: Ասլանը նստած էր ճրագի մոտ, իսկ նրա հանդեպ՝ ծերունի արհեստավորը: Երկուսի մեջտեղում դրած էր մի լայն տախտակ, որ ծառայում էր սեղանի փոխարեն: Տախտակի վրա դրած էին գանազան նկարներ, որոնք պատկերացնում էին, որքան ես կարողացա հասկանալ, նավի այս և այն մասների առանձին-առանձին գծագրությունները: Ասլանը ծերունի արհեստավորին ցույց էր տալիս այդ նկարները, բացատրում էր նրանց համեմատական չափը, տարածությունը, կազմվածքը և այլն: Արհեստավորը ուշադրությամբ լսում էր նրան: Մի կողմում նստած էր վարպետ Փանոսը, մյուս կողմում՝ Բերգեն-Օղլին: Նրանք ևս երբեմն հայտնում էին իրանց կարծիքները:

Երբ Ծովիկը ներս մտավ, բոլորը, գիշերային այն տարածան պահուն տեսնելով նրան, զարմացած մնացին: Նա մոտեցավ հորը, ինչ-որ փափսաց նրա ականջին: Հայրը անմիջապես դուրս եկավ արհեստանոցից:

Երևում էր, որ Ասլանը վերջացրել էր իր գործը. և նա նույնպես երկար չմնաց այնտեղ, նկարները հանձնեց հյուսնին և դուրս եկավ: Մինչև սրահը հասնելը՝ նա հարցրեց վարպետ Փանոսից.

- Դուք կարծում եք, որ նա կարո՞ղ կլինի պատրաստել...
- Սատանայի համար սոլ կկարե թշվառականը,

– պատասխանեց վարպետ Փանոսը ծիծաղելով, – ես համոզված եմ, որ կարող կլինի պատրաստել: Տասն տարուց ավելի, որպես աքսորյալ, Անգլիայի թիարաններում աշխատել է: Վերին աստիճանի շնորհալի մարդ է, բացի հրանից, նա հասցրել է և մի քանի լավ աշակերտներ...

Ժ ՓՈԹՈՐԻԿ

Ջերմ, տոթային գիշերը անցավ անհանգիստ կերպով. ինձ վիճակված էր լռել դժբախտ կնոջ աղետավոր պատմությունը: Ասլանը գբաղված էր հյուսնի արհեստանոցում, նավաստին և վարպետ Փանոսը նույնպես անքուն մնացին: Չնայելով այդ բոլորին, առավոտյան ստիպված էինք խիստ վաղ վերկենալ, որովհետև Ասլանը դիտավորություն ուներ նավակով Կտուց անապատը գնալ:

Աղոթարանը դեռ նոր էր սկսել պարզվիլ, դեռ առաջին անգամ լսելի եղավ գյուղական ժամատան կոչնակի անհամբեր հրավերը, երբ նավաստիի որոտալից ձայնը զարթեցրեց ինձ: Նրա ձայնը զարթեցրեց և Ասլանին: Վարպետ Փանոսը դեռ խռմվում էր:

Նավաստիի կոպտությունը բավական վրդովեցրեց ինձ, տրտնջալով հագնվեցա և գյուղական սովորությամբ դուրս եկա փողոցը, այնտեղ բակի դռան առջևից հոսող առվակի մեջ երեսս լվանալու: Բայց իմ տրտունջը իսկույն անտեղի երևաց, երբ տեսա, որ ամբողջ գյուղը ոտքի վրա էր: Ծերերը, պատավները գնում էին եկեղեցին աղոթելու, իսկ երիտասարդները դեպի իրանց դաշտային աշխատությունները: Ես տեսա և Ծովիկին, որ, սափորը ուսին՝ վերադառնում էր աղբյուրից:

– Ես կարծեցի, որ գու գնացել ես, և շտապեցի... – ասաց նա, կանգնելով իմ մոտ:

– Առանց քեզ մնաք բարով ասելու չէի գնալ,
– պատասխանեցի ես, ինքս ավելի կարմրելով ամոթխածությունից, քան թե նա:

Նա ծիծաղեց:

– Այդ ջուրը ո՞րտեղից ես բերում, – փոխեցի խոսքս:

– Հեովից, շատ հեովից, տե՛ս, այն բլուրի մոտից:

Նա ձեռքը մեկնեց դեպի բլուրը, որ մոայլի միջից ամեննին չէր երևում:

– Այս տարի, ասում են, շոգերի պատճառով, աղբյուրի ջուրը շատ պակասել է, – շարունակեց նա դատող մարդու եղանակով, – այնքան պակասել է, համարյա թե կաթկաթում է: Պետք է սափորը դնել լուլայի տակին և սպասել, երկար սպասել, մինչև լցվի: Այդ անզգամ աղջիկները մեկնեկու ծամեր փետում են, չեն էլ սպասում մինչև հերթը իրանց հասնի: Այսօր քիչ էր մնում, որ մեկի հետ կովեինք:

Ավանց գյուղի և առհասարակ Վանա շրջակա տափարակների հողը, տոգորված լինելով ծովային ջրով, պարունակում է իր մեջ շատ աղեր, որոնց պատճառով աղբյուրների ջրերը անախորժ համ ունեն, թեև ժողովուրդը գործ է ածում: Բայց լեռներից և բլուրներից բխող աղբյուրները սքանչելի են: Այդ էր պատճառը Ծովիկի այնքան հեռու գնալուն, որ մաքուր ջուր բերե, մանավանդ որ տանը հյուրեր կային:

Ծովիկը, որպես նկատում էի, դժվարանում էր իմ մոտից

հեռանալ, ծանր սափորը ուսին կանգնած էր և խոսում էր ու խոսում, հարցնում էր, թե որտեղից ենք գալիս, ուր ենք գնում, հարցնում էր, թե ես քանի քույր ունեմ, քանի եղբայր ունեմ, հարցնում էր, թե ես տուն վերադառնալու ժամանակ ինչ ընծաներ պիտի տանեմ քույրերիս համար և այլն: Տեսնելով հետաքրքիր աղջկա հարցերը վերջ չունեն, ասացի նրան.

– Դու շատ հեռվիցն ես գալիս, Ծովիկ, բավական հոգնած կլինես, գնա տուն:

– Հոգնա՞ծ, – կրկնեց նա վիրավորվածի նման, – ես պետք է նորից վերադառնամ, այդ մեկ սափորը բավական չէ: – Նա իր շալակը ցած դրեց:

Ես երեսս լվացել, վերջացրել էի, այժմ սանդղվում էի:

– Տեսնեմ այդ սանդղը, – ասաց նա, ձեռքը մեկնելով:

Այդ սանդղը ընծայել էր ինձ ընկերներիցս մեկը, կիսալուսնի ձև ուներ և շինված էր գոմեշի սև եղջյուրից: Ծովիկը հիացմունքով նայում էր նրա վրա և անդադար շրջրջում էր իր մանրիկ ձեռքերի մեջ:

– Հավանո՞ւմ ես:

– Շա՛տ սիրուն է:

– Ա՛ն, թող քեզ լինի:

– Բայց դու առանց սանդղի կմնաս:

– Քաղաքումը մի ուրիշը կգնեմ:

– Չէ, լավ կլինի, որ փոխենք իմ սանդղի հետ:

– Շատ լավ կլինի:

– Բայց ինը կոտրած է, անշնորհք է:

– Թող կոտրած լինի, բայց քո սանդղը ինձ համար շատ...

Նա թույլ չտվեց ինձ խոսքս վերջացնել, տվեց ինձ իր սանդղը, գլուխը բարեկամաբար շարժելով ժպտաց, վեր առեց սափորը և վազեց դեպի տուն:

Պատանու և աղջկա մեջ այսպիսի փոխարինությունը կարող էր բոլորովին այլ նշանակություն ունենալ, բայց պարզամիտ Ծովիկը չհասկացավ. նա միայն ուրախ էր, որ գոհացրեց ինձ և ինքը գոհ մնաց:

Ծովիկը մի գարմանալի աղջիկ էր երևում ինձ: Որքան արդյունավոր կարող էր լինել, եթե գյուղական աղջկա այդքան աշխույժը, այդքան կենդանությունը գործ դրվեր ուրիշ, ավելի օգտավետ կրթությունների մեջ: Մի այդպիսի խելացի աղջիկը կարող էր հրաշքներ գործել:

Երբ ես վերադարձա սրահը, բոլորը պատրաստ էին ճանապարհ ընկնելու: Ասլանը մի քանի րոպեով մտավ այն սենյակը, որտեղ գտնվում էր հիվանդը և մեզ սպասել տվեց:

Մենք եկանք նավահանգիստը այն ժամանակ, երբ բավական լուսացել էր, և աղոթարանը սկսել էր շառագունել: Նավաստին մոտեցավ ցցին, որից կապված էր նրա նավակը և, բռնելով պարանից՝ կոչեց.

– Դե՛, մոտ եկ:

Նա այնպես էր կանչում իր նավակին, որպես ձիապանը իր սնուցած նժույգին: Նավակը մոտեցավ եզրին: Նա մի ուստյունով ցատկեց նավակի մեջ, որը բավական հեռու էր կանգնած: Հետո ձայն տվեց Ծովիկին.

– Դե՛, դու էլ:

Մանկահասակ աղջիկը, հոր օրինակին հետևելով,

նույնպես ցատկեց նավակի մեջ և տեղավորեց այնտեղ մեր նախաճաշիկի համար պատրաստած պաշարը. տապակած հավեր, պանիր, սպիտակ լավաշներ և մի շիշ գինի: Ասլանը նույնպես անցավ, բայց ես փայտի նման կանգնած մնացի ափի վրա: Ինձ համար տախտակ դրեցին, վրայից անցա: Կարո՞ղ եք երևակայել իմ ամոթը, իմ քրտինքը Ծովիկի առջև:

Վարպետ Փանոսը, եզրից բարի ճանապարհ մաղթելով, Ծովիկի հետ վերադարձավ դեպի գյուղը: Նավակը սկսեց լողալ: Նրա մեջ տարածված էր մի փոքրիկ գորգ, որի վրա նստեցինք ես ու Ասլանը:

Ծովը հանդարտ էր: Նավակը լողում էր առանց օրորվելու: Առաջին անգամն էր, որ ես ծովային ճանապարհորդություն էի անում, և իմ ուրախությանը չափ չկար: Ասլանը նույնպես լավ տրամադրության մեջ էր երևում, բայց լուռ էր: Նա գտնվում էր մի տեսակ հափշտակության մեջ: Անտարակույս, ծովային սքանչելի առավոտը չէր, որ իր գեղեցիկ տեսարաններով նրա ուշադրությունը գրավեր: Ո՞վ գիտե, ի՞նչ բանի վրա էր մտածում նա: Մտածո՞ւմ էր արդյոք այն բանի վրա, որ նրա մշտական գնորքն էր, որի մասին շատ անգամ խոսացել էր ինձ հետ, թե պետք է արդյունավոր կացուցանել ջրային այդ մեծ ավազանը և, զարգացնելով նրա վրա կանոնավոր նավագնացությունը, պետք է ավելի սերտ կապերով միացնել շրջակա գավառների հարաբերությունները: Մտածո՞ւմ էր արդյոք այն բանի

վրա, որը ինձ բուրբովին անկարելի էր թվում, թե պետք է մի ջրանցք բաց անել և, սկսելով այդ ծովի արևմտյան ափերից, հասցնել մինչև Եփրատ (Արածանի) գետը, որը ճեղքելով անցնում է Մուշի ամբողջ դաշտի երկարությամբ և, վերջը խառնվելով Տիգրիսի հետ, թափվում է Պարսից ծոցը: Այսպիսով մի ճանապարհ կբացվեր Հայաստանի սրտից, որը, Արաբական ծովի և Հնդկական օվկիանոսի միջնորդությամբ կկապեր այդ սիրտը Հնդկաստանի հարուստ հայ գաղթականության հետ: Ի՞նչ էր մտածում նա, ես չգիտեմ և անկարող էի գիտենալ: Այսքանը միայն ինձ հայտնի էր, որ նա մանր բաների վրա մտածելու սովորություն չուներ: Ինձ հայտնի էր և այն, որպես նախընթաց օրը խոսեց սրբագնության՝ առաջնորդի հետ և նրանից հանձնարարական թուղթ ստացավ, նա գնում էր Կտուց անապատը՝ այդ կղզու մեջ պահված մագաղաթները հետազոտելու համար: Արդյո՞ք այդ ևս մի պատրվակ չէր, որի մեջ թաքնված էին այլ նպատակներ...

Ես էլ լուռ էի, բայց ես ջրանցքի, նավագնացության և ծովի վրա չէի մտածում. իմ մտածությունները շատ անմեղ էին, ես մտածում էի միայն Ծովիկի վրա: Մտաբերում էի, թե ինչպես նա միջօրեի սաստիկ տոթի Ժամանակ, ծառերի ճյուղերի վրա բարձրացած, նախշում էր խնձորները, մտաբերում էի, թե ինչպես գիշերային լռության ժամանակ, լսելով նոր ձայնը, նա ցած իջավ կտուրից, տարավ, հանգստացրեց դժբախտ նորը, մտաբերում էի, թե ինչպես առավոտյան, երբ մարդիկ դեռ նոր էին գարթել, իսկ

նա վերադառնում էր հեռավոր աղբյուրից, մտաբերում էի նրա սրտագին խոսակցությունը, և վերջապես՝ կոտրած սանդղը... և ամաչում էի Ասլանից, հանել այդ թանկագին հիշատակը, նայել, երկա՛ր նայել նրա վրա... Այդ բոլոր հիշողությունները, որոնց մեջ փայլում էր կայտառ աղջկա սիրտն ու հոգին, պատկերացնում էի իմ մտքի մեջ, և համեմատություն էի անում նրա, Մարոյի և Մոնայի մեջ...

Այդ համեմատությունը երկար զբաղեցրեց ինձ, մինչև հեռվից, նուրբ մշուշի մեջ, նշմարեցի Կտուց կղզին: Սկսյալ երեխայությունից, այնքան զարմանալի պատմություններ էի լսել այդ կղզու անապատականների մասին, որ ցանկանում էի շուտ տեսնել նրանց, համբուրել նրանց սուրբ աջը և առնել նրանց փրկարար օրհնությունը: Լսել էի, թե ինչպես նրանք իրանց փիլոնները տարածում էին այդ ծովի ալիքների վրա, կատաղած ալիքները իսկույն հանդարտվում էին, և նրանք նստում էին փիլոնի վրա, որը, որպես մի ամրակազմ լաստափայտ, լողում էր ջրի երեսին և տանում էր սուրբ հայրերին, որտեղ որ նրանք ցանկանում էին: Լսել էի, թե ինչպես նրանք մոտենում էին իրանց կղզու ափերին, կանչում էին, և ձկները, նրանց ձայնը լսելով, ուրախ-ուրախ վազում էին դեպի եզրը, և նրանք ձեռքերը մեկնում, բռնում էին ձկներին, նայում էին նրանց վրա, զվարճանամ էին և կրկին թողնում էին ջրերի մեջ ազատ ու անհոգ ապրելու: Վերջապես, ի՛նչ հրաշալիք ասես չէի լսել նրանց մասին և, այդ բոլորը մտաբերելով, իմ սիրտը լցվում էր սրբազան ջերմեռանդությամբ, և ես ինձ անչափ երջանիկ էի

համարում, որ պիտի տեսնեն սուրբ հայրերին:

Նավաստին, երևի, ոչ մի բանի վրա չէր մտածում, նա նիրհում էր: Թիկն տված նավակի կողքին, պառկել էր նա և երբեմն, քնի միջից, մեքենաբար շարժում էր թիակը, որ ձեռքից բաց չէր թողել: Հնագանդ նավակը գիտեր իր գործը, գնում էր նույն ուղղությամբ, որ սկզբից նրա տերը նախագծել էր նրա համար: Ծովը խաղաղ էր:

Բայց խաղաղությունը երկար չտևեց: Հարավային քամին, որ սկսեց փչել արևի ծագելուց հետո, սկզբում մեղմ էր, հետզհետե սաստկացավ: Ծովի հանդարտ մակերևույթը սկսեց հուզվել: Նավաստին չէր նկատում այդ փոփոխությունը, նա, դեռ աչքերը խփած, շարժում էր ձեռքերը, որպես հոգնած, քնով ծանրացած մայրը, կեսգիշերին, մեքենաբար շարժում է անհանգիստ երեխայի օրորոցը: Ասլանը առեց թիակը նրանից և հմուտ ձեռքով սկսեց ինքը թիավարել: Նավաստին ոչինչ չգզաց:

Ալիքները այն աստիճան բարձրացան, որ ջուրը այժմ սկսել էր ցայտել նավակի մեջ: Նավաստին զարթնեց: Նա հորանջելով գլուխը վեր բարձրացրեց, ձեռքով շփեց ճակատը, կարծես աշխատում էր բռնի կերպով քունը փարատել իր աչքերից: Նա զարմացած նայեց իր շուրջը: Նեբրովթ և Գրգուռ լեռների գագաթների վրա երևում էին մոխրագույն ամպեր: Մշուշը պատել էր այն կողմը, որը, հետզհետե մռայլվելով, թանձր մառախուղի կերպարանք էր ստանում: Այդ տեսնելով, նավաստիի հաստ, շագանակի գույնով շրթունքները հեզնաբար ետ քաշվեցան և երևան

հանեցին նրա խոշոր, սպիտակ ատամները:

– Օ՛-հո՛ , – բացականչեց նա, – շուտով մի լավ փոթորիկ կունենանք...

Մառախուղը հարավային կողմից սկսեց ավելի և ավելի տարածվել և բռնեց հորիզոնի մեծ մասը: Բայց աղոթարանի կողմից նոր ծագող արեգակը ծիծաղում էր: Երբեմն կաթկաթում էին անձրևի խոշոր կաթիլներ, թեև մեր վրայի երկինքը դեռ պարզ էր: Ջերմ և հեղձուցիչ գիշերից հետո այդ երևույթը այդ կողմերում անսովոր բան չէր:

Ասլանը դեռ ուժեղ կերպով թիավարում էր: Նավաստին կանգնած նայում էր նրա վրա և, կարծես, չէր ուզում գրկել նրան այդ փոքրիկ գվարճությունից:

– Շուտ տո՛ւր դեպի աջ, – նկատեց նա, – աշխատիր մոտենալ եզերքին, եթե ոչ, հորձանքների մեջ կընկնենք:

Չետո դառնալով ինձ՝ հարցրեց.

– Դու լողալ իմանո՞ւմ ես:

– Ոչ, – պատասխանեցի ես:

– Երբ մի քանի րոպեից հետո այդ նավակը ջրի տակը կգնա, դու բռնիր այստեղից: – Նա սառնասրտությամբ ցույց տվեց իր գոտին:

Ես սուկացի:

Նավաստին անվրդով կանգնած էր և ոտքը դրել էր նավակի կողքի վրա, կարծես նրա գորավոր ճնշումով աշխատում էր պահպանել նավակի հավասարակշռությունը, որը այդ միջոցին, մի փայտյա կոտրած շերեփի նման, ծփում էր գայրացած կոհակների

մեջ: Հարավային տաք քամին, որը, անցնելով Միջագետքի արևակեց անապատներից և փոքր-ինչ զովանալով Տավրոսի լեռների վրա, հասնում էր մինչև այստեղ, այդ բոթաբեր քամին, ավելի և ավելի սաստկանալով, փոքր էր մնում, որ փշրեր բարակ ձողը, որի գլխին, աղմուկ բարձրացնելով, ծածանվում էր Բերգեն-Օդլու կարմիր և սև գույնով դրոշակը:

– Տուր ինձ թիակը, դու հոգնեցար, – ասաց նա Ասլանին, առնելով նրա ձեռքից թիակը: – Իսկ դու, իմ գառնուկ, անգործ մի մնա, վեր առ այդ գոտը և ջուրը դուրս ածիր:

Ես վեր առի փայտյա գոտը, սկսեցի դուրս ածել ջուրը, որ այդ ժամանակ ավելի առատությամբ թափվում էր նավակի մեջ:

Արեգակը այժմ բուրբուլին ծածկվեցավ: Մառախուղը, հետզհետե աճելով, ընդարձակվելով, բռնել էր ամբողջ հորիզոնը: Մի քանի քայլ հեռու ոչինչ չէր երևում. կղզին անհետացավ մեր աչքերից: Անձրևը սկսեց սաստկանալ: Վերևից հեղեղ, ներքևից ալեկոծություն:

Երբեմն լսվում էր զանգահարության մեղմ ձայն, որը խլանում էր քամու կատաղի մոնչյունի մեջ: Չանգակի այդ տխուր հնչյունները լսելի են լինում միայն հանդիսավոր թաղումների ժամանակ: Այդ ձայնը ինձ վրա խիստ սոսկալի ազդեցություն գործեց: Մի՞թե շուտով պիտի կատարվեր մեր թաղումը, մի՞թե շուտով պիտի պատռվեր ջրային անդունդը և մեզ տաներ սառն գերեզմանի մեջ:

Ասլանը մտահույզ էր: Նավաստին եռանդով մաքառում

Էր փրփրած ալիքների հետ: Իմ մեջ սիրտ չէր մնացել:

– Այդ ի՞նչ գանգակի ձայն է, – հարցրեց Ասլանը:

– Այնտեղ, կղզու մեջ, աղոթում են, – պատասխանեց նավաստին: – Աբեղաները սովորություն ունեն սաստիկ ալեկոծությունների ժամանակ մոտենալ ափերին և խմբով թափոր կատարել:

– Ուրեմն մո՞տ ենք կղզուն:

– Շատ հեռու չենք:

Ես փոքր-ինչ հանգստացա:

Պետք էր նավակի մեջ գտնված բոլոր ծանրությունները ածել ծովը: Նավաստին նետեց կողովը, որի մեջ գանազան մրգեր էր տանում աբեղաների համար: Տանձերը, խնձորները մի քանի վայրկյան ծփացին կոհակների վրա, հետո անհետացան: Նետեց հացի պաշարը, որ Ծովիկը դրել էր մեզ համար: Ասլանը նետեց նորին սրբազնությունից իբրև հիշատակ ստացած փղոսկրյա «տիրուհին»: Ես էլ հիմարացա, նետեցի ձեռքիս փայտյա գոտը:

– Խելացի բան տեսար, – նկատեց ինձ նավաստին ժպտելով:

Ամեն բոլե սպասում էին խորասույգ լինելու: Երբ մոտեցանք մի կողմից կղզուն, մյուս կողմից ծովափին, նավաստին ասաց.

– Վտանգը պետք է անցած համարել:

– Ընդհակառակը, հենց այժմ է գլխավոր տազնապը, – նկատեց նրան Ասլանը:

– Ինչո՞ւ:

– Այժմ քամին փչում է արևմուտքից, և ալիքները մղում են դեպի արևելք, այսինքն՝ դեպի մերձակա ծովեզրը. շուտով մեզ կհեռացնեն կղզուց և, նավակը զարկելով ցամաքի ժայռերին, կփշրեն:

– Ես պիտի թողնեմ, որ տանեն և փշրեն:

Նա առաջարկեց թողնել նավակը և լողալով անցնել կղզին, որը ավելի մոտ էր, քան թե ցամաքը:

– Ես նպատակ չունեմ թրջված կատվի նման վանքը մտնել, – պատասխանեց Ասլանը:

– Ուրիշ հնար չկա:

– Կա:

– Նավակը շուտով մեզ հետ կփշրվի ժայռերի վրա:

– Եթե այդ ուղղությամբ տանենք, չի փշրվի:

– Այնտեղ ուժգին հորձանք կա:

– Հենց այդ հորձանքը կազատե մեզ:

– Դուք համոզվա՞ծ եք:

– Ինչպես երկու անգամ երկու...

– Տեսնենք...

Գիտությունը և փորձը վիճում էին միմյանց հետ: Ասլանը, նայելով ալիքների ուղղությանը, քամու ընթացքին, այդ համոզմունքն էր կազմել: Իսկ նավաստին, հիմնվելով իր փորձերի վրա, բոլորովին հակառակ կարծիք էր հայտնում. նա դարձյալ առաջարկում էր թողնել նավակը և լողալով ընկնել կղզին: Թե՛ այսպես, թե՛ այնպես, տագնապը մեծ էր:

Նավաստին դադարեց վիճել, նա թեորիայի մարդ չէր: Հանկարծ այն տեսանք, որ նա, նավակից կապած երկայն

պարանի ծայրը ձեռքին բռնած, նետվեցավ ջրի մեջ: Սկզբում բոլորովին խորասույգ եղավ նա, մի ծանր խարսխի նման, որը, դեպի հատակը գնալով, կանգնեցնում է սրբկաժուփ նավը: Ես սաստիկ վախեցա, կարծում էի, թե կորավ նա: Բայց քանի րոպեից հետո կրկին հայտնվեցավ նա և սկսեց լողալ դեպի կղզին, իր ետևից քարշ տալով նավակը:

Ասլանը շվարած մնաց:

Կղզին այժմ պարզ երևում էր: Մառախուղի միջից, ես նշմարում էի աբեղաների մոայլ կերպարանքները, որոնք, ավի մոտ կանգնած, իրանց ջերմեռանդ, աղերսավոր ձեռքերը տարածել էին դեպի երկինքը:

Մի քանի անգամ ալիքները այնպես սաստկությամբ անցան նավակի վրայից, որ փոքր էր մնում, մի թեթև փետուրի նման, մեզ ողողեին և իրանց հետ տանեին: Ես բնագղմամբ բռնեցի դրոշակի թույլ ձողից: Ասլանը ծիծաղեց:

– Մի վախիր, – ասաց նա, – կղզին մոտ է:

– Բերզեն-Օղլու ջանքերն իզուր անցան, – հանկարծ խոսքը փոխեց նա, և մի անսովոր անհանգստություն երևաց նրա դեմքի վրա: – Պարանը կտրվեցավ...

Այնուհետև ի՞նչ պատահեց, ի՞նչ կատարվեցավ մեզ հետ, ես մինչև այսօր էլ չեմ կարողացել ճիշտ կերպով պատկերացնել իմ մտքում: Այսքանը միայն աղոտ կերպով հիշում եմ, որ կոհակները կրկին բարձրացան, և ես, ինչպես երազի մեջ, զգացի, որ նավակը այլևս իմ ոտների տակին չէր. ես ընկղմված էի ջրի մեջ, սրբկաժուփ ալիքները խաղացնում էին ինձ, երբեմն դեպի հատակը տանելով,

երբեմն դեպի վեր բարձրացնելով, և այդ ժամանակ, կարծես մի աներևույթ գորություն ինձ պինդ բռնած ուներ: Երկար մենք տարուբերվում էինք ջրային տարերքի մեջ, բայց գորությունը ինձանից չէր բաժանվում:

Այդ գորությունը ինձ դուրս հանեց կղզու վրա, բոլորովին անզգայացած և կիսաշունչ դրության մեջ: Եվ դա ուրիշ ոչ ոք չէր, բայց միայն իմ ազատիչը, իմ բարեկամը՝ Ասլանը: Երբ աչքերս բաց արի, երբ փոքր-ինչ ուշքի եկա, ինձ մի խումբ աբեղաներից շրջապատված գտա: Նրանք անդադար փառք էին տալիս աստծուն, որ ազատվեցանք:

ԺԱ ԿՏՈՒՅ ԱՆԱՊԱՏ

Աբեղաները մեզ տարան իրանց վանքը և հանգստացրին: Խուցերից ամենահարմարը պատրաստեցին մեզ համար, իսկույն կրակ վառեցին, տաքացանք և սկսեցինք բուխարու առջև մեր հագուստները չորացնել: Բերզեն-Օղլին չեկավ մեզ հետ, նա մնաց կղզու ափերի մոտ՝ տեսնելու, թե ի՞նչ եղավ իր նավակը: Ասլանը նրան ոչինչ չասաց, գոնե իբրև բժիշկ չարգելեց նրան, որ այնպես թրջված հագուստով կարող էր հիվանդանալ, մանավանդ որ մրրիկը դեռ չէր դադարել, և սաստիկ ցուրտ քամի էր փչում: Եվ եթե մի բան ասելու լիներ, նա հազիվ թե կլսեր բժշկի խորհուրդը: Նրա սիրելին, նրա նավակը չկար:

Ոչ մի անգամ կրակը ինձ այնքան ախորժելի չէր երևացել, որպես այնօր, չնայելով որ քամին բուխարու երդիկից փչում էր, և փոքրիկ խուցը լցված էր ծխով: Ես ամբողջ մարմնով դողում էի, բայց կրակի ջերմությունը ինձ նորից կյանք տվեց:

Երբ ես բավական զգաստացած էի զգում ինձ, իմ առաջին հոգսը եղավ տեսնել, արդյոք Ծովիկի տված կոտրած սանդրը ինձ մո՞տ էր, թե մնացել էր ծովի մեջ: Որ՛քան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ ձեռքս տարա ծոցս, տեսա սանդրը իր տեղումն էր: Այդ ժամանակ Ասլանն էլ ձեռքը տարավ իր ծոցը, բայց դուրս հանեց մի այլ բան: Դա նորին

սրբագնության առաջնորդի հանձնարարական թուղթն էր, որի գրությունը թրջվելով, համարյա թե եղծվել էր: Նա տվեց այդ թուղթը աբեղաներից մեկին, որ մնացել էր մեզ մոտ սպասավորելու, և ասաց.

– Խնդրեմ այդ թուղթը ցույց տվեցեք ձեր վանահորը, դա նորին սրբագնության առաջնորդի ինձ տված թուղթն է, թեև դժվարությամբ է կարդացվում, բայց դարձյալ կարելի է որոշել, թե ի՛նչ նպատակով ես եկել եմ ձեր վանքը:

Աբեղան, նորին սրբագնության անունը լսելով, մի առանձին պատկառանքով առեց թուղթը, նայեց նրա վրա, երևի աշխատեց մի բան կարդալ, այս կողմ ու այն կողմ շուտ տվեց և, մի երևելի գյուտ արածի նման, վերջապես ասաց.

– Այդ սրբագանի կնիքն է:

Աբեղան հեռանալուց հետո, ես ու Ասլանը մնացինք խուցի մեջ միայնակ:

– Պետք է մի տաք բան խմել, – ասաց Ասլանը, – գոնե մի փոքր գինի լիներ:

– Մի՞թե այստեղ գինի չի լինի, – հարցրի ես:

– Հագիվ թե:

Ասլանի ասածը ուղիղ դուրս եկավ: Երբ աբեղան վերադարձավ և հայտնեց վանահոր կողմից կատարյալ պատրաստականություն՝ կատարելու մեր փափագները, մենք հարցրինք գինու մասին: Նա շփոթված մնաց և, երկար մտածելուց հետո, պատասխանեց.

– Կարծեմ պետք է, որ մի քիչ գտնվի. վանահայրը կես շիշ պահած ուներ «բաժակի» համար:

Հետո նա նստեց մեզ մոտ, սկսեց մի առանձին հոգաժողովյալ պատմել, թե շատ անգամ մեծ դժվարություններ են կրում, երբ «բաժակի» գինին սպառվում է, և վանահայրը համարյա միշտ մի հրաշքով է ձեռք բերում, որ սուրբ խորհուրդը կատարվի: Եվ ավելացրեց, թե ինքը չէ իմանում ե՞րբ կամ ի՞նչ ժամանակ է պատահել, բայց լսել է, որ Վան քաղաքի մոտ մի վանք կա, որ կոչվում է «Կռունկի վանք»: Մի անգամ սուրբ խորհուրդը կատարելու միջոցին պատարագիչ հայր սուրբը տեսնում է, որ գինի չկա և, չկամենալով ընդհատել պատարագը, մինչև գնային, գտնեին և բերեին, նա սկսում է աղոթել: Հանկարծ, աստուծո հրամանով, մի կռունկ թռչելով ներս է մտնում տաճարի լուսամուտից և, իր կտցի մեջ բռնած, երևում է խաղողի մի ողկույց: Նա ուղիղ մտենում է սուրբ խորհրդի սեղանին. պատարագիչը առնում է նրա կտուցից ողկույցը և քանում է սկիհի մեջ: Այն օրից այդ վանքը կոչվեցավ «Կռունկի վանք»:

Աբեղայի պատմությունը բավական էր, որ թե՛ ես և թե՛ Ասլանը հրաժարվեինք մեր բաղձանքից և նրանց այնպիսի մի դժվար դրության մեջ չդնեինք, որ ստիպված լինեին թռչունների միջոցով գինի ստանալ, թեև նրա պատմությունը այդ նպատակով ասված չէր, այլ ավելի այն նպատակով, որ երիտասարդ աբեղան ցույց տա, թե ինքն էլ մի բան գիտե:

– Մեր վանքումը, – ասաց նա, – ոչ մի ընպելիք չէ գործածվում, բացի ջրից: Ուխտավորներին անգամ արգելված է իրանց հետ ընպելիքներ բերել:

Այդ միջոցին լսելի եղավ ճաշվա ժամի կոչնակի

ճայնը: Թեև այդ անապատը եկողը պետք է հետևեր վանական բոլոր կանոններին, բայց աբեղան, խնայելով մեզ, մեր հետ պատահած դժբախտության պատճառով, չպահանջեց մեզանից իսկույն եկեղեցի գնալ, այլ, ներողություն խնդրելով, ինքը հեռացավ, խոստանալով, որ պատարագը վերջացնելուց հետո դարձյալ կգա և մեզ կտաննե սեղանատունը ճաշելու:

Խուցը, որ պատրաստել էին մեզ համար, իհարկե, վանքում գտնված ամենամաքուր, ամենահարմարավոր օթևաններից մեկն էր: Բայց դա ևս ուրիշ ոչնչի նման չէր, եթե ոչ մի մթին հավաքույնի նման: Հատակը ծեփած էր կավով, որի վրա, իբրև սփռոց, տարածել էին պրտուներից և ճահճային բույսերից գործած մի հասիր (փսիաթ): Բայց մեզ պատվելու համար՝ ավելացրել էին նրա վրա և մի հին կապերտի կտոր: Պատերը շինված էին անտաշ քարերից, որոնց միացնող շաղախը, դարերի ընթացքում, խոնավությունից փտելով, հողմահարվելով, ցած էր թափվել, և քարերի մեջտեղում բացվել էին այլանդակ ճեղքեր ու խոռոչներ: Այդ մթին խոռոչները խիստ հարմար պատսպարան էին ամեն տեսակ միջատների և սողունների համար: Բայց ես վախենում էի միայն կարիճներից և օձերից: Նրանց փոխարեն հայտնվեցավ մի մոխրագույն մողես, որը, ինչպես երևում էր, այնքան ընտելացած չէր այդ խուցի նախկին բնակչի հետ, որ ամենևին չէր խորշում մարդկանց ներկայությունից: Նա դուրս եկավ, մի արագ շրջան կատարեց նեղ խուցի մեջ, անցավ իմ և Ասլանի մեջտեղից,

հետո կանգ առեց, սրածայր գլուխը վեր բարձրացրեց, ուշադրությամբ նայեց մեզ վրա և, կարծես ճանաչելով, որ իր սիրելի հայր սուրբը չենք, մի առանձին ըհաճությամբ հեռացավ և կրկին մտավ իր խոռոչի մեջ: Մկները ազատ կերպով թագավորում էին այստեղ, որովհետև վանքում կատու չէին պահում: Չէին պահում և ոչ մի անասուն, մինչև անգամ հավեր, որոնք գոնե կոչնչացնեին միջատներին:

Խուցը մութն էր: Եթե բուխարու մեջ վառվող կրակը չլիներ, մենք գուցե ճրագի կարոտություն կզգայինք: Երկու նեղ լուսամուտներ, որոնց բարձրությունը երկու թգաչափ և լայնությունը մեկ թգաչափ հագիվ կլիներ, բացված էին միմյանց մոտ, սենյակի այն գծի ներքև, որտեղ առաստաղը միանում էր պատի հետ: Այդ բարձր ծակերից ստացվող լույսը հատակին չէր հասնում: Այդ տեսակ լուսամուտներ կարելի էր տեսնել բանտերում միայն: Բայց այնտեղ հասկանալի է նրանց նշանակությունը, թե ինչու լուսամուտները մի քանի անգամ բարձր, քան թե մարդու հասակը, վերևից են բաց անում: Որպեսզի բանտարկյալները հնար չգտնեին փախչելու: Իսկ այստեղ ի՞նչ նշանակություն ունեին:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.